

Natalia Tomczewska-Popowycz

Turystyka sentymentalna Polaków do Ukrainy Zachodniej

UNIWERSYTET ŚLĄSKI
WYDAWNICTWO

**Turystyka sentymentalna Polaków
do Ukrainy Zachodniej**

Natalia Tomczewska-Popowycz

**Turystyka sentymentalna Polaków
do Ukrainy Zachodniej**

Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego • Katowice 2024

RECENZJE

Wojciech Cynarski

Jacek Potocki

PATRONAT

Spis treści

9	_____	Wstęp
27	_____	Rozdział 1
		Turystyka sentymentalna i pokrewne rodzaje turystyki
27	_____	1.1. Pojęcie oraz istota turystyki sentymentalnej i pokrewnych rodzajów turystyki
43	_____	1.2. Częstotliwość występowania pojęć pokrewnych z turystyką sentymentalną
47	_____	1.3. Występowanie turystyki etnicznej, sentymentalnej oraz pokrewnych rodzajów w podziałach turystyki
53	_____	Rozdział 2
		Położenie Ukrainy Zachodniej i historia turystyki na tym obszarze
53	_____	2.1. Położenie obszaru Ukrainy Zachodniej na tle podziałów politycznych Europy Środkowo-Wschodniej
57	_____	2.2. Przyrodnicze uwarunkowania turystyki
60	_____	2.3. Turystyka w II Rzeczypospolitej
70	_____	2.4. Turystyka w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich
80	_____	2.5. Rozwój turystyki w Ukrainie
85	_____	Rozdział 3
		Uwarunkowania historyczne i polityczne rozwoju turystyki sentymentalnej w Ukrainie Zachodniej
85	_____	3.1. Przesiedlenia mniejszości narodowych z Ukrainy Zachodniej po II wojnie światowej
94	_____	3.2. Zmiany przebiegu granic po II wojnie światowej
96	_____	3.3. Kresowianie po II wojnie światowej
97	_____	3.4. Współczesne rozmieszczenie ludności o pochodzeniu kresowym

103	_____	Rozdział 4
		Kulturowe walory turystyczne Ukrainy Zachodniej jako przesłanka turystyki sentymentalnej
103	_____	4.1. Wpływ mniejszości narodowych na dziedzictwo kulturowe Ukrainy Zachodniej
108	_____	4.2. Polskie dziedzictwo kulturowe w Ukrainie Zachodniej
115	_____	4.3. Dawne miejscowości uzdrowiskowe oraz ich dziedzictwo kulturowe
123	_____	Rozdział 5
		Współczesna oferta turystyczna i stan zagospodarowania turystycznego Ukrainy Zachodniej
123	_____	5.1. Oferta turystyczna ukierunkowana na Ukrainę Zachodnią
128	_____	5.2. Dostępność komunikacyjna
133	_____	5.3. Baza gastronomiczna
138	_____	5.4. Baza noclegowa
141	_____	5.5. Baza informacyjna Ukrainy Zachodniej
145	_____	5.6. Baza towarzysząca
147	_____	Rozdział 6
		Ruch turystyczny Polaków do Ukrainy Zachodniej oraz jego międzygeneracyjne i regionalne zróżnicowanie (ze szczególnym uwzględnieniem osób pochodzenia kresowego)
147	_____	6.1. Jakość źródeł informacji o ruchu turystycznym Polaków do Ukrainy
150	_____	6.2. Próba identyfikacji profilu polskich turystów wyjeżdżających do Ukrainy Zachodniej
153	_____	6.3. Wyniki badania ankietowego – zróżnicowania międzygeneracyjne i regionalne
159	_____	6.4. Preferencje i ocena bazy noclegowej, gastronomicznej, uzupełniającej oraz dostępności komunikacyjnej – zróżnicowania międzygeneracyjne i regionalne
165	_____	6.5. Determinanty podtrzymywalności rozwoju turystyki sentymentalnej w świetle analizy czynnikowej – zróżnicowania międzygeneracyjne i regionalne

185	_____	Rozdział 7
		Doskonalenie rozwoju turystyki sentymentalnej Polaków
185	_____	7.1. Turystyka w kontekście rozwoju regionalnego
189	_____	7.2. Wpływ turystyki przyjazdowej na badany obszar
204	_____	7.3. Doskonalenie zagospodarowania turystycznego i oferty turystycznej
221	_____	Podsumowanie i wnioski
231	_____	Literatura i materiały źródłowe
272	_____	Źródła internetowe
273	_____	Akta prawne
275	_____	Aneks
341	_____	Indeks osobowy
343	_____	Indeks miejscowości i regionów
345	_____	Summary

Wychowałam się w Ukrainie Zachodniej. Z czasu mojego dzieciństwa pamiętam miłą parę Polaków, którzy przyjeżdżali do bardzo małej wioski Antonówka na Wołyniu, gdzie sami dawniej mieszkali, a gdzie ja spędzałam wakacje jako dziecko. Mój pradziadek rozmawiał z nimi po polsku. Wraz z prababcią opowiadali mi o służbie w armii polskiej oraz o wydarzeniach w czasie II wojny światowej i tuż po niej. Mój pradziadek miał polskie korzenie. Historia współżycia Polaków i Ukraińców w kręgach mojej rodziny zawsze była przedstawiana jako bardzo dobra, co przeczy wizerunkowi kreowanemu przez media w Polsce. Te różne perspektywy skłoniły mnie do refleksji nad bardziej złożonymi i bolesnymi aspektami historii naszych narodów.

W niniejszej książce z dużą ostrożnością odnoszę się do kwestii dotyczących rzezi wołyńskiej z lat 1943–1944. Jako autorka bardzo lakonicznie wspomnam o różnicach w ocenie tej tragicznej karty historii. Widzę jednak, jak ważnym dla Polaków tematem jest rzeź wołyńska. W tragicznym kontekście historii XX wieku stanowi ona niegojącą się ranę w relacjach polsko-ukraińskich, co stanowczo różni te stosunki od zdecydowanie lepiej układających się relacji polsko-niemieckich. Brak rozliczenia z tragiczną przeszłością związaną z antypolską działalnością UPA zatruwa wzajemne relacje polsko-ukraińskie. Moim zdaniem jest to cynicznie wykorzystywane przez imperialne i nacjonalistyczne środowiska w Rosji, które starają się wszelkimi sposobami skłócić Polaków i Ukraińców. Wojna toczy się nie tylko w przestrzeni fizycznej, ale także informacyjnej, co pokazuje eskalacja wojny w Ukrainie w 2022 roku.

Pomimo tych różnic istnieje również potencjał, że konfrontacja z różnymi narracjami historycznymi może prowadzić do głębszego zrozumienia i empatii – mam taką nadzieję. Turysta, który zetknie się z kontrowersjami wokół Bandery, może poczuć inspirację do zgłębienia różnych punktów widzenia. Ale to wymaga delikatnego i odpowiedzialnego podejścia do prezentowania informacji. W mojej pracy staram się to właśnie osiągnąć, podkreślając złożoność perspektyw i oddziaływanie przeszłości na teraźniejszość z perspektywy polskich turystów.

Studiując turystykę, od wielu już lat zachwycam się wielokulturowym dziedzictwem Ukrainy Zachodniej. Ostatecznym powodem podjęcia badań związanych z turystyką sentymentalną stała się sugestia Profesora Wiaczesława Andrejczuka o potrzebie badań nad turystyką niegdyś (w czasach II RP) bardzo znanego kurortu Zaleszczyki (obecnie wśród Ukraińców jest to raczej nieznaną miejscowość turystyczna). To zainspirowało mnie do przeprowadzenia badań nad potencjałem Ukrainy Zachodniej, który można wykorzystać do rozwoju turystyki sentymentalnej i pokrewnych rodzajów turystyki.

Badania w Ukrainie prowadziłam w latach 2015–2019. Nie spodziewałam się wówczas eskalacji wojny w 2022 roku. Nawet eksperci turystyki w 2018 roku nie przewidywali, że przyjazdy do Ukrainy zza zagranicy będą nadal maleć (Tomczewska-Popowycz, Quirini-Popławski, 2021). Niniejsza publikacja przedstawia więc stan potencjału turystycznego i zachowań polskich turystów sprzed wydarzeń w 2022 roku w Ukrainie Zachodniej.

Reakcją na tak ogromne wzmożenie działań wojennych w Ukrainie w 2022 roku była ogromna pomoc Polaków dla Ukraińców w wielu miastach Polski. Rok później podczas obchodów rocznicy eskalacji tej wojny także było widać wielkie wsparcie Polaków dla Ukraińców. Jednak miesiąc później obserwowałam również zebrania przeciwko wspieraniu wojny i „ukrainizacji” Polski. Na tych zgromadzeniach, wśród różnych haseł i postulatów, pojawiały się wspomnienia z lat 40. XX wieku o wydarzeniach na Wołyniu. Zarówno taki przebieg wydarzeń, jak i liczne badania pokazują, jak skomplikowane są relacje polsko-ukraińskie, pozostające wciąż pod wpływem przeszłości.

Należy pamiętać, że wszelkie próby zrozumienia przeszłości są złożone, a różne grupy mogą interpretować te same wydarzenia w odmienny sposób. W tej książce staram się zrównoważyć różne perspektywy, prezentując najnowsze badania. Choć istnieją różnice w interpretacjach przeszłości, to wierzę, że poprzez zrozumienie tych różnic możemy lepiej zrozumieć siebie nawzajem i budować bardziej pokojowe relacje pomiędzy Polską i Ukrainą.

Szeroko rozumiane wschodnie i południowo-wschodnie pogranicze Rzeczypospolitej jest powszechnie określane – zarówno w polskiej literaturze, jak i w świadomości społecznej – jako „Kresy” (Kieniewicz, 1991, s. 120–151). Nie jest to pojęcie wyłącznie geograficzne, ale również polityczne, kulturowe, wręcz mityczne. Pojęcia kresów nie można traktować jako synonimu pogranicza, ponieważ nie każde pogranicze jest kresami. Są nimi natomiast obszary położone poza pierwotnym terytorium państwa, przyłączone najczęściej na drodze

podboju, sukcesji lub unii – tereny wielokulturowe, o bardzo złożonych stosunkach etnicznych, politycznych, społecznych (Koter, 1997, s. 9–10; Barwiński, 2002, 2008). Współżycie społeczne na pograniczach przeważnie nie ma charakteru partnerskiego. Z reguły grupa dominująca – zwłaszcza pod względem ekonomiczno-kulturowym, nie zawsze liczebnym – narzuca swoją kulturę narodowi autochtonicznemu, np. Polacy na Kresach Wschodnich, Włosi na Bałkanach, Niemcy na Śląsku, Węgrzy na Słowacji (Chlebowczyk, 1983). Tym samym „pogranicze staje się obszarem dążeń do dominacji jednej grupy i zachowania własnych wartości kulturowych drugiej” (Sadowski, 1992).

Wynikające z układu jałtańskiego z 1945 roku powojenne zmiany sprawiły, że znaczny obszar wschodniej części państwa polskiego (Kresy Wschodnie) znalazły się w obrębie obecnej Litwy, Białorusi oraz Ukrainy. Po II wojnie światowej w skład Związku Radzieckiego weszły tereny, na których od wieków żyli m.in. Polacy, Żydzi, Czesi, Ormianie. Uprawiali oni ziemie, budowali miasta, świątynie, tworzyli dzieła sztuki, nauki oraz techniki. Rządy sowieckie postrzegały mniejszości narodowe (w tym Polaków) jako element niepewny politycznie, który należy usunąć. Z tego powodu w latach 40. i 50. XX wieku nastąpiły przymusowe przesiedlenia ludności polskiej ze wschodnich terenów II Rzeczypospolitej (wtedy były to tereny ZSRR). Skutkiem II wojny światowej były masowe deportacje przedstawicieli wszystkich mniejszości narodowych zamieszkujących II Rzeczpospolitą (Snyder, 2002; Urban, 2007). Działania wojenne doprowadziły do utraty nie tylko rodzin i bliskich, ale także domów i ojczyzn.

Dopiero w latach 90. XX wieku po rozpadzie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i po zmianach społeczno-gospodarczych w Polsce powstały korzystne warunki dla rozwoju turystyki sentymentalnej na terenach Ukrainy Zachodniej. Według danych Centrum Badań Opinii Społecznych (Herrmann, 2012a, 2012b) obecnie co siódmy Polak posiada krewnego w linii prostej urodzonego na Kresach Wschodnich lub sam urodził się na tych terenach. Oznacza to, że w Polsce żyje od 4,3 mln do 4,6 mln osób powyżej 18. roku życia, wywodzących swą genealogię z dawnych Kresów. W związku z migracjami, turystyką i szczególnie znaczeniem miejsc autorzy zachodni akcentują znaczenie powiązania genealogii i geografii (Gillmor, Barry, 2012).

Wydarzenia polityczno-ustrojowe stały się przyczyną wyjazdów turystycznych Polaków, nierzadko kierujących się w doborze celu podróży sentymentem i nostalgią, a także pragnieniem pielęgnowania własnej tożsamości. Taki rodzaj turystyki wzbogaca wiedzę o własnej kulturze, zwiększa dumę narodową,

zwraca uwagę na stan polskiego dziedzictwa narodowego za granicą, a także łączy narody. Opiera się na dziedzictwie, które zostało po poprzednich pokoleniach – jest to dziedzictwo zarówno materialne, jak i niematerialne (m.in. muzyka, obyczaje). Wiąże się z pogłębianiem wiedzy, a w przypadku turystyki sentymentalnej – ze sprawdzeniem pewnych wzorców ukształtowanych przez przekaz rodzinny, literaturę, malarstwo i media o Kresach oraz o państwach, na terytorium których znajdują się dawne obszary II Rzeczypospolitej.

Na Kresach Wschodnich urodziło się i działało wielu wybitnych Polaków: Juliusz Słowacki, Stanisław Lem, Eliza Orzeszkowa, Gabriela Zapolska, Kornel Ujejski, Bruno Schulz, Aleksander Fredro i inni. Urodzili się tam również wielcy królowie i wodzowie: Żółkiewscy, Koniecpolscy, Sobiescy i inni, a także znakomici profesorowie uniwersytetów i politechnik, artyści i duchowni. Wielokulturowość omawianego obszaru sprawia, że przestrzeń ta jest wyjątkowa i stwarza perspektywę do tworzenia europejskich szlaków kulturowych i produktów turystycznych. W niniejszej rozprawie uwaga skupiona jednak została na bogatym dziedzictwie kulturowym Polaków na Zachodniej Ukrainie. To dziedzictwo, które do dziś zachowało się w Ukrainie, nosi ślady związane z działalnością Związku Radzieckiego, a później niepodległej Ukrainy, co widoczne jest w krajobrazie kulturowym.

Badania prowadzone przez Centrum Badań Opinii Społecznej (Herrmann, 2012a, 2012b) na temat pochodzenia Polaków wskazują na istnienie dużego potencjalnego rynku turystyki sentymentalnej Polaków na byłych terenach Rzeczypospolitej. Badania marketingowe rynku turystycznego w Ukrainie wykazują duże zainteresowanie Ukrainą wśród Europejczyków. Zachodnie programy zorientowane na poszukiwanie korzeni znanych osób (np. „Finding Your Roots” i „Who do you think you are?”) ujawniają polskie i ukraińskie pochodzenie celebrytów. Napędza to dalszy rozwój turystyki związanej z pochodzeniem. Znane międzynarodowe wyszukiwarki genealogiczne, takie jak: ancestry.com, myHeritage, Familysearch, wskazują, że zmienia się wiek ich użytkowników: są to osoby coraz młodsze. Coraz częściej mówi się o starzeniu się społeczeństw, dlatego turystyka związana z pochodzeniem zyskała na znaczeniu, gdyż w głównej mierze taki rodzaj turystyki uprawiają osoby powyżej 50. roku życia (Alexander, Bryce, Murdy, 2017; Gergelyova, 2007).

Z wyników badań przedstawionych w tej książce w sposób bezpośredni lub pośredni mogą skorzystać przedstawiciele sektora turystyki. W sektorze prywatnym funkcjonują przedsiębiorstwa – zarówno polskie, jak i ukraińskie

(także w innych państwach) – oferujące spersonalizowane pakiety genealogiczne (m.in.: Your Roots in Poland, More Maiorum, Genoroots, Rootka, Polin Travel, Ukraine Travel LAB, Halgal, Lviv Ecotour). Organizacje państwowe, m.in. Polskie Towarzystwo Genealogiczne, Archiwum Państwowe¹, także udostępniają akta. W niektórych państwach, m.in. w Szkocji, Irlandii, USA, „turystyka korzeni” oraz „turystyka przodków” (*roots tourism* oraz *ancestral tourism*) są elementem polityki turystycznej i mają ważny udział w gospodarce turystycznej.

Przedstawione badania mogą być przydatne także dla państwowych organizacji turystycznych, obwodowych wydziałów turystyki oraz miejskich wydziałów turystyki (przy urzędach miasta), dla archiwów, bibliotek, muzeów, przewodników oraz innych jednostek związanych z branżą turystyczną (zwłaszcza specjalizujących się w wyjazdach do Ukrainy). Prezentowane tu badania i ich wyniki oraz oparte na nich wnioski mogą pomóc w dostosowaniu oferty jednostek bezpośrednio lub pośrednio związanych z tym rodzajem turystyki nie tylko w Ukrainie i w Polsce, ale także w innych państwach europejskich. Niniejsza książka zawierająca wiele wskazówek praktycznych adresowana jest do wszystkich miłośników Kresów Wschodnich. Na poziomie akademickim przydatna będzie wiedza teoretyczna i uporządkowanie aparatu pojęciowego z zakresu turystyki sentymentalnej i pojęć pokrewnych.

Mam nadzieję, że moje opracowanie pokaże nowe spojrzenie na kwestie, które z reguły są przedstawiane niemal wyłącznie w świetle historycznym lub krajoznawczym (niejako z jednej strony medalu). Skupiłam się przede wszystkim na polskim dziedzictwie, ale uwzględniłam także inne mniejszości narodowe, które zamieszkiwały II Rzeczpospolitą. Wyniki badań odzwierciedlają stan polskiej turystyki w Ukrainie Zachodniej przed eskalacją wojny w 2022 roku. Myślę, że przedstawione ustalenia pozwolą zmienić sposób postrzegania Kresów oraz zmodyfikować stereotypy narzucane przez media i polityków.

Pytania badawcze. W trakcie opisywanych badań poszukiwano odpowiedzi na następujące pytania: Czy rzeczywiście Polakami udającymi się do Ukrainy Zachodniej kieruje poczucie sentymentu, a głównym celem wyjazdu jest zwiedzanie polskiego dziedzictwa? Jaki stosunek emocjonalny i jaką wartość mają dla polskich turystów Kresy Wschodnie w Ukrainie? Jaką rolę odgrywają powiązania genealogiczne z tym obszarem? Jak obecnie polscy turyści postrzegają i oceniają dawne tereny Rzeczypospolitej pod kątem zagospodarowania

1 Więcej można znaleźć na stronie: <https://www.szukajwarchiwach.gov.pl/> [data dostępu: 6.12.2023].

turystycznego i udostępnianych walorów? Czy władze regionalne i lokalne reagują na ruch turystyczny związany z turystyką sentymentalną? Czy istnieją produkty turystyczne przeznaczone dla „sentymentalnych” turystów?

Tak sformułowane pytania badawcze ukierunkowały i uściśliły **przedmiot badań**, którym jest zjawisko turystyki sentymentalnej w Ukrainie Zachodniej. Przeanalizowano czynniki geograficzne, historyczne, społeczne, kulturowe, polityczno-ustrojowe, gospodarcze, prawne, psychologiczne, warunkujące rozwój turystyki sentymentalnej.

W książce podjęto próbę przedstawienia procesu kształtowania się ruchu i zagospodarowania turystycznego w okresie od 1921 roku (II RP), następnie w czasach Związku Radzieckiego, aż po współczesność (lata po 2000 roku).

Cele podjętych badań. Sformułowano trzy cele: poznawczy, metodyczny oraz aplikacyjny. W ramach **celu poznawczego** wyodrębniono: po pierwsze, próbę usystematyzowania pojęć związanych z turystyką sentymentalną; po drugie, analizę kulturowych walorów turystycznych i ich obecne wykorzystanie w ofercie turystyki sentymentalnej oraz wpływ badanego ruchu turystycznego na rozwój regionalny; po trzecie, identyfikację międzygeneracyjnych różnic w zakresie zachowań turystycznych Polaków w Ukrainie Zachodniej.

Pierwszy element celu poznawczego obejmuje złożoność zjawiska turystyki sentymentalnej. W pracach badaczy z Europy Wschodniej najczęściej spotykane są następujące terminy: „turystyka sentymentalna”, „turystyka etniczna”, „turystyka polonijna”, „turystyka nostalgiczna”, natomiast w pracach zachodnich badaczy występują zupełnie inne pojęcia, m.in.: „turystyka korzeni”, „turystyka dziedzictwa” (*legacy tourism*), „turystyka diaspory” i wiele innych, bez których nie można by było zrobić wartościowego przeglądu literatury. Drugi element celu poznawczego uwarunkowany jest różnym stanem dziedzictwa kulturowego, trzeci zaś tym, że w literaturze przedmiotu mówi się o pokaźnym wzroście zainteresowania historią rodzinną, co świadczy o zwiększeniu wartości rodzinnej przeszłości. Zjawiska te można wiązać z upadkiem komunizmu i okresem transformacji ustrojowej (Kwiatkowski, 2008), jednak z innej strony uwypukla się zjawisko słabnięcia pamięci w pokoleniach młodszych (Wylegała, 2014).

Celem metodycznym prezentowanych badań jest ocena przydatności analizy czynnikowej, z czym łączy się użycie kwestionariusza ankietowego w celu charakterystyki wybranej populacji. Dodatkowo, aby osiągnąć postawione cele badawcze, zastosowano metody kartograficzne oraz przeprowadzono waloryzację turystyczną.

Wyznaczonym **celem aplikacyjnym** jest propozycja doskonalenia rozwoju turystyki sentymentalnej jako istotnego elementu regionalnej polityki turystycznej.

Weryfikacji poddano następujące **hipotezy badawcze**:

Hipoteza 1. Złożoność pojęcia „turystyka sentymentalna” i pojęć pokrewnych wynika ze zróżnicowanych uwarunkowań geograficzno-politycznych, takich jak miejsce pochodzenia, oraz zmiana przebiegu granic.

Hipoteza 2. Oferta turystyczna dla „turystów sentymentalnych” nie wykorzystuje potencjału turystycznego badanego obszaru, wpływ turystyki sentymentalnej jest poniżej możliwości jego kreowania.

Hipoteza 3. Turystyka sentymentalna stanowi przejaw zachowań związanych z poszukiwaniem tożsamości, która najbardziej uzewnętrznia się wśród osób o kresowym pochodzeniu, szczególnie w pierwszym i drugim pokoleniu. Cechy te uwidaczniają się u turystów, którzy zamieszkują zachodni i południowy region Polski, gdyż na Ziemi Odzyskane po II wojnie światowej przesiedlano Polaków z Kresów.

Hipotezę 1. zweryfikowano w rozdziale 1. książki. Potwierdzenie hipotezy 2. wymagało określenia potencjału i walorów turystycznych Ukrainy Zachodniej z uwagi na cele turystyki sentymentalnej, co zostało przedstawione w rozdziale 4. Z hipotezą 2. wiąże się również komercyjna oferta turystyczna, której analiza zawarta jest w rozdziale 5. Analizę motywacji przyjazdów polskich turystów, obraz powiązań ze względu na wyjazdy turystów oraz najbardziej interesujące – zdaniem polskich turystów – miejsca w Ukrainie Zachodniej, a także ocenę poszczególnych elementów turystyki zamieszczono w rozdziale 6. Tam również scharakteryzowano ruch turystyczny Polaków w Ukrainie Zachodniej w świetle danych statystycznych oraz przedstawiono propozycje tworzenia i doskonalenia oferty turystycznej ukierunkowanej na cele turystyki sentymentalnej. Hipotezę 3. zweryfikowano w rozdziale 6., przedstawiającym wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród polskich turystów w Ukrainie.

Ramy czasowe i terytorialne podjętych badań. W celu ukazania turystyki sentymentalnej w Ukrainie Zachodniej przedstawiono dzieje turystyki na badanym obszarze, biorąc pod uwagę czasy II RP, ZSRR, niepodległej Ukrainy (aż po stan obecny). II Rzeczpospolita uzyskała swoją niepodległość w 1918 roku. Już w 1919 roku powstał przy Ministerstwie Robót Publicznych pierwszy referat turystyki na czele z Mieczysławem Orłowiczem. Ze względu na wojnę z Rosją Radziecką w latach 1919–1921 ramy czasowe muszą być przesunięte do 1921

roku. W marcu 1921 roku doszło do podpisania pokojowego traktatu ryskiego, w wyniku którego do Polski zostały przyłączone Wołyń i Galicja Wschodnia.

Ciągłość turystyki na badanym obszarze została zakłócona przez II wojnę światową, później zaś przez politykę ZSRR. Repatriacje i przesiedlenia Polaków przez władze Związku Radzieckiego w czasie wojny i po jej zakończeniu przyczyniły się do powstania w późniejszym okresie turystyki sentymentalnej, czyli podróży do miejsca urodzenia, dzieciństwa, młodości lub śmierci bliskiej osoby. O powstaniu tego rodzaju turystyki można mówić dopiero w latach 1970–1990. Nie oznacza to, że próby powrotu na ziemię rodzinne nie mogły być podejmowane już wcześniej. Trzeba jednak podkreślić, że było to bardzo skomplikowane, biorąc pod uwagę warunki polityczne i gospodarcze. O ruchu masowym „turystów sentymentalnych” można mówić dopiero w latach 90. XX wieku, kiedy to odnotowano zwiększenie ruchu turystycznego z uwagi na wytworzenie się bardziej sprzyjających ku temu warunków.

Ramy terytorialne. Badany obszar obejmuje pięć obwodów Ukrainy Zachodniej: lwowski, wołyński, rówieński, tarnopolski oraz iwanofrankiowski (ryc. 1), zajmujących powierzchnię ponad 90 tys. km². Te terytoria znajdowały się w granicach II Rzeczypospolitej. Jednak podział administracyjny II RP różnił się od obecnego. W latach 30. XX wieku badane terytoria leżały w granicach ówczesnych województw: lwowskiego, stanisławowskiego, tarnopolskiego i wołyńskiego. W okresie międzywojennym województwo lwowskie obejmowało część obecnego województwa podkarpackiego, a wołyńskie – część obecnego terytorium Białorusi. Dnia 15 lutego 1951 roku, sześć lat po II wojnie światowej i wytyczeniu granic podczas konferencji jałtańskiej, zawarta została umowa o zmianie granic między Polską a Związkiem Radzieckim. Ta zmiana granic była największą w powojennej historii Polski. Ze względu na to, że przedmiotem badań jest turystyka przyjazdowa Polaków do Ukrainy, zasadne jest objęcie ramami terytorialnymi obecnego podziału administracyjnego.

W dalszym tekście nazwy geograficzne (miejscowości i obwodów) są zgodne z wprowadzonymi w 2012 roku przez Komisję Standaryzacji Nazw Geograficznych (posiedzenia 68–70) zmianami egzonimów (szczególną uwagę zwrócono na zapis nazwy miasta Iwano-Frankiwnsk, były Stanisławów, oraz obwodu iwanofrankiowskiego, które są zgodne z nazwami zatwierdzonymi przez komisję).

Rozległość obszaru powoduje, że szczegółowe odtworzenie rozwoju turystyki na tych terenach wymagałoby bardzo dużych nakładów pracy. W związku

z tym materiały zebrane w tej książce nie są kompletne, lecz są wystarczające dla realizacji postawionych celów.

Metody badań. Realizacja założonych celów wymagała podzielenia badań na kilka etapów. Etap pierwszy obejmował przegląd literatury, który był bardzo pracochłonny ze względu na złożoność badanego zjawiska oraz panujące w literaturze zamieszanie terminologiczne. Przydatny okazał się także staż zagraniczny w Szkocji, na Uniwersytecie Strathclyde, którego celem było przeprowadzenie szerszej kwerendy źródeł literatury. Niezbędne było również opracowanie pewnych koncepcji teoretycznych, dotyczących rodzajów turystyki, związanych z pochodzeniem (turystyka sentymentalna, etniczna, nostalgiczna, diaspory, przodków, korzeni, genealogiczna i pokrewne).

Rycina 1. Krainy geograficzno-historyczne Kresów Wschodnich w Ukrainie Zachodniej

Źródło: opracowanie własne na podstawie: W. Kubijowycz, dostępny on-line w: http://pl.wikipedia.org/wiki/Galicja_Wschodnia [data dostępu: 7.12.2016].

Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Kolejny etap miał na celu odtworzenie historycznych przemian turystyki na wybranym obszarze. W pierwszej kolejności odtworzono stan turystyki w dwudziestoleciu międzywojennym, następnie stopniowo przybliżano coraz nowsze etapy (lata po 1945 roku, upadek ZSRR). Rozpad Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich doprowadził do ustanowienia niepodległej Ukrainy, co pociągnęło za sobą kolejne zmiany w turystyce (rozwój turystyki sentymentalnej). Przeanalizowano materiały archiwalne, roczniki statystyczne, czasopisma z poszczególnych okresów (w języku polskim, rosyjskim, ukraińskim i angielskim), materiały propagandowe i marketingowe, dokumenty organizacji i towarzystw propagujących turystykę, przewodniki, akty prawne, artykuły naukowe, literaturę dotyczącą historii turystyki.

W trzecim etapie przeprowadzono badania terenowe: obserwacja własna, badanie ankietowe, opisy stanu obiektów, rozmowy z pracownikami branży turystycznej, pracownikami wydziałów turystyki i promocji obwodowych administracji państwowych, zrzeszenia „Zamki Tarnopolszczyzny”, Lwowskiego Zrzeszenia Rozwoju Turystyki, pilotami z polskich i ukraińskich biur podróży, którzy realizują wycieczki do Ukrainy Zachodniej, a także z ukraińskimi przewodnikami, którzy obsługują grupy polskich turystów. Trzeba również wspomnieć o spotkaniach z osobami pochodzącymi z Kresów, zrzeszonymi w związkach miłośników Kresów. Odbyłam kilkanaście wyjazdów do Ukrainy. Odwiedziłam wszystkie najważniejsze miejsca turystyczne w każdym z badanych obwodów.

Pewne trudności związane z przeprowadzeniem badań terenowych pojawiły się w 2014 roku w związku z konfliktem zbrojnym na wschodzie Ukrainy. Spowodowało to gwałtowny spadek przyjazdowego ruchu turystycznego. Z jednej strony – ceny usług turystycznych są w Ukrainie dosyć niskie, z drugiej zaś strony – spadek kursu hrywny jeszcze bardziej obniżył ceny usług dla cudzoziemców. W rezultacie już po kilku latach od wybuchu konfliktu z Rosją liczba przyjazdów Polaków do Lwowa wróciła do stanu poprzedniego.

Bardzo ważnym elementem empirycznym jest analiza wyników badań ankietowych, przeprowadzonych wśród Polaków, którzy odwiedzili Lwów w celach turystycznych. Badania ankietowe zostały przeprowadzone w latach 2016–2018. W 2016 roku przeprowadzono je w sezonie letnim (n = 220), w 2017 roku – w styczniu (n = 50), na przełomie września i października (n = 90), a w 2018 roku – w maju (n = 65). Taki plan ankietowania jest związany

z sezonowością ruchu turystycznego we Lwowie (<http://barometer.lviv.ua/> [data dostępu: 06.12.2022]).

Badanie przeprowadzono na losowo wybranej grupie 425 osób. Z tej grupy 400 respondentów poprawnie wypełniło ankiety. W ostatnich latach do Lwowa przyjeżdża rocznie około 90 tys. polskich turystów korzystających z usług noclegowych (*Lviv. Annual data. Arrivals in hotels...*, 2018, patrz rozdział 7). W związku z tym wielkość próby jest reprezentatywna na poziomie ufności 95%, przy standardowej wielkości frakcji 0,5 oraz z błędem maksymalnym na poziomie 5%. Część wypełnionych kwestionariuszy ankietowych (około jedna czwarta próby) pochodzi ze współpracy ze związkami miłośników Kresów Południowo-Wschodnich, które regularnie odbywają wyjazdy do Ukrainy Zachodniej. Ankiety wypełniły też osoby przebywające we Lwowie w trakcie prowadzenia badania ankietowego. Inną grupę ankiet uzyskano na drodze współpracy z biurami turystycznymi (około jedna piąta próby): Quand, Bieszczader oraz Index. Pozostałe ankiety były rozdane turystom we Lwowie.

Wykorzystując analizę czynnikową, zweryfikowano kryteria oceny elementów realizacji potrzeb turystów pierwszego–drugiego pokolenia i następnych. Kwestionariusz zawierał 24 pytania (zob. załącznik XI, *Aneks*), w których respondenci oceniali m.in. elementy realizacji turystyki w pięciostopniowej skali Likerta. Ocena ta dotyczyła infrastruktury noclegowej, gastronomicznej, drogowej, uzupełniającej, bezpieczeństwa, własnego stosunku emocjonalnego, a także innych elementów ważnych dla realizacji turystyki. W pytaniach otwartych respondenci wskazali słabe oraz mocne strony turystyki na terytorium Ukrainy Zachodniej, w tym także innych miejscowości poza Lwowem. Dało to możliwość określenia przestrzennego zakresu powiązań funkcjonalnych w układzie lokalnym i regionalnym.

W ostatnim etapie opracowano rekomendację działań w zakresie doskonalenia rozwoju ruchu turystycznego, a także zaproponowano nowe produkty turystyczne.

Przegląd literatury i materiały źródłowe. Badacze zajmujący się turystyką coraz częściej podejmują próby definicji zjawiska turystyki sentymentalnej (turystyki etnicznej; zob. Cynarski, Cynarska, 2009; Jędrysiak, 2008; Mikos von Rohrscheidt, 2008; Motyka, 2016). Jedyna praca empiryczna związana z turystyką na Kresach Wschodnich, która ukazała się w ostatnich latach, dotyczy poznania dziedzictwa kulturowego Kresów przez krakowskich gimnazjalistów (Stach, 2015). Udało się także dotrzeć do pracy magisterskiej *Potencjał turystyczny*

Ukrainy Zachodniej, która powstała w Instytucie Geograficznym Uniwersytetu Wrocławskiego (Różewicz, 1998). Praca ta zawiera wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród członków Związku Miłośników Kresów z Wrocławia. Umożliwia ona poznanie stanu turystyki sentymentalnej sprzed dwudziestu lat. Ciekawe jest porównanie ówczesnych wyników badań z aktualnymi, gdyż sposób wykorzystania bazy gastronomicznej (w latach 90. XX wieku ponad jedna czwarta respondentów korzystała z własnego prowiantu) oraz noclegowej (ankietowani częściej nocowali u krewnych i znajomych) zmienił się od lat 90. dość znacznie. Dawniej turyści narzekali też na wysokie ceny oferowanych usług i niski poziom ich jakości.

Wiedza o historii turystyki na badanym obszarze jest bardzo fragmentaryczna. Polscy autorzy koncentrują się na historii turystyki w obecnych granicach Polski (Gaj, 2008; Lewan, 2004; Kulczycki, 1977), natomiast ukraińscy badacze – na terytoriach, które należały do Rosji (Федорченко, Дьорова, 2002). Bardzo skromnie została przedstawiona turystyka ludności ukraińskiej na ziemiach polskich w latach 1868–1939 przez Stanisława Zaborniaka (2007), gdyż autor koncentruje się na sporcie i kulturze fizycznej. O turystyce w okresie międzywojennym na Wołyniu można dowiedzieć się z prac Tetiany Kovalchuk (Ковальчук, 2012, 2013, 2014, 2015). Niemal wszystkie opracowania dotyczą niewielkiego obszaru i mają wąskie ramy czasowe (Quirini-Popławski, 2015a, 2015b; Nicieja, 2009, 2015b), dotyczy to także prac na temat kurortów (Buczek, Quirini-Popławski, 2009; Quirini-Popławski, 2007; Рутинський, 2011; 2013).

Zdecydowaną większość badań nad polskim dziedzictwem kulturowym na Kresach Wschodnich przeprowadzili historycy, którzy jednak w małym stopniu przywiązują wagę do aspektów przestrzennych rozwoju turystyki i do procesu kształtowania się bazy materialnej. Przez polskich autorów tereny Kresów Wschodnich były opisywane głównie jako przestrzenie pamięci narodowej (Nicieja, 2006, 2012, 2013a, 2013b, 2014a, 2014b, 2015a, 2015b, 2016, 2017a, 2017b; Koper, 2011, 2015a, 2015b; Brown, 2013). Podkreślana była także wartość artystyczna ważnych dla Polaków obiektów za wschodnią granicą (Ostrowski, 1993, 1998; Tokarski, 2000, 2001; Chrzanowski, 2001; Aftanazy, 1994, 1995, 1996; Hauser, 1998, 2004). Kresy Wschodnie omawiano ponadto w pracach poświęconych historii literatury (Kolbuszewski, 2005; Węglicka, 2006, 2015).

Ważnym źródłem informacji faktograficznej i krajoznawczej w II Rzeczypospolitej są przewodniki Mieczysława Orłowicza (1929, 2002), foldery oraz informatory Ligi Popierania Turystyki i Związku Popierania Turystyki (Warchła,

Lewon, Korwin-Milewski, 1938; Krzyżewski, 1938; Ciężkowski, 1938), Polskiego Biura Podróży Orbis – „Informator turystyczny” (1938–1939), przewodniki (m.in. Hora, 1937; *Poznaj swój kraj...*, 1937), czasopisma Polskich Towarzystw Turystyczno-Krajoznawczych, w tym czasopisma Polskiego Towarzystwa Tatrzańskiego: „Turysta w Polsce” (1935–1938) pod redakcją Stanisława Faechera (1935a, 1935b) i „Przegląd Turystyczny” (1925–1928, 1932–1934), Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich (1937, 1938), Organu związku letniskowo-turystycznego powiatów i gmin województwa lwowskiego „Bieszczady” – „Nasze zdroje i letniska” (1939), oraz czasopismo naukowe „Turystyka Polska” pod redakcją Stanisława Leszczyckiego (1939a, 1939b; Tokarski, 1939) i inne przewodniki (Dąbrowski, 1930; Czykowski, 1934; Czołowski, Janusz, 1926; Kunzek, 1938; Piotrowski, 1934; *Informator turystyczny*, 1933). Mimo dużej liczby czasopism i przewodników turystycznych informacje są bardzo rozproszone, przez co nawet po ich zebraniu obraz turystyki w okresie międzywojennym na Ziemiach Wschodnich jest powierzchowny.

W okresie powojennym ruch turystyczny był bardzo ograniczony. Powstały tylko nieliczne przewodniki po Związku Radzieckim, z nikłą informacją o USRR (Błachowski, 1965; Tołstoj, 1967; Spalle, 1974). Trudno dostępne są także dane statystyczne. Jedynie w dokumencie biura sekretariatu Komitetu Centralnego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej oszacowano (na podstawie wniosków komisji do spraw wymiany turystycznej ze Związkiem Radzieckim) ruch turystyczny między Polską a Związkiem Radzieckim na około 400 osób (nie wliczając chłopów wyjeżdżających na wystawę rolniczą do Moskwy). Dokument ten nie zawiera jednak praktycznie żadnych informacji o ruchu turystycznym do Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Na łamach czasopism turystycznych „Turysta” (1952–1961) oraz „Światowid” (1961–1991) również zamieszczano bardzo mało danych o turystyce na dzisiejszym terytorium Ukrainy.

Najwięcej przewodników powstało dopiero na początku XXI wieku (m.in.: Tokarski, 2001; Hauser, 2004, 2006b; Osip-Pokrywka, 2013a, 2013b; Jastrzębski, 2007; Górska, 2005; Koprowski, Dylewski, 2013; Czarnowski, 2011).

Powstały również prace dotyczące tożsamości ludności przesiedlonej (Hnatiuk, 2015; Wylegała, 2014). Przeprowadzono też socjologiczne i antropologiczne badania w zakresie turystyki wyjazdowej do Ukrainy (Cobel-Tokarska, 2015) i krajów byłego ZSRR (Horolets, 2013; Banaszekiewicz, 2012), jednak nie obejmują one turystyki sentymentalnej, tylko pozostałe wyjazdy do Ukrainy.

Warte uwagi są pozycje dotyczące postrzegania dziedzictwa Kresów (Purchla, red., 2006; Niedźwiedzki, red., 2016).

Naukowcy ukraińscy szczególnie uwagę poświęcają turystyce zamkowej. Mykhailo Rutynskiy (Рутинський, 2007) opublikował podręcznik o turystyce zamkowej w Ukrainie, w którym opisał sposoby zagospodarowania takiego typu obiektów na cele turystyczne. Orest Maciuk (2008) zaproponował szlaki turystyczne prowadzące do obiektów obronnych w różnych regionach. Dmytro Antoniuk (Антонюк, 2011, 2012, 2023) oraz Oleksandr Lesyk (Лесик, 1993) przedstawili walory kulturowe polskich zamków i rezydencji na terytorium Ukrainy. Opracowania dotyczące turystyki sentymentalnej tylko powierzchownie określają potencjał regionów lub zaledwie wyliczają miejscowości, które wykazują predyspozycje do rozwoju takiego rodzaju turystyki (Кузик, Литвин, 2012; Петранівський, 2008; Заставецька, Дударчук, 2013). Najczęściej autorzy ukraińscy jedynie sugerują, że turystyka sentymentalna może być szansą rozwoju turystyki w Ukrainie Zachodniej (m.in.: Дударчук, 2012a, 2012b; Зубик, 2013; Вуйцик, 2009; Наконечна, Книш, 2009; Качурівська, Камінський, 2010; Будник, 2015; Городиський, Манько, 2012; Рутинський, 2007). Jedynie artykuł Romana Lozynskiego, Iryny Kuczinskiej, Julii Dorosz (Лозинський, Кучинська, Дорош, 2013) – kierowany nie tylko do Polaków, ale także do Niemców, Austriaków oraz Żydów – szczegółowo przedstawia zasoby turystyczne rejonu żółkiewskiego obwodu lwowskiego, nakierowane na cele turystyki nostalgicznej. Brak literatury przedstawiającej badania dotyczące turystyki sentymentalnej Polaków w Ukrainie przyczynił się do powstania niniejszej książki.

Układ treści. W układzie publikacji można wyróżnić siedem części. Rozdział 1. wprowadza do złożonej istoty pojęcia „turystyka sentymentalna” i pojęć pokrewnych, takich jak: „turystyka etniczna”, „turystyka nostalgiczna”, „turystyka diaspory”, „turystyka korzeni”, „turystyka genealogiczna” i innych. Dokonano przeglądu definicji, porównania, syntezy oraz systematyzacji wymienionych pojęć. Badaniami zostały objęte definicje opracowane zarówno przez autorów polskich, jak i zagranicznych. Definicje przeanalizowano w następujących aspektach: czasowym (chronologicznym) oraz pojęciowo-porównawczym (cechy wspólne i różnice). Zbadano częstotliwość ich występowania. Wyjaśniono też, dlaczego nie każdy wyjazd motywowany sentymentem określany jest jako turystyka sentymentalna. Udzielono konkretnych wskazówek, jakiego terminu

powinno się używać i na czym polega związek między poszczególnymi terminami a celem wyjazdu turystycznego.

Rozdział 2. wprowadza do historii turystyki na badanym obszarze w okresie II Rzeczypospolitej, ZSRR oraz niepodległej Ukrainy. Przeanalizowano ruch turystyczny oraz zagospodarowanie turystyczne w poszczególnych okresach.

W rozdziale 3. przedstawiono wydarzenia, które spowodowały powstanie zjawiska turystyki sentymentalnej. Opiszono mniejszości narodowe, które zamieszkiwały obszar Ukrainy Zachodniej w okresie międzywojennym, znaczenie zmiany granic, przesiedleń, a także obecne rozmieszczenie ludności o pochodzeniu kresowym w Polsce.

Kolejny rozdział zawiera omówienie turystycznych walorów kulturowych w ujęciu turystyki sentymentalnej. Zamieszczono informacje o najlepiej zachowanym polskim dziedzictwie kulturowym oraz stanie obiektów i miejsc, które niegdyś były atrakcją turystyczną dla Polaków. Nawiązano również do wielokulturowego dziedzictwa oraz wybranych mniejszości narodowych.

Następne rozdziały poświęcone są obecnemu stanowi turystyki w Ukrainie Zachodniej. Przedstawiono ruch graniczny między Polską i Ukrainą, dostępność komunikacyjną oraz infrastrukturę turystyczną i paraturystyczną. Przeanalizowano ofertę turystyczną oraz bazę informacyjną.

Rozdział 6. zawiera analizę wyników badań ankietowych. Ukazano profil turystów, przedstawiono motywy wyjazdów, zaprezentowano mocne i słabe strony turystyki w Ukrainie Zachodniej oraz inne ważne aspekty turystyki sentymentalnej. Zweryfikowano – przy wykorzystaniu analizy czynnikowej – determinanty podtrzymywania rozwoju turystyki Polaków w Ukrainie Zachodniej.

Ostatni rozdział zawiera wyniki analizy danych statystycznych przyjazdowego ruchu turystycznego do Ukrainy i pokazuje jego wpływ na rozwój regionalny badanego obszaru. Badania obejmują lata 2011–2017. Pokazują one dynamikę zmian pod wpływem takich wydarzeń, jak: przeprowadzenie Mistrzostw Piłki Nożnej Euro 2012, aneksja Krymu i konflikt zbrojny w Donbasie. Ostatnia część książki ma charakter aplikacyjny. Zaproponowano w niej możliwości doskonalenia rozwoju turystyki sentymentalnej zarówno w zakresie zagospodarowania istniejących, jak i wprowadzenia nowych, rozpoznawalnych produktów turystycznych.

Podziękowania

Składam serdeczne podziękowania mojemu promotorowi prof. dr. hab. Jerzemu Runge za wszechstronną pomoc udzielaną mi podczas badań, a także za to, że w ich trakcie nigdy nie zostawił mnie bez propozycji rozwiązania napotykanych problemów. Dziękuję również prof. dr. hab. Wiaczesławowi Andrejczukowi za podsuniecie mi pomysłu tematu badań i wsparcie udzielane mi w początkowym okresie moich studiów doktoranckich. Za pomoc na wstępnym etapie moich badań dziękuję również dr hab. prof. UŚ Urszuli Mydze-Piątek.

Słowa podziękowania za pomoc w gromadzeniu literatury przedmiotu kieruję do prof. dr. hab. Jacka Potockiego z Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu, prof. dr. hab. Tomasza Michalskiego z Uniwersytetu Gdańskiego, prof. dr. hab. Ivana Pirozhnika z Akademii Pomorskiej w Słupsku, prof. dr. hab. Wojciecha Cynarskiego z Uniwersytetu Rzeszowskiego, dr. Derka Bryce z Uniwersytetu Strathclyde w Glasgow oraz Michajła Rutyńskiego z Uniwersytetu Lwowskiego, dr Anny Dragan z Uniwersytetu im. Pałackiego w Ołomuńcu, a także prof. dr. hab. Bogdana Włodarczyka z Uniwersytetu Łódzkiego. Za życzliwe konsultacje dziękuję prof. dr. hab. Andrzejowi Matczakowi z Uniwersytetu Łódzkiego oraz prof. dr. hab. Andrzejowi Kowalczykowi z Uniwersytetu Warszawskiego. Dziękuję również za pomoc i udzielenie mi wskazówek dr. Vas Taras z Uniwersytetu Karoliny Północnej w Greensboro, dr hab. Annie Runge z Uniwersytetu Śląskiego oraz dr hab. Ewie Skowronek z UMCS w Lublinie.

Dziękuję pracownikom instytucji w Ukrainie, którzy poświęcili mi wiele czasu na rozmowy i udostępni mi materiały związane z turystyką w Ukrainie: pracownikom Wydziału Turystyki przy Urzędzie Miasta Lwów, Zrzeszenia „Zamki Tarnopolszczyzny” (Volodymyrowi Czajce), Wydziału Turystyki przy Obwodowej Administracji Obwodu Tarnopolskiego, Wydziału Turystyki przy Obwodowej Administracji Obwodu Rówieńskiego oraz Instytutu Badań Regionalnych im. M. Dolisznego Narodowej Akademii Nauk we Lwowie.

Dziękuję również dr. Matthew Alexandrowi za ciepłe przyjęcie na staż naukowy na Uniwersytecie Strathclyde w Glasgow, a także doktorantce Jane Johnstone za zapoznanie i oprowadzanie po jednostkach związanych z turystyką przodków w Szkocji.

Za kontakt z żywą historią chciałabym przekazać podziękowania osobom współtworzącym wiele związków miłośników Kresów i Lwowa: Pani Danucie Skalskiej (Towarzystwo Miłośników Lwowa w Bytomiu), Panu Edwardowi

Bieniowi z Dzierżoniowa, Panu Kazimierzowi Naumczykowi z Głubczyc, Panu Andrzejowi Azyanowi z Zabrze, Pani Barbarze Smoleńskiej z Bolesławca, Panu Bogusławowi Stańczukowi z Radomia, Pani Marii Kaproń z Gliwic, a także wszystkim innym członkom tych organizacji, którzy byli względem mnie bardzo życzliwi i pomocni w udzielaniu odpowiedzi i prowadzeniu rozmów o Kresach.

Podziękowanie za cierpliwość i nieocenione wsparcie składam mojej rodzinie.

Rozdział 1

Turystyka sentymentalna i pokrewne rodzaje turystyki

Rozdział 1. stanowi wprowadzenie do prezentacji złożonego zjawiska turystyki sentymentalnej. Brak jednoznacznych definicji oraz rozbieżności w pojmowaniu poszczególnych pojęć znacząco utrudniają wytypowanie odpowiedniego terminu, co m.in. uprościłoby wyszukiwanie odpowiednich relacji z prowadzonych badań i umożliwiłoby podjęcie dyskusji. Niniejszy rozdział porządkuje terminologię turystyki sentymentalnej i etnicznej, dając podstawy do bardziej skutecznego funkcjonowania analizowanych pojęć – zarówno w teorii turystyki, jak i w praktyce turystycznej. Wzmiankowane problemy są powodem podjęcia w niniejszym rozdziale próby zdefiniowania terminów związanych z turystyką sentymentalną i tym samym ich autorskiego uporządkowania.

1.1. Pojęcie oraz istota turystyki sentymentalnej i pokrewnych rodzajów turystyki

Turystyka jest zjawiskiem wielowymiarowym, które – odzwierciedlając się w wielu aspektach życia człowieka – pełni różnorodne funkcje. Według Krzysztofa Przeclawskiego (1979) turystyka to całokształt zjawisk ruchliwości przestrzennej, związanych z dobrowolną czasową zmianą miejsca pobytu, rytmu i środowiska życia. Turystyka cechuje się wejściem w styczność osobistą ze środowiskiem odwiedzanym, np. kulturowym bądź społecznym, przyrodniczym. Powszechnie przytaczana typologia Władysława Gaworeckiego (2007) uwzględnia 11 podstawowych funkcji turystyki: wypoczynkową, zdrowotną, wychowawczą, kształceniową, edukacji kulturowej, kształtowania świadomości ekologicznej, etnicznej, ekonomicznej, miastotwórczą, polityczną oraz promocji wartości religijnych i kształtowania sprawiedliwości społecznej. Funkcja etniczna (polonijna, sentymentalna itp.) turystyki kształtowana jest na podłożu dziedzictwa historycznego oraz powiązań międzyludzkich na płaszczyźnie

historyczno-kulturowej. Realizowana jest poprzez wyjazdy mające na celu odwiedzenie kraju urodzenia (własnego lub przodków), czemu sprzyja pielęgnowanie odrębności kulturowej. Turystyka etniczna (sentymentalna) jest szczególnie ważna dla emigrantów, którym umożliwia bezpośredni kontakt z krajem ojczystym, a w przypadku osób urodzonych poza krajem przyczynia się do zwiększenia ich świadomości narodowej (Panasiuk, red., 2006). Ten rodzaj turystyki umacnia poczucie tożsamości i odrębności grup etnicznych oraz narodowościowych. Umożliwia podtrzymywanie tradycji narodowych na obczyźnie poprzez naukę i kultywowanie rodzimego języka, religii, zwyczajów i obyczajów, ochronę pamiątek przeszłości itd. Istotną kwestią jest także poszanowanie historii i kultury przodków (Balińska, Sieczko, Zawadka, 2013).

Turystyka sentymentalna (eticzna) staje się coraz bardziej popularna, m.in. ze względu na globalizację, a tym samym uproszczenie procedur przekraczania granicy, wyjazdów w celach zarobkowych, edukacyjnych oraz innego rodzaju migracji. Na wzrost popularności tego rodzaju turystyki wpływa fakt, iż osobom, które wyemigrowały przed laty, łatwiej jest odwiedzić obecnie kraj swojego pochodzenia. Zwiększenie średniej długości życia przyczynia się także do aktywności seniorów, którzy często uprawiają ten rodzaj turystyki.

Przegląd literatury przedmiotu wykazał funkcjonowanie dużej liczby treściowo pokrywających się terminów, m.in. takich jak: „turystyka etniczna”, „turystyka polonijna”, „turystyka sentymentalna”, „turystyka nostalgiczna”, „turystyka korzeni” lub „poszukiwania korzeni”, „turystyka diaspory”, „powrotu do źródeł”, a także „turystyka genealogiczna”. Istnieje również szereg pojęć bliskoznacznych, takich jak: „turystyka dziedzictwa kulturowego”, „turystyka cmentarna”, „turystyka rodzinna” itd. W literaturze anglojęzycznej najczęściej występują pojęcia: *roots tourism* („turystyka korzeni”; Basu, 2001, 2003, 2004, 2005; Maruyama, Weber, Stronza, 2010; Maruyama, Stronza, 2011; Kadman, 2010), *ancestral tourism* („turystyka przodków”; Gaudry, 2007; Russell, 2007; Alexander, Bryce, Murdy, 2017), *legacy tourism* („turystyka dziedzictwa”; Brown, Hirschman, Maclaren, 2000; McCain, Ray, 2003; Ray, McCain, 2012), *heritage tourism* („turystyka dziedzictwa”; McKinney, 2018), *existential tourism* („turystyka egzystencjalna”; Cohen, 1979; Lew, Wong, 2005). Turystyka egzystencjalna jest pojmowana jako poszukiwanie „własnego centrum”, m.in. poprzez identyfikację własnej tożsamości (Cohen, 1979; Graburn, 1977, 2001). Używane są także określenia: *personal heritage tourism* (Timothy, 1997), *ethnic reunion* (Stephenson, 2002), *visiting home and familiar places VHFP* (Pearce, 2012),

personal memory tourism i *homesick tourism* (Marschall, 2012, 2014, 2015), *lineage tourism* (Roca, ed., 2016), *ethnic reunion* (Fourie, Santana-Gallego, 2013), *homeland tourism* (Powers, 2011; Io, 2017). Bez względu na łączący te wszystkie terminy przewodni motyw sentymtalny i etniczny dowodzą one, że w każdym przypadku motyw wyjazdu jest szczególnie akcentowany.

W niniejszym rozdziale rozważa się kwestię definicji turystyki sentymtalnej oraz etnicznej, a także szeregu pokrewnych pojęć: „turystyka nostalgiczna”, „diaspory”, „korzeni” czy „powrotu do źródeł” itp. Celem jest uporządkowanie pojęć związanych z turystyką sentymtalną.

Metodologia. Definicje przeanalizowano w dwóch aspektach: czasowym (usystematyzowane chronologicznie) oraz porównawczym (cechy wspólne i różnice zakresów pojęciowych). Definicje autorów zagranicznych przywołane zostały w tłumaczeniu własnym autorki, która jest rodzimym użytkownikiem języka ukraińskiego oraz rosyjskiego, dlatego definicje z tych języków przytoczono w jej tłumaczeniu, natomiast definicje z języka angielskiego były tłumaczone i konsultowane z native-speakerem tego języka. Zbadano częstotliwość występowania terminów oraz sporządzono na tej podstawie swoisty ranking pojęć najczęściej używanych. Zaproponowano też własną klasyfikację pojęć.

Usystematyzowanie analizowanych definicji jest ważne, ponieważ w praktyce często stosuje się je wymiennie. Z uwagi na fakt, że badane zjawiska (turystyka etniczna i sentymtalna oraz ich pochodne) mają charakter międzynarodowy, ważne jest, by definiować je w miarę spójnie i jednoznacznie, w przeciwnym razie podjęcie dyskusji naukowej na ich temat staje się bardzo trudne.

Żeby właściwie określać szczególne motywy wyjazdów sentymtalnych, należy dokładnie przyjrzeć się ich „emocjonalnym odpowiednikom”, opierając się na *Słowniku języka polskiego* (SJP PWN, <https://sjp.pwn.pl/> [data dostępu: 2.12.2015]):

- „sentymt” – uczucie sympatii do kogoś lub czegoś; słowo „sympatia” oznacza życzliwy lub przyjazny stosunek wobec kogoś lub czegoś;
- „nostalgia” – tęsknota, zwłaszcza za krajem ojczystym; tęsknota to uczucie żalu wywołane rozłąką z kimś, brakiem lub utratą kogoś albo czegoś;
- „korzenie” – pochodzenie, rodowód;
- „pochodzenie” – pochodzenie kogoś z określonej grupy społecznej, do której należą jego rodzice;
- „genealogia” – historia rodu, pisana albo zachowana w tradycji ustnej;
- „źródło” – to, co stanowi początek czegoś;

- „grupa etniczna” – grupa społeczna, którą charakteryzuje tylko jej właściwy zespół cech: nazwa, język, wspólne pochodzenie z określonego terytorium lub od wspólnego przodka, świadomość historii i kultury, system wartości i symbolika grupowa, religia, poczucie więzi łączącej jej członków przy jednoczesnym dystansie do innych grup;
- „diaspora” – rozproszenie po świecie jakiejś grupy etnicznej lub religijnej;
- „tożsamość” – związek emocjonalny z danym miejscem; tożsamość ma charakter emocjonalny, ponieważ albo utożsamiamy się z określonym otoczeniem, w pełni je aprobujemy, albo też negujemy daną rzeczywistość (Runge, Runge, 2008, s. 320);
- „świadomość” – stan postrzegania otaczającej rzeczywistości; świadomość – w odróżnieniu od tożsamości – jest procesem z niewielkim udziałem czynnika emocjonalnego (Runge, Runge, 2008, s. 324–325).

Bazując na podstawowej definicji sentymentu, możemy powiedzieć, że turystyka sentymentalna dotyczy miejsc lub obiektów, które chcemy odwiedzić ze względu na wiążące się z nimi pozytywne emocje. Mogą to być wyjazdy do miejsc związanych z dziedzictwem kulturowym poza obecnymi granicami państwa (np. Kresy Wschodnie dla Polaków; obecna zachodnia część Polski dla Niemców) bądź podróże do określonego państwa ze względu na sentyment do języka lub stylu życia jego mieszkańców. Można odczuwać sentyment do miejsca, którego nigdy się nie odwiedzało. Natomiast nostalgia jest tęsknotą do obiektu lub miejsca, w którym już się było, lecz nie da się w nim być na co dzień. Te uczucia towarzyszą rozłące. Można tęsknić za miejscami, które są związane z dzieciństwem (np. za wsią), za miejscami, gdzie spędzało się wakacje (np. u babci). W języku angielskim *nostalgia* to „tęsknota i chęć, by powrócić myślami lub w rzeczywistości do jakiegoś momentu życia, do własnego domu lub ojczyzny bądź do swojej rodziny i przyjaciół; sentymentalna tęsknota za szczęściem w dawnych czasach lub miejscach, np. nostalgia za dawnymi czasami pobytu na uczelni” (*Słownik internetowy – dictionary.com* [data dostępu: 2.12.2015]). Analiza definicji w języku polskim oraz angielskim wykazuje pewne różnice. Definicja polska akcentuje aspekty rozłąki i utraty, natomiast przytoczona definicja anglojęzyczna mówi o tęsknocie za poczuciem szczęścia. Z tej odmienności wynikają też różnice w pojmowaniu „turystyki nostalgicznej”. Ludność państw Europy Wschodniej w następstwie zmiany granic po II wojnie światowej, a także w związku z deportacjami oraz sytuacją polityczną do lat 90. XX wieku nie miała możliwości powrotu do ziem własnego pochodzenia lub

przodków, dlatego pojęcie „turystyka nostalgiczna” jest w tym regionie Europy utożsamiane przede wszystkim z tęsknotą za ojczyzną.

Kluczową rolę w procesie poszukiwania odpowiedzi na pytanie: „Kim jestem i co mnie odróżnia od innych?”, odgrywają pojęcia „tożsamość” i „świadomość”. Jednym ze sposobów poszukiwania tożsamości jest odwiedzanie miejsc ważnych dla własnego narodu lub poszukiwanie miejsc związanych z dziejami rodziny lub przodków w celu identyfikacji warunków kształtowania ich tożsamości (Bolognani, 2014). W literaturze anglojęzycznej funkcjonuje pojęcie *existential tourism* („turystyka egzystencjalna”), oznaczające poszukiwanie „własnego centrum”, co może być realizowane poprzez poszukiwanie własnej tożsamości etnicznej (Cohen, 1979; Basu, 2004).

Terminy takie jak „korzenie”, „pochodzenie” czy „rodowód” wymagają zebrania informacji lub weryfikacji posiadanej wiedzy na temat pochodzenia własnych przodków. Poszukiwanie „źródeł” (termin, który także jest czasami używany na określenie omawianego zjawiska) definiuje się jako poszukiwanie odległego rodowodu, próbując odnaleźć możliwie najstarszych przodków.

„Etniczność” oraz „diaspora” są pojęciami pokrewnymi, lecz diaspora jest usytuowana na zewnątrz grupy etnicznej. Diaspora powstaje na dwa sposoby: na skutek emigracji z ojczyzny lub w wyniku zmiany granic państwowych (Gaworecki, 2007).

W tabelach 1, 2., 3. zestawione zostały definicje pojęć pokrewnych względem szeroko rozumianej turystyki sentymtalnej.

1.1.1. Turystyka etniczna

W tabeli 1. zamieszczono definicje turystyki etnicznej. Porównanie definicji różnych autorów wyraźnie uwypukla regionalne różnice w pojmowaniu tego rodzaju turystyki. Definicje oraz określenia zjawisk w języku angielskim podane są także w oryginalnym brzmieniu.

Termin „turystyka etniczna”, jak to wynika z tabeli 1., jest rozumiany zasadniczo na dwa sposoby: pierwszy – ma na celu poznanie ludności odmiennej kulturowo, natomiast drugi – nawiązuje do podróży tej samej grupy etnicznej. Autorzy zachodni rozumieją ten termin przeważnie jako podróże mające na celu poznanie pewnej grupy etnicznej, z założenia egzotycznej. Natomiast autorzy z Europy Środkowo-Wschodniej i Wschodniej wiążą ten rodzaj turystyki

z własnym pochodzeniem (Малова, 2002; Кольцова, 2013). Takie ujęcie spotyka się także w opracowaniach autorów dalekowschodnich (Kang, Page, 2000).

Definicję turystyki etnicznej wprowadziła Valene Smith w latach 70. XX wieku. W późniejszych publikacjach przychyłano się do pojmowania turystyki zgodnie z rozumieniem, jakie nadała jej ta właśnie autorka, czyli jako podróże podejmowane w celu poznania egzotycznych grup etnicznych (McIntosh, Goidner, 1990; Harron, Weiler, Hall, 1992). W 1991 roku ukazał się artykuł Stanisława Ostrowskiego poświęcony turystyce etnicznej jako spotkaniu z kulturą własnej grupy etnicznej, które było utrudnione przez wydarzenia polityczne. Dwa lata później Bryan King podkreślał, że ten rodzaj turystyki ma dwa podtypy: spotkanie z kulturą egzotyczną, a także podróże do kultury własnej. Ten ostatni podtyp, jak zauważa autor, ma tendencję do utożsamiania się z takim rodzajem turystyki, jak VFR (odwiedzanie przyjaciół i rodziny).

Tabela 1. Zestawienie wybranych definicji turystyki etnicznej

Autor	Definicja
Smith, 1977, s. 2–3	<p>Ethnic tourism is travel for the purpose of observing the cultural expressions and lifestyles of truly exotic peoples. (...) Typical destination activities would include visiting native homes, attending dances and ceremonies, and possibly participating in religious rituals.</p> <p><i>Turystyka etniczna to są podróże w celach obserwacji wyrazu i stylu życia kultury prawdziwie egzotycznych ludów. (...) Typowa aktywność docelowa może obejmować odwiedzanie rodzinnych domów, uczestnictwo w tańcach i obrzędach oraz być może uczestniczenie w obrzędach religijnych.</i></p>
Ostrowski, 1991, s. 125	<p>Traveling to the home without the intention of permanent settlement, emigration or re-emigration, or undertaking temporary paid work.</p> <p><i>Podróże do domu bez zamiaru stałego osiedlenia się, emigracji lub reemigracji albo podejmowania pracy tymczasowej.</i></p>
Van den Berghe, 1992, s. 234	<p>Ethnic tourism is defined as that form of tourism where the cultural exoticism of natives is the main tourist attractant.</p> <p><i>Turystyka etniczna jest definiowana jako forma turystyki, gdzie egzotyka kulturowa tubylców jest główną atrakcją turystyczną.</i></p>

King, 1994, s. 173	(...) the two major types of activity referred to by the label 'ethnic tourism', namely the search for 'exotic' cultures and travel which is motivated by purposes of ethnic reunion. <i>Pod pojęciem „turystyka etniczna” rozumiane są dwa typy turystyki: poszukiwania kultur „egzotycznych”, a także podróże umotywowane celami ponownego spotkania z własną kulturą etniczną.</i>
Gaworecki, 2007	Związana z miejscem pochodzenia, urodzenia i zamieszkania w przeszłości samych turystów oraz ich przodków.
Kyfiak (Кифяк), 2003	Podróż, która ma na celu spotkania z krewnymi, ale związana jest z wyjazdem w oddalone regiony kraju lub do innego państwa.
Mikos von Rohrscheidt, 2008, s. 108	Podróże o charakterze turystycznym, które ich uczestnicy, zamieszkujący w innych krajach, podejmują do krajów i miejsc pochodzenia własnego lub osób bliskich albo do miejsc związanych kulturowo bądź historycznie z tożsamością etniczną własną lub swoich bliskich.
Vabkin (Бабкин), 2008, s. 7	Odwiedziny miejsca urodzenia lub pochodzenia, a także miejsca zamieszkania rodziny i przyjaciół.
Wolkow (Волков), 2009	Podróże organizowane do regionów, które zamieszkują małe ludy nieposiadające własnej państwowości lub administracyjnej autonomii, będące częścią innego państwa.
Ustymenko (Устименко), 2009	Turystyka etniczna (jako etnograficzna), która jest rodzajem turystyki poznawczej, gdzie główną motywacją jest zwiedzanie obiektów etnograficznych, będących dziedzictwem historycznym narodu zamieszkującego dany obszar.
Orłowa (Орлова), 2009	Rodzaj turystyki poznawczej, która przewiduje organizację wycieczek turystycznych w regiony historycznego zamieszkania pewnej grupy etnicznej dla zapoznania się z jego kulturą materialną i duchową, zachowaną w środowisku autentycznym.
Czerczyk, Kolęda (Черчик, Коленда), 2011	Rodzaj turystyki, która opiera się na posiadaniu wiedzy na temat historii oraz osobliwości kultury, pobytu i życia pewnego narodu lub wspólnoty narodowej.

Kliar, Szandor (Кляп, Шандор), 2011	Turystyka etniczna (nostalgiczna, etnograficzna) – rodzaj turystyki polegającej na odbywaniu podróży do miejsc swego historycznego zamieszkania. Może być wewnętrzna – związana z odwiedzaniem (przez mieszkańców miast) miejsc oddalonych w celu poznania gwary, folkloru, życia, kultury i języka autentycznego ludu. Może być także zewnętrzna – związana z odwiedzaniem ojczyzny historycznej lub miejsc urodzenia krewnych.
Навгулиук (Гаврилюк), 2013	Rodzaj wyspecjalizowanej turystyki, który sprzyja zaspokojeniu potrzeb niematerialnych, psychologicznych, fizjologicznych oraz socjalnych osób, które podróżują; stwarza warunki do zapoznania się z kulturowo-historycznym, etnograficznym, duchowym dziedzictwem pewnego etnosu.

Definicje uporządkowano chronologicznie według roku publikacji.

Źródło: Opracowanie własne.

Inną niezgodnością występującą w definicjach jest kwestia, czy zjawisko turystyki etnicznej posiada wyłącznie charakter wyjazdowy „zewnętrzny” (Mikos von Rohrscheidt, 2008), czy mogą to być również wyjazdy wewnątrz krajowe (Волков, 2009; Кляп, Шандор, 2011).

W literaturze anglojęzycznej istnieją także inne terminy określające odwiedzanie odmiennych kulturowo grup etnicznych lub egzotycznych: *tribal tourism* („turystyka plemienna”; m.in. Smith, 1996a), *aboriginal tourism* („turystyka aborygeńska”; Brown, Pyke, Johnson, 2007), *exotic tourism* („turystyka egzotyczna”) oraz *indigenius tourism* („turystyka rdzenna”; Song, 2008; Taylor, Carson, Carson, 2014; Smith, 1996b; Butler, Hinch, 1996; Ryan, Huyton, 2000). W literaturze rosyjskojęzycznej więcej uwagi poświęcono turystyce etnograficznej (często utożsamianej z etniczną) oraz *jailoo* turystyce (Петрик, Кудрявцева, 2015; Пресняков, Жулина, 2010).

1.1.2. Turystyka sentymentalna

Definicje pojęcia „turystyka sentymentalna” zawierają informacje o emocjach, poszukiwaniu tożsamości i wartości. Tadeusz Jędrusiak (2008, s. 73) uważa, że ten rodzaj turystyki realizowany jest przez odwiedzanie miejsc pobytu Wielkich Polaków. Stepan Kuzyk (Кузык, 2011) definiuje ten rodzaj turystyki nie

tylko jako odwiedzanie ziem rodzinnych, ale podkreśla, że podstawą wyjazdu są uczucia, emocje i nostalgia.

Leszek Baraniecki (2001, s. 105) podaje następującą definicję turystyki sentymentalnej: *The essence of the matter is a visit to the birth place performed by an emigrant or his/her descendant, or in a broader sense, the visit to the country of his/her ancestor* („Istotą zjawiska jest wizyta w miejscu urodzenia przez emigranta bądź jego potomka lub w szerszym sensie wizyta w kraju jego/jej przodka”). Definicja ta nawiązuje do jednego z powodów wyjazdów turystów etnicznych.

Mirosław Mika (2008, s. 216) definiuje turystykę etniczną o charakterze sentymentalnym jako „podróże, które charakteryzują się więzią grupową oraz poczuciem wspólnego pochodzenia i kultury, a którzy mieszkają na stałe poza obszarem własnego państwa lub regionu”. Ta definicja nie jest do końca odpowiednia w odniesieniu do wyjazdów Polaków na Kresy Wschodnie, gdyż takie podróże odbywają także kolejne pokolenia, a kultura na tamtych terenach jest mocno zdominowana przez obecnie tam zamieszkujące narody.

Czynniki wyjazdów na Kresy Wschodnie związane z sentymentem podają Wojciech J. Cynarski i Elżbieta Cynarska (2009, s. 208): „1) potrzeba odwiedzenia miejsc znaczących dla polskiej kultury i historii oraz miejsca pobytu Wielkich Polaków; 2) związek z utrwalonymi w literaturze pięknej latami potęgi i chwały (zwłaszcza w *Trylogii* Henryka Sienkiewicza), z polskim ethnosem i rycerskim etosem; 3) współczucie dla polskiej grupy narodowej pozostałej na ziemiach przodków i będącej teraz w wyniku zmiany przebiegu granic mniejszością”. Wymienione motywy związane są ze zwiedzaniem polskiego dziedzictwa na ziemiach Ukrainy Zachodniej.

Brak jest definicji turystyki sentymentalnej autorów zachodnich, ponieważ turystyka o podobnej treści występuje pod pojęciem *sentimental journey* („podróż sentymentalna”), która dotyczy hobby czy zainteresowań (przykład: zainteresowanie modelami nowoczesnych pociągów bądź statkami z okresu wojennego).

1.1.3. Turystyka nostalgiczna

W związku z zaszłościami historycznymi nostalgia jest różnie definiowana przez odmienne kręgi kulturowe. Tęsknota może dotyczyć nie tylko ojczyzny oraz miejsc pochodzenia, ale także miejsc, w których przebywając w przeszłości,

odczuwano szczęście (tab. 2). Nostalgia może być osobista lub historyczna (Stern, 1992).

W polskiej literaturze naukowej pojęcie „turystyka nostalgiczna” praktycznie nie występuje (jedynie czasami bywa używane wymiennie z terminem „turystyka sentymalna”). Ten rodzaj turystyki jest definiowany jako podróże podejmowane w celu odwiedzania krewnych i miejsc związanych z przodkami. Inni autorzy z państw byłego Związku Radzieckiego traktują turystykę nostalgiczną podobnie (Gabdrakhmanov i in., 2014). Natomiast w literaturze zachodniej pojęcie „turystyka nostalgiczna” używane jest w nieco innym kontekście – jako związane z życiem prywatnym, z dobrymi emocjami, z miłymi wspomnieniami (np. z młodości). Z sondażu przeprowadzonego wśród 500 osób przez expedia.co.uk oraz University College London wynika, że najważniejszym powodem uprawiania turystyki nostalgicznej jest chęć ponownego przeżycia młodości. Autorzy innych prac anglojęzycznych rozumieją turystykę nostalgiczną jako powrót do miejsc związanych z pamięcią zbiorową (Davis, 1977; Stern, 1992; Sierra, McQuitty, 2007; Xiong, Wang, Ming, 2012). Pojawiło się także pojęcie *Yugonostalgic tourism*, związane ze zmianą granic i państwowości w Jugosławii (Šuligoj, 2018). Najważniejszą cechą turystyki nostalgicznej jest to, że turysta już był w miejscach, które odwiedza, a nie odkrywa dla siebie swojej tożsamości etnicznej i przodków.

Tabela 2. Zestawienie wybranych definicji turystyki nostalgicznej

Autor	Definicja
Kim, 2005, za: Stern, 1992	(...) There are two types of nostalgia, personal nostalgia and historical nostalgia, particular attention is given to the importance of historical nostalgia (a sentimental yearning for the past beyond one's living memory). <i>Są dwa rodzaje nostalgii: osobista oraz historyczna (sentymentalna tęsknota za przeszłością, która wykracza poza pamięć żyjącego).</i>
Basiuk (Басюк), 2005	Podróż do miejsca historycznego zamieszkania, miejsc pochodzenia przodków lub miejsc, skąd turysta wyemigrował. W zależności od celu podróży wyodrębniono dwa rodzaje turystyki nostalgicznej: odwiedzanie krewnych oraz odwiedzanie miejsc, z którymi związana jest historia narodu albo życia przodków.

expedia.co.uk; Davies, 2007	<p>Został przeprowadzony sondaż, w którym turystyka nostalgiczna była rozumiana jako wyjazdy:</p> <ul style="list-style-type: none"> - do miejsc młodości, związanych z niezapomnianymi wakacjami; - do miejsc związanych z okresem studiów/młodości; - do miejsc, gdzie został spędzony miesiąc miodowy; - do miejsc, gdzie przeżyto niezapomniany romans; - do miejsc związanych z długim urlopem; - do miejsc związanych ze ślubem lub zaręczynami.
Wujcyk (Вуйцик), 2009	<p>Odwiedzenie ojczyzny historycznej, miejsc, skąd pochodzą przodkowie, lub miejsc, z których turysta wyemigrował. W zależności od celu podróży można wyodrębnić co najmniej trzy rodzaje turystyki nostalgicznej:</p> <ul style="list-style-type: none"> - podróże związane ze spotkaniem z krewnymi; - odwiedzanie miejsc, z którymi są związane ważne wydarzenia w życiu prywatnym; - odwiedzanie miejsc, z którymi związana jest historia wspólnoty etnicznej, do której należy dana osoba, albo z którymi łączą się ważne wydarzenia życia rodzinnego i przodków.
Lozynskiy, Kuczyńska, Dorosz (Лозинський, Кучинська, Дорош), 2013	<p>Rodzaj turystyki, który obejmuje podróże do miejsca swego historycznego zamieszkania, zobaczenie się z krewnymi oraz odwiedzenie miejsc pochówku swoich przodków.</p>
Sviatoha, Filimovna (Святоха, Филимонова), 2014	<p>Odwiedzenie miejsc urodzenia własnego lub miejsc związanych z zamieszkaniem przodków.</p>
Aleksandrova, Aigina, 2014, s. 2	<p>Nostalgic tourism involves tourists visiting their ancestral homeland to get acquainted with cultural heritage of their original nation. <i>Odwiedzanie przez turystów ojczyzny swoich przodków w celu zapoznania się z dziedzictwem kulturowym własnego narodu.</i></p>

Definicje uporządkowano chronologicznie według roku publikacji.

Źródło: Opracowanie własne.

11.4. Inne rodzaje turystyki sentymtalnej

W tabeli 3. zebrane zostały definicje pozostałych rodzajów turystyki, takich jak: turystyka diaspory, polonijna, cmentarna, zew przodków, genealogiczna, korzeni, rodzinna.

Tabela 3. Wybrane definicje innych pojęć związanych z turystyką sentymentalną

Pojęcie	Autor	Definicja
Turystyka diaspor	Coles, Timothy, 2004	<p>Diaspora tourists seeking roots in the homeland. <i>Poszukiwanie korzeni przez turystów z diaspor.</i></p> <p>Genealogical or family history tourism. <i>Turystyka genealogiczna lub turystyka historii rodziny.</i></p> <p>Homeland tourists visiting the diaspora spaces. <i>Turyści z ojczyzny odwiedzają obszary zamieszkiwane przez członków diaspor.</i></p> <p>Diaspora destinations as tourist sites for mainstream non-diaspora tourists. <i>Zwiedzanie przez osoby spoza diaspor popularnych wśród diaspor atrakcji turystycznych.</i></p> <p>Homeland and diaspora members travelling to transit spaces, such as concentration camps in Poland. <i>Zwiedzanie przez członków diaspor oraz osoby zamieszkujące w państwie macierzystym miejsc związanych z relokacją ludności, takie jak obozy koncentracyjne w Polsce.</i></p> <p>Travel by diasporic people to vacation spaces in the host state. <i>Podróże diaspor do popularnych ośrodków czasowych w danym kraju.</i></p>
Turystyka polonijna	Matczak, 2015	Zagraniczne podróże Polaków w celu odwiedzenia krewnych i znajomych, wzięcia udziału w uroczystościach rodzinnych (które określa się pojęciem turystyki VFR), odwiedzanie miejsc urodzenia, pochodzenia i pochówków członków rodziny (tzw. podróże sentymentalne).
Turystyka cmentarna	Tanaś, 2008, s. 11	Motyw tożsamości wynikający z poszukiwania własnej genealogii jest ściśle związany z turystyką sentymentalną, zwaną też turystyką korzeni (<i>roots tourism</i>). Turysta, poszukując własnych korzeni, odwiedza miejsca związane ze śmiercią, miejsca, które przez śmierć zostały odmienione.
Zew (wezwanie) przodków	Orłowa (Orлова), 2009	Odwiedzanie ojczyzny etnicznej przez osobę, która urodziła się i wychowywała się w innym środowisku społeczno-kulturowym.
Turystyka genealogiczna	Prinke, 2009, s. 16	Turyści genealogiczni podejmują podróże nie tylko do archiwów i bibliotek, ale także do miejsc związanych z ich przodkami.

Turystyka genealogiczna (<i>genealogy tourism</i>)	Bhandari, 2013, s. 913	The travel motivation for genealogical visit stems from the search for familiarisation and identification with 'the native other' through which tourists seek to reaffirm their cultural affinity and commonness. <i>Powodem podróży jest pragnienie poznania i utożsamienia się z „rodzimy obcym”, co odbywającym taką podróż ma służyć potwierdzeniu pokrewieństwa kulturowego i przynależności do wspólnoty.</i>
Turystyka korzeni (<i>roots tourism</i>)	Maruyama, Weber, Stronza, 2010	"Roots tourism" is loosely defined as a type of tourism in which ethnic minorities visit their ancestral lands to discover ethnic roots and culture. <i>„Turystyka korzeni” jest luźno definiowana jako rodzaj turystyki polegającej na tym, iż mniejszości etniczne odwiedzają ziemie przodków w celu odkrycia korzeni etnicznych i kultury.</i>
Turystyka rodzinna	Kowalczyk-Anioł, Włodarczyk, 2011, s. 20	Turystyka rodzinna (sensu largo) to nie tylko podróże rodzinne, ale także inne wyjazdy, w których szeroko rozumiane pokrewieństwo jest podstawą (motywy) do podejmowania podróży turystycznych. Przyjmując takie założenie, turystyką rodzinną nazywać będziemy również wyjazdy do rodziny (kategoria statystyczna – odwiedziny krewnych) lub w poszukiwaniu rodziny (turystyka genealogiczna).

Źródło: Opracowanie własne.

Wszystkie przytoczone wyżej definicje dotyczą odwiedzania miejsc związanych z przodkami, przy czym turystyka genealogiczna obejmuje nie tylko wyprawy do archiwów i bibliotek, a turystyka cmentarna nie oznacza wyłącznie odwiedzania cmentarzy. Definiowanie tych rodzajów turystyki sentymtalnej łączy kilka motywacji wyjazdów. Takie podejście widoczne jest także w opracowaniach anglojęzycznych (Bhandari, 2013; Birtwistle, 2013; Nash, 2002; Santos, Yan, 2010; Văduva, Petroman, Petroman, 2018). Turystyka diaspory obejmuje szerokie spektrum wyjazdów diaspory (Darieva, 2011; Duval, 2003; Huang, Haller, Ramshaw, 2013; Huang, Ramshaw, Norman, 2016; Kelner, 2010; Timothy, Teye, 2004). Wyjazdów Polaków na ziemię, które niegdyś wchodziły w skład państwa polskiego, nie można zaliczyć do turystyki diaspory, gdyż Polacy nie są diasporą dla Ukrainy Zachodniej – jest to spowodowane zmianą przebiegu granic. Ważne znaczenie ma także cel podróży, który odróżnia się od typowo turystyczno-wypoczynkowego i służbowego w statystykach UNWTO oraz

Ministerstwa Sportu i Turystyki (w tym przypadku celem turystów są w istocie odwiedziny u krewnych lub znajomych, *visiting friends and relatives* – VFR).

Mimo że wymienione wyżej terminy bardzo różnią się między sobą, autorzy przypisują im cechy związane z odwiedzaniem obszarów pochodzenia własnego lub przodków. Bardzo istotne jest wyszczególnienie najważniejszego motywu podjęcia wyjazdu przez turystę, który później można wykorzystać do tworzenia produktów turystycznych.

Zestawione wyżej pojęcia zostały przeanalizowane również pod kątem celów poszczególnych rodzajów turystyki. Umożliwiło to ustalenie stopnia zbieżności tych terminów, a tym samym ich pokrewieństwa (tab. 4).

Z zestawienia wynika, że treściowe (celowo-motywacyjne) pokrywanie się pojęć określających poszczególne formy turystyki jest dość duże, co utrudnia porozumiewanie się specjalistów zajmujących się tą dziedziną wiedzy. Taki stan rzeczy powoduje, że w literaturze przedmiotu stosowane są często wymiennie poszczególne terminy (Aleksandrova, Aigina, 2014; Alexander, Bryce, Murdy, 2017; Birtwistle, 2013; Newland, Taylor, 2010; Ray, McCain, 2009; Newland, Taylor, 2010; Gaudry, 2007; Tanaś, 2008; Кляп, Шандор, 2011; Лозинський, Кучинська, Дорош, 2013; Орлова, 2009; Устименко, 2009).

Tabela 4. Cele (motywacje) wyjazdów turystycznych w nawiązaniu do poszczególnych rodzajów turystyki z zakresu szeroko pojmowanej turystyki sentymentalnej

Cele	Formy turystyki
Poznanie ludów egzotycznych lub określonej grupy etnicznej	Turystyka etniczna, etnograficzna, plemienna, aborygeńska
Odwiedziny krewnych, miejsca swojego urodzenia lub pochodzenia	Turystyka etniczna, sentymentalna, nostalgiczna, diaspory, rodzinna
Podróż do kraju przodków, poszukiwanie korzeni	Turystyka etniczna, sentymentalna, nostalgiczna, zew przodków, genealogiczna, korzeni, diaspory
Miejsca związane z historią własnego narodu	Turystyka etniczna, sentymentalna, nostalgiczna, zew przodków, diaspory
Poszukiwanie tożsamości związane z emocjami, uczuciami	Turystyka sentymentalna, nostalgiczna, egzystencjonalna
Odkrywanie kultury własnej i/lub przodków	Turystyka korzeni, genealogiczna, diaspory

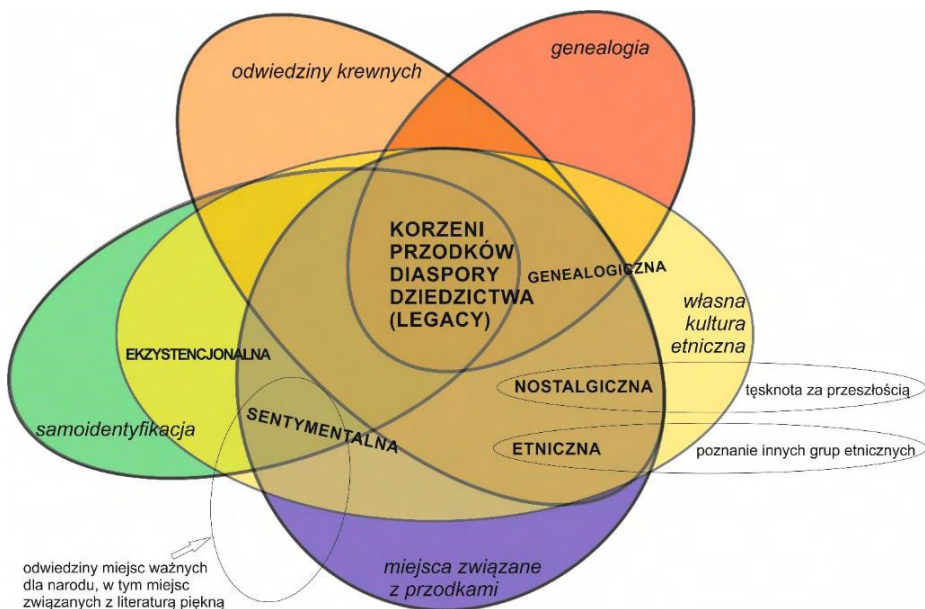
Źródło: Opracowanie własne.

Yaroslav Dzhaman (2016), Marek Motyka (2016), Natalia Tomczewska-Popowycz (2016) zwracają uwagę, że nie można stosować wymiennie terminów odnoszących się do poszczególnych typów turystyki i utożsamiać np. turystyki sentymentalnej z etniczną. Do podjęcia dyskusji akademickiej na temat definiowania wymienionych pojęć zachęcają także inni autorzy (m.in. Birtwistle, 2013; Рожнова, Терес, 2013).

Definicje zestawionych wyżej terminów w dużym stopniu pokrywają się, lecz każdy rodzaj turystyki ma wyróżniającą go cechę. Turysta może przeżywać silne emocje, które towarzyszą mu podczas zwiedzania miejsc przodków lub własnej przeszłości, tak jak w przypadku turystyki nostalgicznej (Marschall, 2015, 2016). Jest to związane z tym, że ten rodzaj turystyki uprawia pierwsze lub drugie pokolenie, natomiast brak jest takich emocji w przypadku turystyki genealogicznej, kiedy turysta dopiero odkrywa swoje pochodzenie i z reguły szuka swoich dalszych przodków.

Rycina 2. przedstawia pokrywanie się definicji poszczególnych pojęć w literaturze i wynikającą stąd trudność w prawidłowym ich użyciu.

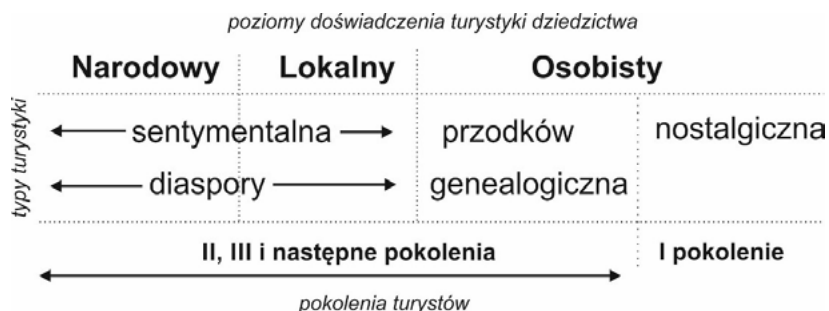
Rycina 2. Pokrywanie się poszczególnych rodzajów turystyki w literaturze przedmiotu

Źródło: Opracowanie własne.

Dallen J. Timothy (1997) wyodrębnił cztery poziomy doświadczenia turystyki dziedzictwa: światowy, narodowy, lokalny oraz osobisty. Ostatnie trzy poziomy są najbardziej istotne dla omawianych zjawisk. Na podstawie przeglądu piśmiennictwa zestawiono – w formie graficznej (ryc. 3.) – sposoby rozumienia i rozróżniania poszczególnych rodzajów turystyki, prezentując zakresy ich pokrywania się.

Rycina 3. Spektrum występowania poszczególnych rodzajów turystyki

Źródło: Opracowanie własne.

Turystyka sentymetalna i turystyka diaspory – w zależności od tego, czy uprawiane są przez grupę narodową (np. Polacy, Niemcy), czy lokalną (np. kresowiaci, Łemkowie, Ślązacy) – odnoszą się do odpowiedniego poziomu doświadczenia turystyki dziedzictwa narodowego bądź lokalnego.

Turystyka sentymetalna nie jest turystyką diaspory, gdyż osoby przesiedlone nie stanowią diaspory dla nowo utworzonego państwa na określonym terytorium.

Na podstawie przedstawionej analizy, literatury przedmiotu oraz własnych doświadczeń badawczych zaproponowano następujące treściowe uporządkowanie pojęć:

- miano „turystyka **etniczna**” odnosi się do wyjazdów związanych z poznaniem pewnej grupy etnicznej lub narodu; może to być turystyka krajowa (np. poznawanie kultury Łemków w Polsce) oraz wyjazdowa;
- termin „turystyka **nostalgiczna**” należy wiązać z wyjazdami lub powrotami do miejsc o szczególnej wartości emocjonalnej; można tu wyszczególnić też

- turystykę nostalgiczną o charakterze etnicznym, motywowaną uczuciem tęsknoty za ojczyzną lub miejscem pochodzenia;
- pod pojęciem „turystyka **sentymentalna**” trzeba rozumieć wyjazdy motywowane uczuciem sympatii do określonego miejsca, w związku z pochodzeniem: obszary, gdzie odbyły się ważne dla określonej grupy etnicznej wydarzenia (np. sławne bitwy, miejsca urodzenia i działalności wybitnych Polaków), miejsca i obiekty o szczególnej wartości kulturowej, historycznej, religijnej dla pewnej grupy osób;
 - „turystyka **diaspory**” może być rozumiana jako wyjazdy zagraniczne do kraju pochodzenia; dotyczy to wszelkich wyjazdów związanych z podróżą do ojczyzny w celu odwiedzenia rodziny i znajomych, a także w celach biznesowych, edukacyjnych i innych;
 - „turystyka **genealogiczna**” polega na poszukiwaniu korzeni i przodków, poprzez odwiedzanie bibliotek, archiwów, muzeów, kościołów i innych tego typu instytucji w celu zbadania drzewa genealogicznego;
 - „turystyka **przodków**” obejmuje wyjazdy w celu odnalezienia i odkrycia miejsc związanych z przodkami, odwiedzanie miejscowości ich zamieszkania oraz innych miejsc związanych z ich działalnością.

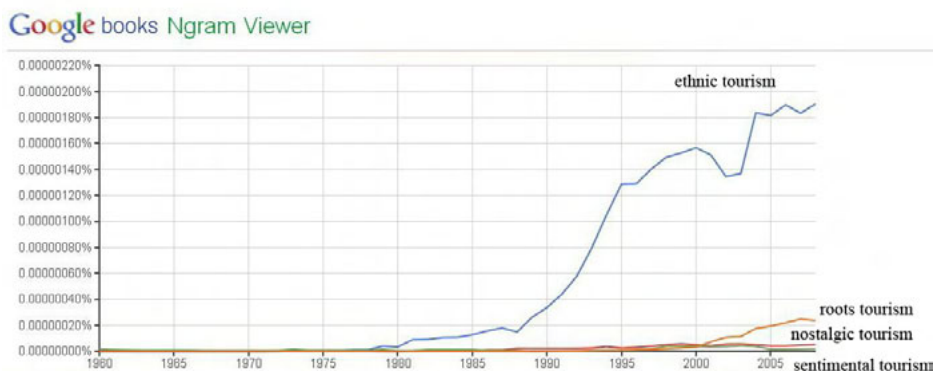
Turystyka genealogiczna powinna być etapem przygotowującym do spotkania i zobaczenia miejsc związanych z przodkami. Turystyka genealogiczna odnosi się zatem do podróży do instytucji gromadzących akta i materiały, natomiast turystyka przodków polega na odkrywaniu i odwiedzaniu miejsc związanych w rzeczywistości z przodkami.

1.2. Częstotliwość występowania pojęć pokrewnych z turystyką sentymentalną

Do zbadania częstotliwości występowania poszczególnych pojęć w literaturze naukowej wykorzystano kilka narzędzi. Pierwszym z nich jest Google Books Ngram Viewer – program umożliwiający ustalenie (w postaci diagramu) częstotliwości występowania wpisanej frazy (pojęcia) w poszczególnych latach w ramach ustawionego okresu. Minusem tego narzędzia jest wyszukiwanie analizowanych pojęć wyłącznie w literaturze anglojęzycznej. Dane, które są przedstawione na rycinie 4., są stanem na dzień 10 marca 2015 roku. Program posiada bazę książek do 2008 roku.

Rycina 4. pokazuje częstotliwość występowania terminów, odnoszących się do poszczególnych rodzajów turystyki, w literaturze anglojęzycznej. Z diagramu wynika, że najczęściej używanym pojęciem jest *ethnic tourism* („turystyka etniczna”). Częstotliwość jego występowania gwałtownie wzrosła w latach 90. ubiegłego wieku. Samego terminu „turystyka etniczna” zaczęto używać w latach 70. XX stulecia (Smith, 1977).

Rycina 4. Częstotliwość występowania pojęć dotyczących szeroko pojmowanej turystyki sentymentalnej w literaturze anglojęzycznej

Wartości procentowe odnoszą się do występowania wskazanych wyrażen w ogólnej liczbie terminów.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: <https://books.google.com/ngrams> [data wykonania wykresu: 10.03.2015].

Na drugim miejscu pod względem występowania plasuje się *roots tourism* („turystyka korzeni”). Termin ten pojawił się później – w latach 90. XX wieku. Z kolei najrzadziej używanymi pojęciami okazały się: *nostalgic tourism* („turystyka nostalgiczna”) oraz *sentimental tourism* („turystyka sentymentalna”). Co ciekawe, pojęcia te zaczęto stosować jeszcze w latach 60. (*sentimental tourism*) i 70. (*nostalgic tourism*) XX wieku, jednak nie stały się one tak popularne, jak *ethnic tourism* i *roots tourism*. Tak duża popularność terminu „turystyka etniczna” wynika najprawdopodobniej z jego szerokiego pojmowania (tab. 1). Natomiast terminy „turystyka diaspory” i „turystyka genealogiczna” w bazie danych Google Books Ngram nie występują.

Kolejnym narzędziem do zmierzenia popularności używanych pojęć jest baza danych Google Scholar. Ta wyszukiwarka daje możliwość odnalezienia poszukiwanych pojęć w artykułach naukowych zarówno w języku angielskim, jak i w innych. Za pomocą tego narzędzia przeanalizowano częstotliwość występowania badanych pojęć w językach angielskim, francuskim, hiszpańskim oraz w kilku językach słowiańskich: polskim, ukraińskim oraz rosyjskim. Jak podaje na stronie internetowej Ethnologue Languages of the World (<http://www.ethnologue.com>), te ostatnie są językami najczęściej używanymi spośród wszystkich języków słowiańskich.

Najwięcej przypadków użycia dotyczy wyrażenia *ethnic tourism* („turystyka etniczna”) – 4 740, na drugim miejscu znajduje się *roots tourism* („turystyka korzeni”) – 610 wyników, natomiast na trzecim miejscu plasuje się fraza *diaspora tourism* („turystyka diaspory”) – 423 przykłady, która w Google Books Ngram nie występowała. Na ostatnim miejscu w anglojęzycznych artykułach znalazł się termin *sentimental tourism* („turystyka sentymentalna”) – 56 przypadków użycia. Co ciekawe, wpisanie do wyszukiwarki bliskiego pojęcia *sentimental journey* („sentymentalna podróż”) radykalnie zwiększa liczbę trafień – do 7 860, co przewyższa liczbę wskazań w przypadku „turystyki etnicznej”.

W oddzielnie przeanalizowanych językach romańskich sytuacja wygląda nieco inaczej. W języku hiszpańskim przoduje *turismo étnico* („turystyka etniczna”) – 1 050 wyników, tak samo w przypadku języka francuskiego *le tourisme ethnique* – 158 wyników. Na drugim miejscu w obu językach plasuje się „turystyka korzeni” – 35 wyników w języku hiszpańskim i 71 wyników w języku francuskim. Nie ma artykułów naukowych w języku francuskim na temat „turystki sentymentalnej”, niewiele wyników uzyskała także „turystyka diaspory” (tab. 5).

Tabela 5. Ranking (według liczby trafień) występowania pojęć związanych z turystyką sentymentalną w bazie danych Google Scholar

Rodzaj turystyki	Język					
	angielski	polski	rosyjski	ukraiński	hiszpański	francuski
Turystyka etniczna	1	1	1	1	1	1
Turystyka sentymentalna	6	2	4	2	4	-
Turystyka nostalgiczna	4	4	2	3	3	4

Turystyka korzeni	2	6	-	4	2	2
Turystyka genealogiczna	5	3	3	-	5	3
Turystyka diaspory	3	6	-	5	6	5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: <https://scholar.google.com/> [data dostępu: 4.12.2015].

W językach polskim i ukraińskim na drugim miejscu plasuje się „turystyka sentymentalna” (38 przypadków). Najczęściej stosowane są terminy „turystyka korzeni” oraz „turystyka diaspory” (po jednym wystąpieniu), a w przypadku języka rosyjskiego – „turystyka nostalgiczna” (*ностальгический туризм*).

Ostatnim, najbardziej rozpowszechnionym i popularnym narzędziem zastosowanym w analizie była wyszukiwarka Google. W przypadku anglojęzycznych fraz na pierwszym miejscu znowu znalazła się „turystyka etniczna” – 68 400 wskazań, na drugim zaś „turystyka diaspory” – 16 100 wyników. Trzecie miejsce zajęła „turystyka korzeni” (1 110), a miejsca następne – „turystyka genealogiczna” (6 140), „turystyka nostalgiczna” (4 170) oraz „turystyka sentymentalna” (830).

Na polsko- i ukraińskojęzycznych stronach internetowych najczęściej stosowanym terminem jest „turystyka sentymentalna” – odpowiednio 2 900 i 14 900 wyników, na drugim miejscu – „turystyka etniczna” (1 840 i 1 180 przykładów), a na trzecim – „turystyka nostalgiczna” (1 060 i 464 przykładów). „Turystyka diaspory” i „turystyka genealogiczna” prawie nie występują (tab. 6.). W literaturze rosyjskojęzycznej z kolei na pierwszym miejscu plasuje się termin „turystyka etniczna” – 34 200 przykładów, a na drugim – „turystyka nostalgiczna” (10 400).

Tabela 6. Ranking występowania terminów związanych z turystyką sentymentalną według wyszukiwarki Google

Rodzaj turystyki	Język					
	angielski	polski	rosyjski	ukraiński	hiszpański	francuski
Turystyka etniczna	1	2	1	2	1	2
Turystyka sentymentalna	6	1	4	1	5	6
Turystyka nostalgiczna	5	3	2	3	3	5
Turystyka korzeni	3	5	6	5	2	1

Turystyka genealogiczna	4	4	3	4	4	4
Turystyka diaspory	2	6	5	6	6	3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: <https://google.com/> [data dostępu: 4.12.2015].

W każdym języku najczęściej używanym terminem była „turystyka etniczna”. W języku rosyjskim w bazie Google Scholar nie występują takie terminy, jak „turystyka korzeni” oraz „turystyka diaspory”, a w języku ukraińskim stosuje się wyrażenie „turystyka genealogiczna”. W języku polskim i ukraińskim na drugim miejscu pod względem częstości użycia plasuje się „turystyka sentymentalna”, a w języku hiszpańskim i francuskim – „turystyka korzeni”. „Turystyka diaspory” jest rzadka we wszystkich językach oprócz angielskiego.

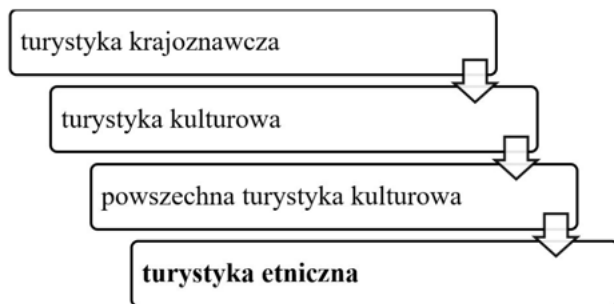
W omawianym zestawieniu termin „turystyka etniczna” występował równie często, co „turystyka sentymentalna” (w przypadku języków słowiańskich) oraz „turystyka korzeni” (w przypadku języka francuskiego). Natomiast „turystyka diaspory”, która w języku angielskim zajmuje miejsce drugie pod względem częstości użycia, w językach słowiańskich oraz w języku hiszpańskim występuje o wiele rzadziej. W językach słowiańskich, w odróżnieniu od języków francuskiego, hiszpańskiego i angielskiego, częściej stosowany jest termin „turystyka nostalgiczna”.

Przedstawione porównania wskazują, że najbardziej popularnym terminem we wszystkich językach jest „turystyka etniczna”. W językach polskim i ukraińskim popularny jest też termin „turystyka sentymentalna”. W różnych językach dość często używa się również wyrażień „turystyka nostalgiczna” i „turystyka korzeni”.

1.3. Występowanie turystyki etnicznej, sentymentalnej oraz pokrewnych rodzajów w podziałach turystyki

W literaturze polskiej turystyka etniczna przedstawiana jest jako element turystyki kulturowej, turystyki poznawczej lub turystyki dziedzictwa kulturowego. Armin Mikos von Rohrscheidt (2008) turystykę etniczną zalicza do powszechnej turystyki kulturowej (ryc. 5).

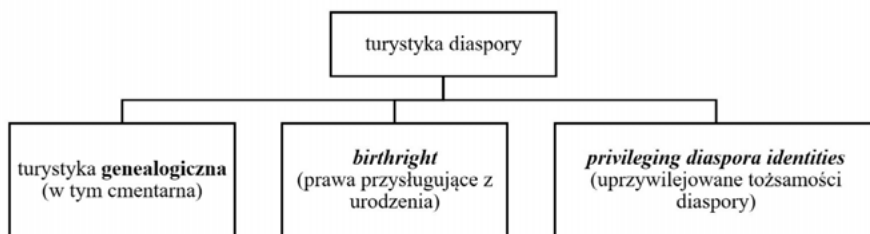
Rycina 5. Klasyfikacja turystyki etnicznej według Armina Mikosa von Rohrscheidta (2008)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Mikos von Rohrscheidt, 2008.

Turystyka etniczna definiowana jest w tym przypadku jako zagraniczne wyjazdy, które turyści podejmują m.in. do miejsc własnego pochodzenia (tab. 1). W klasyfikacji Mikosa von Rohrscheidta turystyka etniczna występuje obok turystyki miejskiej, kulturowej, turystyki obszarów wiejskich, turystyki militarnej, turystyki obiektów przemysłowych i technicznych, turystyki żywej historii, turystyki egzotycznej, turystyki religijnej i pielgrzymkowej, turystyki kulinarnej, turystyki hobbystycznej oraz turystyki regionalnej. Autor wyodrębnia powszechną turystykę kulturową jako jednostkę nadrzędną ze względu na najszerszą ofertę i najliczniejszy krąg odbiorców.

Rycina 6. Podział turystyki diaspory według Kathleen Newland i Carylanny Taylor (2010)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Newland, Taylor, 2010.

Rycina 7. Podział turystyki rodzinnej według Joanny Kowalczyk-Anioł i Bogdana Włodarczyka (2011)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Kowalczyk-Anioł, Włodarczyk, 2011.

W zachodnich źródłach również znajdujemy podziały omawianych form turystyki. Przykładowo, Kathleen Newland i Carylanna Taylor (2010) atomizują pojęcie turystyki diaspory (ryc. 6). W ich podziale jako przykład turystyki *birthright* podano podróże Żydów do Izraela, a także organizacje obozów młodzieżowych w Izraelu dla młodzieży żydowskiej z USA, natomiast przykładem uprawiania turystyki *privileging diaspora identities* są turyści, pochodzący ze starych cywilizacji, np. Majów czy Azteków, udający się do miejsc z nimi związanych.

Turystyka sentymtalna, genealogiczna, w poszukiwaniu rodziny znalazła się jako element turystyki rodzinnej *sensu largo* w typologii Joanny Kowalczyk-Anioł i Bogdana Włodarczyka (2011; ryc. 7).

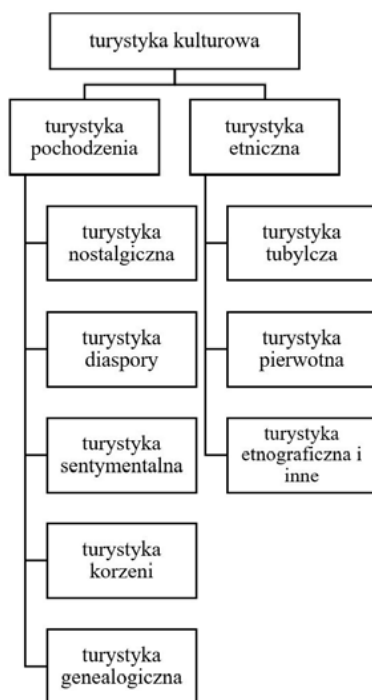
Natomiast Mirosław Mika (2008) turystykę etniczną włączył do turystyki poznawczej, kojarzonej z rozwojem wewnętrznym (kulturalnym) jednostki, definiując ją dwojako: jako wyjazdy w celu poznania i nawiązania kontaktu z ludnością odmienną kulturowo oraz jako podróże osób tej samej grupy etnicznej o charakterze sentymtalnym (podobną klasyfikację proponuje Pisarska, 2013).

W ujęciu Karoliny Buczkowskiej (2011) turystyka etniczna rozumiana jest na dwa sposoby i zaliczana do dwóch sektorów: do turystyki dziedzictwa kulturowego i kultury współczesnej jako egzotyczna/plemienna/pierwotna, a także

do turystyki dziedzictwa kulturowego jako turystyka sentymentalna/przodków/diaspory/„korzeni”, w tym turystyka genealogiczna.

Przywołane typologie klasyfikują opisywane zjawiska dość nieprecyzyjnie. Potrzebne jest zatem właściwe uporządkowanie szeroko rozumianej turystyki sentymentalnej jako odrębnej, złożonej jednostki turystyki kulturowej. Podział zaproponowany przez autorkę niniejszej książki prezentuje rycina 8.

Rycina 8. Podział turystyki pochodzenia i etnicznej

Źródło: Opracowanie własne.

Przeprowadzone analizy pokazują, jak duże rozbieżności w pojmowaniu zagadnień i tematów dotyczących turystyki etnicznej i sentymentalnej występują we współczesnej literaturze naukowej – zarówno krajowej, jak i zagranicznej. Pojęcia „turystyka sentymentalna”, „turystyka nostalgiczna”, „turystyka etniczna”, „turystyka korzeni”, „turystyka diaspory” oraz inne często nawiązują do podobnych motywacji podróży, tworząc terminologiczne zamieszanie. Turystyka

sentymentalna jest znacząco różnie ujmowana w zależności od języków. Podobnie sytuacja wygląda w przypadku turystyki nostalgicznej.

Mike Robinson oraz Marina Novelli (2005, s. 9) zaliczają turystykę genealogiczną do turystyki kulturowej, która jest mikroniszą szeroko rozumianej turystyki niszowej. Ta z kolei jest przeciwieństwem turystyki masowej, gdyż polega na ruchu niewielkiej liczby turystów odwiedzających autentyczne miejsca.

Autorka niniejszej książki proponuje w swoim podziale przyjęć za podstawowe następujące pojęcia: „turystyka pochodzenia” oraz „turystyka etniczna” (ryc. 8), w których to przeanalizowane rodzaje (formy) turystyki mieściłyby się na zasadzie podrzędności.

W nawiązaniu do wyników analizy literatury przedmiotu oraz do postawionej we *Wstępie* hipotezy 1. można stwierdzić, że złożoność pojęcia „turystyka sentymentalna” i pojęć pokrewnych wynika nie tylko ze zróżnicowanych uwarunkowań geograficznych i politycznych w różnych regionach świata (co także widać w przedstawionych podziałach turystyki), ale także z łączenia kilku motywów podróży w jednym typie turystyki oraz specyfiki pojmowania poszczególnych pojęć w różnych państwach.

Globalny przegląd pojęć turystyki związanej z pochodzeniem został przedstawiony w artykule *The many names of “Roots tourism”: An integrative review of the terminology* (Tomczewska-Popowycz, Taras, 2022).

Rozdział 2

Położenie Ukrainy Zachodniej i historia turystyki na tym obszarze

W niniejszym rozdziale przedstawiono położenie Ukrainy Zachodniej oraz uwarunkowania geograficzne i polityczne rozwoju turystyki na tym obszarze. Opisano wydarzenia zarówno historyczne, jak i współczesne, mające wpływ na ukształtowanie się obecnego stanu turystyki.

2.1. Położenie obszaru Ukrainy Zachodniej na tle podziałów politycznych Europy Środkowo-Wschodniej

W Polsce Galicja Wschodnia i Wołyń nazywane są Kresami Wschodnimi. Wyrazu „Kresy” w dzisiejszym tego słowa znaczeniu użył jako pierwszy Wincenty Pol w rapsodzie rycerskim *Mohort*, napisanym w połowie XIX wieku. Popularność utworu sprawiła, że takie właśnie rozumienie wyrazu „kresy” nabrało powszechnego charakteru (Kolbuszewski, 2005).

Wincenty Pol słowem „Kresy” nazwał obszar w znaczeniu geograficznym kresów Polski (a nawet nie tylko Polski, lecz całej Europy), na którym toczyły się walki o naród, terytorium i władzę. Obrona Kresów nie była raczej łatwa, ponieważ bardzo często ziemie te – terytoria „przedmurza chrześcijaństwa” – były napadane przez Imperium Osmańskie i nieustannie dochodziło tam do starć zbrojnych. Wincenty Pol pojmował Kresy jako najdalszy skrawek pogranicza południowo-wschodniego, czyli te terytoria obecnej Ukrainy, które stanowiły najdalszy skrawek polskiego i chrześcijańskiego świata (Kolbuszewski, 2005). Z powodu takiego usytuowania na tym obszarze powstało wiele obiektów obronnych.

Zasięg terytorialny Kresów Wschodnich jest przedstawiany różnie, ponieważ poszczególne źródła podają odmienne, niejednokrotnie wręcz sprzeczne informacje na ten temat, wskazując jako ich obręb ziemie, które podlegały

Królestwu Polskiemu, lub – co spotyka się znacznie częściej – terytoria, które należały do II Rzeczypospolitej.

Początkowo za Kresy uważano wschodnie tereny I Rzeczypospolitej, która istniała do drugiej połowy XVIII wieku. Wtedy Królestwo Polskie sięgało od Poznania aż za Dniepr, do obwodu połtawskiego i dnipropietrowskiego w dzisiejszej Ukrainie. Południowa granica przebiegała poprzez dzisiejsze obwody: kirowogradzki, winnicki, chmielnicki (Płoskirów), czyli wzdłuż rzeki Dniestr, obejmowała zatem obecną zachodnią Ukrainę, pomijając obwód zakarpacki i czerniowiecki (Sienkiewicz, Olczak, red., 2006). Taki obszar Kresów usytuowanych na terytorium obecnej Ukrainy był uznawany za właściwy do końca XIX i początku XX wieku.

Obecnie za terytorium Kresów Wschodnich w Ukrainie przyjmuje się zasięg terytorialny Polski wschodniej sprzed 1939 roku (II Rzeczypospolitej), czyli województwa: wołyńskie, tarnopolskie, stanisławowskie (iwanofrankiowskie) i lwowskie. Po II wojnie światowej w związku z układem jałtańskim granica Polski została przesunięta o około 250 km na zachód (Nicieja, 2012), wskutek czego omawiane terytoria znalazły się w obrębie Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich.

Aktualnie dawne kresowe terytoria II Rzeczypospolitej – krainy historyczne i geograficzne – leżą w obrębie obecnej zachodniej Ukrainy: Galicja Wschodnia (w tym Pokucie – wschodnia część dzisiejszego obwodu iwanofrankiowskiego, część Bojkowszczyzny oraz część Huculszczyzny), zachodnia część Podola, a także Wołyń (w tym część Polesia). Natomiast do II RP nie należały Zakarpacie oraz Bukowina, które znajdują się na terytorium dzisiejszej Ukrainy Zachodniej (zob. ryc. 1. we *Wstępie*).

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości wschodnia granica Rzeczypospolitej zaczęła się kształtować między listopadem 1918 roku a marcem 1921 roku. W okresie tym Polska prowadziła trzy wojny o swoją wschodnią granicę: z Ukraińcami, bolszewikami i Litwinami. Po podpisaniu traktatu ryskiego w 1921 roku, który m.in. ustalał przebieg nowej polskiej granicy, poza granicami Rzeczypospolitej znalazła się liczna społeczność polska, szacowana na od 1,2 mln do 2 mln Polaków. Kolejne ponad 100 tys. Polaków wyemigrowało ze wschodu do II Rzeczypospolitej – byli to głównie ziemianie i inteligencja (Iwanow, 1991).

We wrześniu 1939 roku polskie Kresy Wschodnie znalazły się pod okupacją sowiecką. Stało się tak w wyniku podpisania w Moskwie paktu

Ribbentrop–Mołotow, który regulował przebieg tymczasowej granicy (linii demarkacyjnej) między Niemcami a ZSRR (Korneć, 2007).

Związek Radziecki rozpoczął przygotowania do agresji natychmiast po zawarciu paktu. Na początku września 1939 roku wojska sowieckie trwały w stanie podwyższonej gotowości bojowej. Dnia 17 września polskiemu ambasadorowi odczytano postanowienie radzieckie, w którym stwierdzono, że państwo polskie przestało faktycznie istnieć i dlatego też rząd sowiecki polecił swoim wojskom przekroczyć granicę, by wziąć pod opiekę ludność zachodniej Ukrainy i zachodniej Białorusi. Sytuację wojska i ludności na Kresach Wschodnich komplikowały wystąpienia przeciw Polakom, inicjowane przez specjalnie do tego celu powołane grupy sowieckie i mniejszości narodowe (Brzoza, Sowa, 2006).

W czerwcu 1941 roku nastąpił atak Niemców na ZSRR. Wojska niemieckie w szybkim tempie przemieściły się o tysiąc kilometrów na wschód, rozgarniając lub biorąc masowo do niewoli żołnierzy Armii Czerwonej. W związku z tym Kresy Wschodnie przeszły na prawie trzy lata spod okupacji sowieckiej pod okupację niemiecką. W styczniu 1944 roku wojska sowieckie osiągnęły byłą granicę polsko-sowiecką (sprzed 17 września 1939 roku), a do końca lipca 1944 roku ponownie opanowały cały obszar na wschód od dzisiejszej wschodniej granicy Polski (Iwanow, 1991).

Plany Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i polityka narodowościowa zakładały podczas wojny usunięcie mniejszości narodowych z Wołynia i Małopolski Wschodniej (Motyka, 2011; ryc. 9). Początek konfliktu rozpoczął się od zajęcia etnicznych ziem ukraińskich, a zaostrzyły go m.in. uwłaczające dla Ukraińców wypowiedzi i działania polskiego rządu, polegające np. na ograniczeniu prawa do edukacji, a także na niszczeniu ukraińskich kościołów (Cieśliński, red., 2006; Сивицький, 1993).

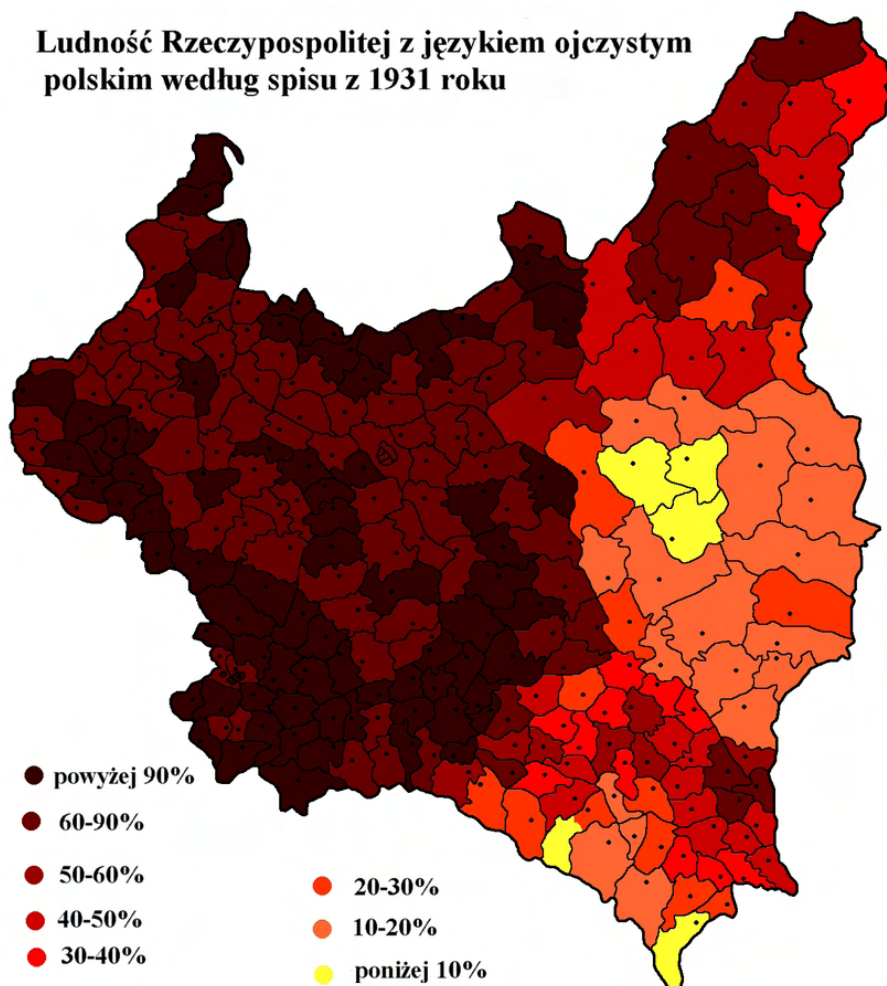
Po II wojnie światowej Kresy wcielono do Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich jako część związkowych republik. Po rozpadzie ZSRR Kresy Wschodnie znalazły się w granicach powstałych niepodległych państw – Ukrainy, Białorusi i Litwy.

W latach 1944–1946 wysiedlano Polaków z Kresów Wschodnich w obręb nowych granic Rzeczypospolitej Polskiej. Przeprowadzono akcję przymusowych przesiedleń ludności polskiej ze wschodnich terenów II Rzeczypospolitej, odebranych w wyniku porozumień jałtańskich na rzecz Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich, po podpisaniu układów republikańskich. W latach 1955–1959 doszło do kolejnej fali masowego wysiedlenia Polaków. Nie były to

ich pierwsze przesiedlenia, gdyż pierwsza fala masowych przesiedleń Polaków z Kresów (w tym z Marchlewszczyzny, obecnie obwód żytomierski) miała miejsce w latach 1935–1938 podczas likwidacji autonomicznych, narodowych terenów polskich, druga zaś fala nastąpiła w latach 1940–1941 podczas czterech wielkich akcji deportacyjnych Polaków z Kresów (szerzej zob. w rozdziale 3.; Sienkiewicz, Hryciuk, red., 2008; Iwanow, 1991).

Rycina 9. Ludność Rzeczypospolitej z językiem ojczystym polskim według spisu z 1931 roku

Ludność Rzeczypospolitej z językiem ojczystym polskim według spisu z 1931 roku

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Plik:Polish_language_frequency_in_Poland_in_1931.PNG [data dostępu: 4.08.2023]. Creative Commons Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach 3.0 (CC BY-SA 3.0)

W skład Związku Radzieckiego weszły następujące obwody: lwowski i drohobycki (w 1954 roku zostały połączone), wołyński, stanisławowski (obecnie iwanofrankiowski), rówieński i tarnopolski. Współczesny podział administracyjny przedstawiono w tabeli 7.

Tabela 7. Współczesny podział administracyjny badanego obszaru Ukrainy Zachodniej (stan na 2020 rok)

Obwód	Powierzchnia (km ²)	Ludność w 2020 roku (w tys. osób)	Ludność w 1931 roku (w tys. osób)	Główne miasto	Liczba rejonów	Liczba miast (w 2003 roku)
iwano-frankiowski	13 928	1 351,8	1 480,3	Iwano-Frankiowsk	14	15
lwowski	21 833	2 497,8	3 126,3	Lwów	20	43
rówieński	20 047	1 153,0	2 085,6	Równe	16	11
wołyński	20 144	1 031,4		Łuck	16	11
tarnopolski	13 823	1 038,7	1 600,4	Tarnopol	17	18

Źródło: *Mały Rocznik Statystyczny 1939, 1939*; dane Ukraińskiego Urzędu Statystycznego (www.ukrstat.org).

Opisywane terytoria graniczą obecnie na północy z Białorusią, na zachodzie z Polską, a na południu z Rumunią i Mołdawią. Na zachodzie sąsiadują również z obwodem zakarpackim, na południowym wschodzie – z obwodem czerniowieckim, na wschodzie – z obwodami chmielnickim i żytomierskim.

Największym obwodem jest obwód lwowski, którego powierzchnia wynosi około 21 tys. km². Obwód ten ma także największą liczbę miast i największą gęstość zaludnienia. Natomiast najmniejsze pod względem ludności są obwody wołyński oraz tarnopolski, a pod względem powierzchniowym – obwody tarnopolski oraz iwanofrankiowski. Badany obszar zajmuje około 90 km² powierzchni Ukrainy Zachodniej.

2.2. Przyrodnicze uwarunkowania turystyki

Rzeźba terenu. Nizina Poleska, położona w północnej części Ukrainy, cechuje się terenem o charakterze równinnym. W jej obrębie znajdują się wzniesienia,

wały i garby, które są wynikiem procesów lodowcowych i działania wiatru. Dominują tu wzniesienia o wysokości pomiędzy 150 a 200 m n.p.m. Obszar Niziny Poleskiej jest podmokły i pokryty torfem. Na tym terenie znajduje się wiele słodkowodnych jezior. Nizina ta stanowi największe zasoby podziemnej wody słodkiej. W przeszłości na Polesiu Wołyńskim znajdowały się rozległe torfowiska, z których w latach 70.–80. XX wieku wysuszono 25,1 tys. ha. Na północy regionu występują jeziora krasowe. Do najbardziej znanych należy Pojezierze Szackie, z największym jeziorem Świtaż, którego linia brzegowa przekracza 30 km. Jest to typowe jezioro krasowe, o niskich, piaszczystych brzegach, niewielkich zatokach. Zasila je woda podziemna oraz deszcz. Znajdują się tam również takie jeziora, jak Pulemeckie czy Łuki, które są wykorzystywane w celach turystycznych i rekreacyjnych (Zastawnyj, Kusiński, 2003).

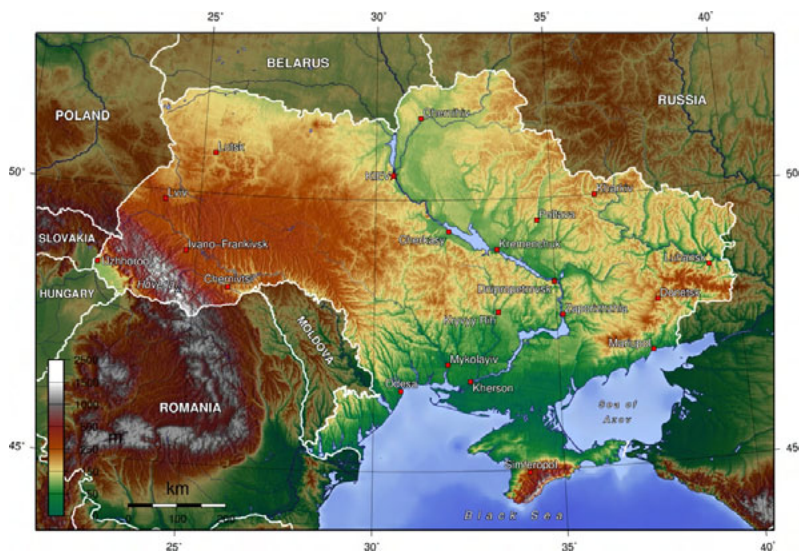
Na południe od Niziny Poleskiej leży Wyżyna Wołyńska (ryc. 10), która rozciąga się od Bugu do granic obwodu żytomierskiego, obejmując południową część obwodów wołyńskiego i rówieńskiego. Jest to obszar stosunkowo niewielki, o długości blisko 200 km i szerokości 40–50 km. Przeciętna wysokość Wyżyny Wołyńskiej wynosi 220–250 m n.p.m. Najwyższym jej punktem jest Grzęda Mizoczka (342 m n.p.m.). Powierzchnia Wyżyny Wołyńskiej jest silnie porozcinana, rozcięta dolinami, jarami, wąwozami. W wielu miejscach występują krasowe formy rzeźby (Маринич, Шищенко, 2006).

Na południu kraju położona jest Wyżyna Podolska, której granicę na południowym zachodzie stanowi dolina Dniestru. Na północy wyżyna opada pod stromym stopniem ku płaskiej, lekko pofalowanej nizinie Małego Polesia, która oddziela ją od Wyżyny Wołyńskiej. Na północnym wschodzie stopniowo przechodzi w Wyżynę Naddnieprzańską. Przeciętne wysokości sięgają 280–320 m n.p.m. Płyta Podola jest rozcięta głębokimi dolinami, które zachowały kręty bieg. Zakole Dniestru w Zaleszczykach oraz Dolina Smotrycza w Kamieńcu Podolskim są najbardziej charakterystyczne. Na obszarze wyżyny wyróżnić można oddzielne wypiętrzenia: Góry Krzemienieckie, Gołogóry (z najwyższym wzniesieniem Podola – Kamułą – 471 m n.p.m.), Woroniaki, Opole, Roztocze oraz Miodobory. Na obszarze Wyżyny Podolskiej występuje wiele form krasowych (Kiryk, red., 2005).

Południowo-zachodnia część badanego obszaru leży w Karpatach Wschodnich. Terytoria obejmują następujące pasma górskie: Gorgany, Beskidy Pokucko-Bukowińskie, Czarnohorę, Połoniny Hryniawskie oraz Góry Czywczyńskie. Najwyższym pasmem jest Czarnohora. Najwyższym szczytem jest Howerla,

mająca 2061 m n.p.m., nieco niższe są szczyty: Pop Iwan (2028 m n.p.m.), Rebra (2001 m n.p.m.), Sywula w Gorganach (1836 m n.p.m.). Najwyższe szczyty Karpat ukraińskich leżą na granicy obwodów iwanofrankińskiego i zakarpackiego.

Rycina 10. Ukraina Zachodnia – mapa fizyczno-geograficzna

Źródło: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/a/a2/Ukraine_topo_en.jpg [data dostępu: 4.08.2023]. Creative Commons Attribution-Share Alike 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0)

Rzeki. Większość rzek na omawianym terytorium należy do zlewiska Morza Czarnego, ale Bug i San są rzekami zlewiska Morza Bałtyckiego. Dniestr, o całkowitej długości 1362 km, jest największą rzeką na tym obszarze. Jego źródła znajdują się na północno-wschodnich zboczach Karpat na wysokości 1000 m n.p.m. Rzeką charakteryzuje się stromymi, skalistymi zboczami dolin oraz licznymi zakrętami. W środkowym biegu rzeka przepływa przez Wyżynę Podolską. W tej części przeważają lewobrzeżne dopływy (Zbrucz, Smotrycz, Seret i inne). Dolina rzeki niekiedy przyjmuje formę kanionu. Na wyżynie Podolskiej bierze początek rzeka Boh (o długości 806 km). Horyń (o długości 659 km) oraz Styr (o długości 424 km) są prawymi dopływami Prypeci, zasilanymi śnieżnie (50%), deszczowo (23%), podziemnie (27%) (Маринич, Шищенко, 2006).

Omawiane warunki przyrodnicze miały i nadal mają znaczący wpływ na rozwój ruchu turystycznego. Rzeźba terenu odegrała decydującą rolę przy

lokalizacji obiektów obronnych, a warunki klimatyczne i przyrodnicze wpływały na rozwój kurortów i miejsc wypoczynkowych. Istotne były również zmiany granic i sytuacja polityczna, które wpłynęły na los wielu obiektów i miejsc turystycznych.

Klimat. Ukraina Zachodnia położona jest w strefie klimatu umiarkowanego. Ważnym czynnikiem klimatotwórczym jest promieniowanie słoneczne, które wzrasta z północnego zachodu (do 4190 Mju/m²) w kierunku południowo-wschodnim. Dzięki cyrkulacji atmosfery w ciągu roku przychodzą niżej Oceanu Atlantyckiego.

Temperatura powietrza zmienia się odpowiednio do zmian promieniowania słonecznego. Średnia temperatura stycznia waha się między -4 °C a -5 °C, natomiast średnia temperatura lipca – między +19 °C a +21 °C (Zastawnyj, Kusiński, 2003).

Najwięcej opadów w ciągu roku występuje w Karpatach ukraińskich (700–800 mm na Przedgórzu, do 2000 mm na najwyższych grzbietach). Na pozostałych obszarach średnie opady w ciągu roku wynoszą od 600 mm do 750 mm. Najwięcej opadów przypada na kwiecień–październik, czyli okres ciepły, a w pozostałych miesiącach opadów jest znacznie mniej. Największa pokrywa śniegowa w rejonach górskich często przewyższa tam 30–40 cm.

Szata roślinna. Lesistość w zachodniej części Kresów Wschodnich stanowi 20–40%, w Karpatach – blisko 40%, na Polesiu – 25,7%. Przeważają drzewostany młode, natomiast drzewostany dojrzałe występują w Karpatach. W lasach rosną gatunki liściaste oraz iglaste. Z gatunków iglastych na Polesiu przeważa sosna, a w Karpatach – świerk oraz jodła. Dęby dominują na Polesiu, buk – na zachodzie. Lasy mają bogate zasoby jagód i grzybów. Występuje dużo gatunków roślin leczniczych, głównie na Polesiu i w Karpatach (Zastawnyj, Kusiński, 2003). Najbardziej rozpowszechniona jest sosna zwyczajna, która stanowi główny gatunek w strefie mieszanych lasów, lasostepu i częściowo stepu. Ograniczone rozpowszechnienie mają lasy świerkowe. Najwięcej świerku pospolitego znajduje się w Karpatach ukraińskich (Маринич, Шищенко, 2006).

2.3. Turystyka w II Rzeczypospolitej

Okres międzywojenny w historii ruchu turystycznego w Polsce ma szczególne znaczenie ze względu na koncentrację na rozwoju turystyki jako odrębnej gałęzi gospodarki. Opiekę nad nią włączono w zakres działania Ministerstwa Robót

Publicznych. Na początku był to organ popierania turystyki, dopiero w latach 30. XX wieku stał się organem propagandy turystycznej. Było to spowodowane zniszczeniami wojennymi, a w ich wyniku słabą kondycją infrastruktury turystycznej oraz usługowej w pierwszej dekadzie lat powojennych (Gaj, 2008).

W lipcu 1919 roku powstał w Polsce przy Ministerstwie Robót Publicznych Referat Turystyki na czele z Mieczysławem Orłowiczem. Trzy miesiące później z jego inicjatywy odbył się Zjazd Delegatów Towarzystw Turystycznych, na którym zostały przyjęte wytyczne *W sprawie zamierzeń władz państwowych dotyczących ruchu turystycznego*. Dokument ten zawierał założenia odnoszące się przede wszystkim do rozwoju górskich stacji turystycznych i schronisk, budowy ścieżek turystycznych i ich znakowania, rozwoju masowej turystyki młodzieżowej i ludności dorosłej poprzez budowę domów wycieczkowych, przedłużenia linii kolejowych do miejscowości turystycznych oraz budowy dróg bitych, organizowania wydawnictw, przewodników i map turystycznych. Jednak z powodu braku środków finansowych zostały zrealizowane tylko częściowo niektóre założenia. W 1932 roku Ministerstwo Robót Publicznych przekazano Ministerstwu Komunikacji, gdzie powstał Wydział Turystyki Ogólnej, który miał silniejsze podstawy materialne. Funkcjonowały referaty: organizacji i ruchu turystycznego, wydawnictw i turystyki międzynarodowej, propagandy ogólnej i prasowej, a także redakcja „Biuletynu Turystycznego Kolei Państwowych” i „Turysty w Polsce” (Chełmecki, 1999; Gaj, 2008).

W 1928 roku została powołana – w celu opracowania projektu rozwoju turystyki w Polsce – Międzyministerialna Komisja, która trzy lata później ustaliła, że turystyka jest niewykorzystana jako źródło rozwoju życia gospodarczego i środek propagandowy, mimo dobrych uwarunkowań naturalnych oraz zabytków architektonicznych i kulturalnych (Kulczycki, 1977).

Władze II Rzeczypospolitej prowadziły różnorodną działalność mającą na celu upowszechnienie polskiego patriotyzmu wśród mieszkańców Kresów Wschodnich. Propagowano ideę, że Ukraina Zachodnia od zawsze była częścią Polski. Wykorzystywano w tym celu różne metody, m.in. turystykę. Według Tetiany Kowalchuk (Ковальчук, 2012) na terytorium województwa wołyńskiego – w porównaniu z innymi regionami II Rzeczypospolitej – propaganda oraz popularyzacja turystyki były najbardziej aktywne, dlatego że wcześniej ten region znajdował się pod zaborem rosyjskim. Turystyka stanowiła środek polonizacji oraz integracji tych ziem. Najważniejszymi metodami propagowania ruchu turystycznego były: wydawnictwa o charakterze turystycznym, organizacja

targów, tworzenie klubów, inicjowanie wydarzeń o profilu turystycznym, rozwój muzealnictwa. W okresie międzywojennym mniejszość ukraińska była najliczniejszą grupą mniejszościową w Polsce. W latach 30. XX wieku najbardziej zwarte terytorium zamieszkania najliczniejszej społeczności Ukraińców stanowił Wołyń (około 1,5 mln ludności ukraińskiej), a następnie kolejno – województwa lwowskie i stanisławowskie (po około 1 mln) oraz tarnopolskie (około 750 tys.) (*Statystyka Polski...*, 1938; szerzej zob. rozdział 3). Trzeba także podkreślić rozbieżność związaną z przynależnością religijną. W okresie zaborów Polski Wołyń znajdował się pod panowaniem Rosji, gdzie większość Ukraińców była prawosławna. Z kolei Galicja Wschodnia znalazła się pod panowaniem Austrio-Węgier, a znacząca część ludności była wyznania grekokatolickiego. Zarówno zatem poziom zagospodarowania tych ziem, jak i dążenia oraz poglądy tamtejszej ludności ukraińskiej znacznie się różniły (Zaborniak, 2007).

Towarzystwa oraz organizacje turystyczne. Wielki wkład w rozwój turystyki miały różnego rodzaju towarzystwa oraz organizacje – i ogólnopństwowe, i regionalne. W okresie międzywojennym do ogólnopństwowych organizacji turystycznych prowadzących najbardziej efektywną działalność należały: Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich oraz Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, a pewien wkład miały także: Polski Klub Turystyczny, Polski Autoklub oraz Robotnicze Towarzystwo Turystyczne.

Na początku lat 20. XX wieku ruch turystyczny w Galicji Wschodniej był słabo zorganizowany, brakowało organizacji turystycznej oraz wytyczonych szlaków. Jak zauważa Iwan Krypjakewycz, turyści często podróżowali bez przygotowania i nie zwracali uwagi na ważne obiekty krajoznawcze (Вербицька, 2019). W październiku 1924 roku we Lwowie powstało Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze „Płaj”. Celem tej organizacji – działającej na terytorium województw lwowskiego, tarnopolskiego, stanisławowskiego oraz krakowskiego – było zbadanie kraju, rozpowszechnienie wiedzy o nim, a także gromadzenie oraz opracowywanie materiałów naukowych i turystycznych. „Płaj” zajmował się również zbieraniem i opracowywaniem materiałów fizjograficznych, etnograficznych, antropologicznych i archeologicznych, organizowaniem zjazdów i konferencji, ochroną i konserwacją pozostałości archeologicznych i przyrodniczych, propagowaniem i organizowaniem turystyki, znakowaniem ścieżek, prowadzeniem dokumentacji wyjazdów wypoczynkowych. W czerwcu 1931 roku na wspólnym posiedzeniu przedstawicieli organizacji turystycznych Galicji Wschodniej Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze „Płaj” zostało uznane

za centralny organ koordynujący działalność turystyczną. Towarzystwu udało się zbudować bazę turystyczną w Gorganach pod górą Grofa. Budynek został wzniesiony w stylu bojkowskim. Oficjalne otwarcie bazy nastąpiło w sierpniu 1935 roku (Федорченко, Дьорова, 2002).

W 1936 roku powstało Stowarzyszenie Samorządowe Wojewódzki Międzykomunalny Związek dla Popierania Spraw Letniskowych i Turystycznych „Karpaty Wschodnie”, a rok później – Związek Letniskowo-Turystyczny „Bieszczady” (Nowakowski, 2006). Najstarsze polskie towarzystwo turystyczne – Polskie Towarzystwo Tatrzańskie – utworzyło oddziały na Kresach: we Lwowie i Stanisławowie (1923), w Stryju i Drohobyczu (1930) oraz Kosowie (1935), wykazujące się bardzo dużą aktywnością. Zadaniem towarzystwa było popularyzowanie gór polskich. Uwagę przywiązywano także do ochrony przyrody. Poszczególne oddziały uruchomiły lokalne schroniska (Krygowski, 1973).

Wiodącą rolę w popularyzacji turystyki na Wołyniu odegrały Wołyńskie Towarzystwo Krajoznawcze i Opieki nad Zabytkami Przeszłości oraz Wołyńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, zajmujące się opracowywaniem oraz wytyczaniem szlaków turystycznych, organizacją wycieczek, przygotowywaniem kadry turystycznej. Istniejący we Lwowie od początku XX wieku Związek Uzdrowisk Polskich po I wojnie światowej zrzeszył wszystkie uzdrowiska w kraju (Gaj, 2008). Spośród krajowych biur podróży najbardziej liczyło się Polskie Biuro Podróży „Orbis”, które powstało w 1920 roku we Lwowie. W 1933 roku w województwie lwowskim zarejestrowano 10 943 turystów w 111 miejscowościach (Mianowski, 1934; Kulczycki, 1977). W 1937 roku powstała Spółdzielnia Turystyczno-Wypoczynkowa „Gromada”, która zajmowała się głównie turystyką mieszkańców wsi oraz pracą społeczną (Gierwatowski, 1971).

Na Kresach problemem turystów był brak wydawnictw o problematyce turystycznej i historii regionalnej. Tylko w niektórych gazetach zamieszczano rubryki poświęcone zwiedzaniu, np. w „Nowym Czasie” oraz „Naszej Baticzynie”, gdzie znajdował się dodatek „Turystyka i Krajoznawstwo”.

Organizacją, która propagowała nie tylko sport, ale także turystykę, było Ukraińskie Towarzystwo Gimnazjalne „Sokił”, mające liczne oddziały w województwach lwowskim, stanisławowskim oraz tarnopolskim. Podobną działalność prowadziła także Ukraińska Organizacja (skautingowa) „Płast”, nawiązująca do europejskiego programu rozwoju turystyki wśród młodzieży szkolnej.

Infrastruktura turystyczna. W okresie międzywojennym infrastruktura turystyczna na obszarze Ukrainy Zachodniej uległa ewolucji – wprowadzono

szereg zmian w tym zakresie. Na włączonym do Rzeczypospolitej Wołyniu nie było bazy turystycznej (Ковальчук, 2012), dlatego jej rozwój na tym obszarze uznano za bardzo ważne zadanie.

Miejsca zakwaterowania turystycznego obejmowały: hotele, pensjonaty, umeblowane pokoje do wynajęcia, schroniska młodzieżowe, schroniska górskie i nizinne, obozy szkolne (urządzane w wakacje w budynkach należących do szkół). Na Wołyniu – w przeciwieństwie do innych regionów – szczególnie znaczenie wśród turystycznych obiektów noclegowych miały domy turystyczne położone nad rzekami.

W czerwcu 1935 roku powstała Liga Popierania Turystyki, która gromadziła środki na rozwój infrastruktury turystycznej. Z tych środków w Karpatach Wschodnich został wybudowany hotel w Sławsku. Liga zajmowała się organizacją turystyki masowej oraz prowadzeniem działań propagandowych na rzecz turystyki.

Według T. Wiglat (1939), województwo lwowskie było w czołówce kraju, jeśli chodzi o ruch hotelowy w dużych miastach, natomiast najmniejszy ruch zarejestrowano w województwach wołyńskim oraz tarnopolskim. W okresie międzywojennym największą liczbą schronisk rozporządzały Polskie Towarzystwo Tatrzańskie oraz Polski Związek Narciarski. Najwięcej tego typu obiektów znajdowało się w Bieszczadach Wschodnich oraz Gorganach, a najmniej – na Pogórzu Truskawieckim (Tokarski, 1939).

Transport. W latach 20. i 30. funkcjonowały następujące rodzaje transportu: kolejowy, autobusowy i samochodowy, powietrzny oraz wodny. W II RP najbardziej popularne były kolej oraz komunikacja autobusowa. Wszystkie rodzaje transportu podlegały Ministerstwu Komunikacji, co w 1932 roku pomogło wprowadzić system zniżek na przejazd dla turystów. Duży wkład w rozwój turystyki w latach 30. XX wieku miał wiceminister ds. komunikacji Aleksander Bobkowski. Sprzyjał on przydziałowi środków finansowych państwa na rozwój turystyki. Był inicjatorem wprowadzenia zniżek na przewozy kolejowe, aby zachęcić turystów do podróży. Największe zniżki dotyczyły podróży właśnie na wschód (Kulczycki, 1977; Ковальчук, 2012). Ulgi na przejazdy kolejowe były dostępne nie tylko dla uczestników wycieczek grupowych, ale także indywidualnie na podstawie legitymacji turystycznych. W sezonie zimowym 1933 roku uruchomiono pociągi wycieczkowe „Kurjery w góry” za 66,6% opłaty zniżkowej, a także pociągi osobowe na trasie Warszawa-Worochta i do Zaleszczyk (*Małopolska Wschodnia...*, 1933).

Ze Lwowa kursowały pociągi wycieczkowe „Narty-Bridż”. Każdy pociąg składał się z najnowszego typu wagonów pulmanowskich, wyposażonych w stoliki do gry w brydża, i wagonu-bufetu. Pociąg kursował w góry do Ławocznego, Sławaska lub Sianek. Powrót rozpoczynał się o godzinie 21.30. Podróży w góry towarzyszyła muzyka orkiestry kolejowej. Pociąg osiągał prędkość składu pociągów bez postoju na stacjach pośrednich. Na stacjach docelowych wycieczki były witane przez orkiestry ludowe, urządzano też dancingi. Na te pociągi obowiązywały zniżki. Frekwencja podróżnych była wysoka (Kapłon, 2020). Wycieczka 19 lutego 1933 roku liczyła około 1 900 osób, 26 lutego – około 920 osób, a 5 marca – około 910 osób. Później pociągi „Narty-Bridż” uruchomiono z Przemyśla i Borysławia do Drohobycza. Na stacjach docelowych urządzało wycieczki narciarskie, organizowano kursy narciarskie dla początkujących oraz wycieczki saniami. Ten ruch turystyczny miał duże znaczenie gospodarcze dla małych wiosek (*Lato na Ziemiach Wschodnich*, 1938; Czaykowski, 1934).

Od 20 marca do końca września 1938 roku obowiązywały indywidualne ulgi kolejowe na przejazdach do Ziemi Wschodnich w ramach akcji „Lato na Ziemiach Wschodnich”. Ulga była udzielana na podstawie kart Ligi Popierania Turystyki, które można było nabyć we wszystkich biurach podróży. Zniżki obejmowały podróże koleją do województw wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego oraz w północną część województwa wołyńskiego (*Lato na Ziemiach Wschodnich*, 1938).

Popularne były także pociągi z Warszawy do Zaleszczyk. Liga Popierania Turystyki w 1939 roku zapraszała na imprezy pod hasłem: „Cztery dni nad modrymi jarami Dniestru”. Oferta zawierała przejazd pociągami z miejscami do leżenia. Podczas jazdy można było bezpłatnie korzystać z wagonu kinowo-dancingowego, w którym wyświetlano filmy krajoznawcze, z wagonu restauracyjnego, a także z wagonu kąpielowego z wanną i natryskiem (fot. 1, 2.; *Liga Popierania Turystyki*, 1939; Grabowski, 1935). Lata 30. XX wieku charakteryzowały się rozwojem lotnisk. Zniżki kolejowe spowodowały duży ruch turystyczny, który niestety nie mógł wzrastać ze względu na brak odpowiedniej liczby obiektów noclegowych (Węgrzecki, 1936).

Fotografia 1. Pociąg turystyczny z okresu międzywojennego. Wnętrze poczekalni wagonu kąpielowego

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/> [data dostępu: 25.01.2017].

Fotografia 2. Wagony Lux-torpedy w wagonowni, 1938 rok

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/> [data dostępu: 26.01.2017].

Główne rodzaje turystyki. Zdaniem Mieczysława Orłowicza (1970) turystyka miała dwie strony: oświatową (wycieczki krajoznawcze) oraz sportową (w celach rozrywkowych). Według Tetiany Kovalchuk (Ковальчук, 2012) najbardziej popularnymi rodzajami turystyki były: turystyka kulturowo-historyczna, turystyka religijna, turystyka zdrowotna, turystyka szkolna oraz turystyka sportowa. Turystyka kulturowo-historyczna polegała na zwiedzaniu zamków, pałaców oraz memoriałów. Najwięcej turystów zwiedziło na Wołyniu zamki w Łucku i Ostrogu, Dubnie oraz pałac w Wiśniowcu. W ramach rozwijającej się turystyki religijnej organizowano wycieczki do największych świątyń katolickich, judaistycznych, prawosławnych, ormiańskich oraz protestanckich. W latach 20. XX wieku nastąpił rozwój nowego rodzaju turystyki – turystyki szkolnej. W następnej dekadzie powstały szkolne bazy oraz budynki turystyczne. Od 1934 roku wśród mniejszości ukraińskiej w Polsce wprowadzono w szkołach program realizacji nauki poszczególnych przedmiotów za pomocą wycieczek. Program – mający na celu zachęcenie dzieci i młodzieży do właściwego spędzania czasu wolnego (wycieczki, biwakowanie) – zakładał przeprowadzenie co najmniej dwóch wycieczek rocznie (*Program nauki w publicznych szkołach...*, 1933; Zaborniak, 2007). Zasoby przyrodnicze przyczyniły się do rozwoju turystyki zdrowotnej. Na Wołyniu funkcjonowały uzdrowiska w Hucie Stepańskiej, Żurawiczach, Maniewiczach, na przedmieścia Ostroga, w Janowej Dolinie oraz w okolicach Jezior Szackich, jednak nie dorównywały one pod względem frekwencji kuracjuszy oraz wyposażenia uzdrowiskom w Małopolsce Wschodniej. Największym ruchem turystycznym w miejscowościach uzdrowiskowych odznaczały się następujące ośrodki: Truskawiec, Morszyn, Jaremcze, Kosów i Worochta (Leszczycki, 1939a). Bardzo popularnym rodzajem turystyki sportowej była turystyka narciarska. Największy ruch na Wołyniu odnotowano w Krzemieńcu, natomiast w Małopolsce Wschodniej – w Karpatach. W Worochcie startował coroczny wyścig narciarski „Szlakiem II Brygady Legionów”. Sławsko było znane z bardzo dobrych terenów narciarskich (Hora, 1937).

Według J. Chełmeckiego (1999) rozwój turystyki masowej objął osiem regionów turystycznych, a wśród nich: rejon wschodniokarpacki – Beskid Huculski z pasmami Gorganów i Czarnohory; rejon podolski – szlak narodowych pamiątek historycznych: Olesko, Podhorca, Brzezany, Zbaraż i inne; rejon poleski – biegnący szlakiem wodnym Prypeci, Styru i Horynia.

Najważniejsze szlaki turystyczne. Zdaniem naczelnika wydziału turystycznego PBP „Orbis” M. Węgrzeckiego (1934) najbardziej popularne były następujące trasy (ryc. 11.):

- **na Wołyniu:**

- Łuck – Dubno – Krzemieniec – Poczajów – Wiśniowiec;
- Równe – Klewań – Ostróg;
- Równe – Kostopol – Sarny – Klesów – Maniewicz;

- **na Podolu:**

- Szlak Sobieskiego: Lwów – Olesko – Podhorce – Podkamień – Zbaraż;
- Szlak Dniestrowy: Kołomyja – Horodenka – Uścieczko – Czerwonogród (obwód tarnopolski) – Zaleszczyki – Dźwinogród – Okopy Świętej Trójcy – Krzywczce – Czortków – Trembowla;

- **w Karpatach Wschodnich:**

- Stanisławów – Deniatyn – Dolina Prutu: Jaremczce – Mikuliczyn – Tatarów – Worochta, z wycieczkami w Gorgany (Chomiak, Gorgan, Doboszanka) i Czarnohorę (Howerla, Pop Iwan);
- Kołomyja – Jabłonów – Kosmacz – Kosów – Kuty;
- Szlak II Brygady: Nadwórna – Zielona – Rafajłowa, z wycieczkami do Gorganów (Sywula, Wysoka, Przełęcz Legionów, Doboszanka).

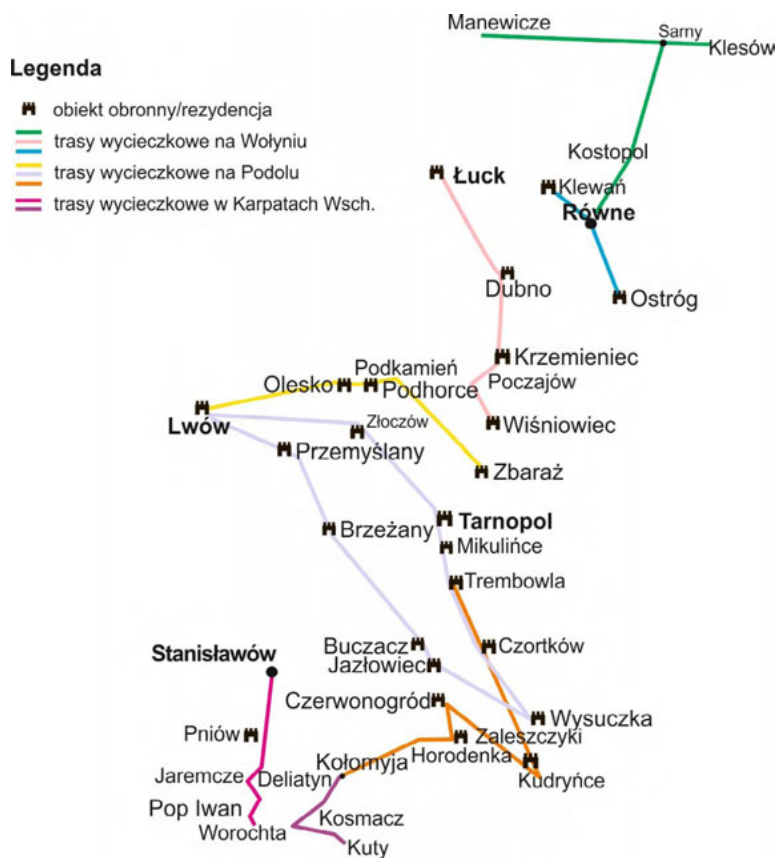
Informator samochodowy i turystyczny (Kałczyński, 1936) proponował wycieczkę Pokuciem trasą: Kołomyja – Kosów – Jaworów – Żabie – Worochta – Jaremczce – Stanisławów. Wycieczka proponowanym szlakiem ma charakter etnograficzny – osobliwością są pięknie ubrani, zgodnie z tradycją pierwotnych plemion górskich, ruscy górale.

Według Tetiany Kovalchuk (Ковальчук, 2012) ogólnopaństwowe znaczenie miał Szlak Legionów Wołynia. T. Kunzek (1935) za najważniejszą magistralę turystyczną Podola uznał trasę: Lwów – Złoczów – Tarnopol – Trembowla – Czortków – Borszczów – Krzywczce – Mielnica – Zaleszczyki – Skomorochy – Jazłowiec – Buczacz – Podhajce – Brzeżany – Przemyślany – Lwów, wraz z jej odnogami: Złoczów – Podhorce – Olesko; Tarnopol – Zbaraż; Tarnopol – Skałat – Kręciłów; Krzywczce – Kudryńce – Okopy Świętej Trójcy; Zaleszczyki – Czerwonogród (obwód tarnopolski) i szereg innych. Ta trasa obejmuje najważniejsze obiekty obronne regionu (ryc. 11).

W drugiej połowie lat 30. XX wieku turystyka przynosiła dochody. Miała ona wpływ na rozwój gospodarczy nie tylko badanego obszaru, ale także całego państwa. Dochód netto Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich

w 1936 roku stanowił 9 920 082 zł, w 1938 roku – 8 202 020 zł. Taki stan rzeczy był spowodowany rozwojem infrastruktury turystycznej oraz dobrym kierunkiem rozwoju poszczególnych rodzajów turystyki, biorąc pod uwagę zasoby i uwarunkowania.

Rycina 11. Najbardziej popularne trasy wycieczkowe w okresie międzywojennym na Zachodniej Ukrainie

Źródło: Opracowanie własne.

Wskutek II wojny światowej doszło do zniszczenia zabytków i walorów turystycznych. Wiele obiektów pełniło funkcje magazynów, szpitali, więzień, stacjonowały w nich wojska – wiele z nich zniszczono, toteż nie zachowały się do dziś. Znikły nawet niektóre miejscowości, takie jak Czerwonogród (w obwodzie tarnopolskim), który na mapie obecnie nie istnieje. Losy turystyki po II wojnie

światowej przedstawiono w kolejnych podrozdziałach, a zabytki, które zachowały się do dziś, opisano w rozdziale 4.

2.4. Turystyka w Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich

Na temat turystyki w Związku Radzieckim istnieje wiele sprzeczności pomiędzy literaturą rosyjskojęzyczną a zachodnią. Trzeba zaznaczyć, że literatura rosyjskojęzyczna często, ale oczywiście nie zawsze, zawiera informacje skopiowane ze źródeł historiograficznych z czasów radzieckich i nie jest krytyczna, gdyż nie podaje wielu słabych stron w turystyce w ZSRR, konieczne jest zatem uwzględnienie literatury zachodniej.

W pierwszych latach powojennych najważniejszym zadaniem było przywrócenie stanu pobytowego do normalnego funkcjonowania społeczeństwa. W ramach zaleceń Sekretariatu Wszechzwiązkowej Centralnej Rady Związków Zawodowych (WCRZZ / ВЦРЗЦК) obowiązujących od 24 kwietnia 1945 roku znalazł się zapis: „przywrócić działalność turystyczno-wycieczkową WCRZZ i jej zarządzanie terytorialne w celu przedstawienia i zapoznania trudzących się z heroizmem II wojny światowej, socjalistycznym budownictwem Ojczyzny, celem zwiększenia kultury ZSRR, gospodarką, geografiją, zasobami naturalnymi państwa; popularyzacja wiedzy naukowo-przyrodniczej, a także propagandy turystyki jako masowego wypoczynku kulturowego trudzących się ZSRR”. Najważniejszym celem turystyki było kształtowanie ideowo-politycznego poglądu mas. Ustalono najważniejsze kierunki działalności wycieczkowej: miejsca działalności rewolucyjnej przywódców rewolucji, kierunek wojenno-historyczny, kierunek historyczno-archiwalny, kierunek naukowo-przyrodniczy, socjalna rekonstrukcja miast, historia sztuki, kierunek geograficzny, kierunek geologiczny, kierunek archeologiczny, kierunek biologiczny, kierunek agrotechniczny, kierunek produkcyjno-pobytowy oraz socjalne przekształcenie wsi w kolchoz.

Już w 1948 roku pracownikom oferowano wycieczki bezpłatne lub z dużą zniżką (finansowaną przez związki zawodowe). Jednak do lat 50. XX wieku potencjał turystyczny nie był wykorzystywany, odnotowywano wówczas bardzo niskie zapotrzebowanie na turystykę. Obowiązujący system pracy znacznie ograniczał czas wolny.

W latach 60. XX wieku Borys Woźnicki wraz ze swoimi ekipami ratował dzieła sztuki w zapomnianych zamkach, kościołach, na cmentarzach i w innych obiektach na terytorium Ukrainy. W kaplicy pałacowej w Czerwonogrodzie

odkrył nagrobek Ponińskich z płaskorzeźbą Thorvaldsena. Łącznie uratowano około 36 tys. dzieł sztuki. Dzięki jego staraniom w 1961 roku rozpoczęto odbudowę zamku oraz klasztoru w Olesku, zamków w Złoczowie i w Podhorcach. Z jego inicjatywy utworzono nowe muzea, m.in. muzeum Jana Jerzego Pinzla we Lwowie. B. Woźnicki przyczynił się także do konserwacji Kaplicy Boimów oraz kościoła i klasztoru oo. bernardynów. W swoich wspomnieniach (Возницький, 2015) o restauracji i otwarciu dla zwiedzających zamku w Olesku wskazał wiele problemów ze strony władzy radzieckiej, która narzucała obowiązek eksponowania w zamku głównie sztukę radzieckich artystów i zakazywała przedstawiania obiektów o charakterze religijnym.

Po wybuchu II wojny światowej książę Roman Sanguszko wywiózł część zbiorów z zamku w Podhorcach przez Rumunię do Brazylii, gdzie powstała fundacja Sociedade Sanguszko de Beneficência. W latach sowieckich w pałacu funkcjonował szpital gruźliczy. W latach 70. XX wieku kręcono tu sceny do filmu *Potop*, odbywające się na zamku Radziwiłłów (Nicieja, 2006). W latach 50. XX wieku pałac w Wiśniowcu został odrestaurowany i pełnił funkcję szkoły. W latach 70. odremontowano zamek w Łucku, a później przeprowadzane były w nim prace archeologiczne.

Wiele zabytków kulturowych pełniło różnorodne funkcje, które przyczyniły się do pogorszenia ich stanu. Przykładowo, w zamku w Dubnie w latach II wojny światowej mieściło się więzienie NKWD (Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych ZSRR), a po 1945 roku ulokowano tam koszary wojsk pancernych. Dopiero w 1991 roku zamek został udostępniony dla zwiedzających (Polak, 1997).

Zgodnie z decyzją Centralnej Komisji Wszechzwiązkowego Komunistycznego Związku Młodzieży (ЦК ВЛКСМ) z 29 marca 1950 roku „O uczestniczeniu organizacji komsomolskich w przygotowaniu i przeprowadzeniu sportowego sezonu letniego 1950 r.”, turystyka była jednym z najważniejszych rodzajów pracy wychowawczej wśród młodzieży, skutecznym środkiem wychowania patriotycznego, niezbędnym warunkiem odpoczynku oraz przygotowania fizycznego.

Żelazna kurtyna spowodowała zahamowanie turystyki międzynarodowej. Wjechać do ZSRR było bardzo trudno. Każdy był postrzegany jako szpieg i znajdował się pod nadzorem Komitetu Bezpieczeństwa Narodowego (KGB). W latach 40. i do połowy lat 50. XX wieku turystyka wyjazdowa i przyjazdowa do Związku Radzieckiego była zamknięta, podobnie jak w Polsce, aż do odwilży politycznej w 1956 roku (Stola, 2003). Od samego początku Polskiej Ludowej

obowiązywała odgórna dystrybucja świadczeń wypoczynkowych przez środowisko pracy (Sowiński, 2005).

Polacy pochodzący z Kresów – jeżeli posiadali rodzinę w ZSRR i mogli dostać od niej zaproszenie – mieli możliwość wyjechania z Polski do Związku Radzieckiego. W przypadku posiadania rodziny za granicą trzeba było mieć takie zaświadczenie z polskiej placówki konsularnej za granicą, a także oprócz wypełnienia kwestionariusza paszportowego poczynić wiele innych starań w celu uzyskania szeregu zaświadczeń. Jak podaje Paweł Sowiński (2005), z Funduszu Wczasów Pracowniczych w Polsce w 1949 roku wyjechało za granicę tylko 1 185 wczasowiczów. Biuro Paszportów w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych zajmowało się głównie odmowami wydawania paszportów (Stola, 2001). Indywidualne cele wyjazdu turyści próbowali realizować, wyjeżdżając z biurem podróży, mimo że motywy ich wyjazdu i program wycieczek nie pokrywały się (Łazarkowie, 2002).

W okresie odwilży po śmierci Stalina w Związku Radzieckim zaczęła rozwijać się turystyka międzynarodowa. Od lat 50. XX wieku w ZSRR działały trzy struktury turystyczne: spółka akcyjna „Inturist” (БАО «Интурист»), Wszechzwiązkowa Centralna Rada Związków Zawodowych (WCRZZ / ВЦРПС) oraz Biuro Międzynarodowej Turystyki Młodzieżowej „Sputnik” przy Centralnej Komisji Wszechzwiązkowego Leninowskiego Komunistycznego Związku Młodzieży (ЦК ВЛКСМ) (Федорченко, Дьорова, 2002).

Po 1956 roku zmieniało się podejście do czasu wolnego. W okresie stalinowskim czas wolny był przeznaczany na regenerację sił do pracy, natomiast w okresie odwilży miał kojarzyć się z przyjemnością. Od połowy lat 60. XX wieku, w czasach rządów Breżniewa turystyka była postrzegana jako ważny czynnik wzmocnienia pokoju pomiędzy państwami, a także jako źródło dochodów państwa. W 1964 roku liczba turystów zagranicznych, którzy przyjechali do ZSRR, przekroczyła 1 mln i ponad 900 tys. osób wyjechało ze Związku Radzieckiego za granicę.

Według Jerzego Gaja (2008) w okresie odwilży w latach 1956–1970 w Polsce tzw. rodzinna turystyka zagraniczna nie istniała, dostępna była tylko dla uprzywilejowanych. W 1967 roku zbiorowe wycieczki z Polski najczęściej udawały się do NRD (około 83 tys. osób) i do ZSRR (37 tys. osób). Trzeba także wspomnieć o tzw. turystyce handlowej, która w latach 60. XX wieku nabrała charakteru masowego. Szczególne obawy wywoływał handel polskich wycieczek w ZSRR.

Wynikało to z korzystnych relacji cenowych poszczególnych walut, a także braków rynkowych (Sowiński, 2005).

Bardzo ważnym aspektem było szkolenie kadry turystycznej. Turyści zagraniczni mieli możliwość komunikowania się na miejscu wyłącznie z pracownikami „Inturista” i właśnie od nich zależało, jakie odniosą wrażenie o ZSRR i Ukrainie. Jak podaje Robert Heinlein (2005; artykuł pochodzi z lat 60. XX wieku), we wskazówkach, jak ma przeżyć turysta zza granicy korzystający z usług „Inturista”, za najważniejsze zadanie pilotów i przewodników uznano uniemożliwienie poznania prawdziwego życia w ZSRR. Wygórowane ceny absolutnie nie odpowiadały oferowanym usługom (Salmon, 2006).

W celu kreowania dobrego wizerunku ZSRR na turystycznym rynku światowym „Inturist” zaczął wydawać czasopismo „Podróże do ZSRR” («Путешествие в СССР») w językach rosyjskim, angielskim, francuskim oraz hiszpańskim. Czasopismo – prezentujące geografię turystyki oraz najważniejsze zabytki – było rozpowszechniane do 50 państw świata (Крючков, 1999).

W 1966 roku powstało Ukraińskie Towarzystwo Ochrony Zabytków Historii i Kultury, które miało duży wpływ na ochronę, zachowanie i propagandę zabytków historyczno-kulturowych. Powstały rezerваты historyczno-kulturowe we Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Łucku, Ostrogu i innych miastach w Ukraińskiej Republice Radzieckiej (Федорченко, Дьорова, 2002).

W maju 1969 roku ukazało się rozporządzenie KC KPZR, Rady Ministrów ZSRR oraz Wszechzwiązkowej Centralnej Rady Sojuszów Zawodowych o dalszym rozwoju turystyki i wycieczek w kraju (*о мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране, Постановление Центрального Комитета КПСС, Совета Министров СССР и Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов, 30 мая 1969 года*). W tym samym roku zatwierdzono także zadania dla Centralnej Rady Turystyki, polegające na rozwoju turystyki masowej i wycieczek wśród robotników oraz uczącej się młodzieży. Jak podkreślono w rozporządzeniu, turystyka jest nie tylko formą wypoczynku, ale także środkiem zwiększenia poziomu kulturowego oraz ideowo-politycznego wychowania ludności. Dużą popularnością cieszyły się wycieczki do miejsc związanych z życiem i działalnością Włodzimierza Lenina, jego przekazami o budowaniu socjalizmu i komunizmu. Wycieczki turystyczne, zapoznanie się z zabytkami historii i kultury sprzyjały wychowaniu miłości do sowieckiej ojczyzny, wierności rewolucji i tradycjom pracy narodu. Zainteresowania robotników

i młodzieży turystyką oraz ich obsługa nie były zaspokajane. Dotyczy to bazy oraz infrastruktury turystycznej (Gorsuch, 2011).

W latach 70. XX wieku na całym świecie – również w ZSRR – rozwijała się międzynarodowa turystyka masowa. Jeżeli w 1960 roku ruch turystyczny na świecie był szacowany na 70 mln osób, to w 1980 roku na 285 mln turystów przyjazdowych (Vanhove, 1997; Dudas, 2012). Zwiększenie międzynarodowego ruchu turystycznego było związane ze wzrostem siły nabywczej ludności, zwiększeniem czasu wolnego, a także z rozwojem transportu oraz polepszeniem usług turystycznych.

W latach 70. XX wieku „Inturist” miał siedem wydziałów (w tym jeden z nich we Lwowie) oraz czternaście filii (w tym w Łucku, Tarnopolu i Równem). Dopiero w latach 80. powstała filia w obwodzie stanisławowskim (iwanofrankiwskim), który do końca lat 80. nie był dostępny dla turystów z zagranicy (Федорченко, Дьорова, 2002).

W Ukrainie na początku lat 70. XX wieku utworzono Zarząd Turystyki Zagranicznej przy Radzie Ministrów Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (URSR). Rozszerzała się geografia turystyki przyjazdowej do ZSRR, do tras turystycznych zostały włączone nowe miasta, w tym Łuck (Федорченко, Дьорова, 2002). Poszerzano bazę turystyczną (w tym okresie powstał hotel „Dniester” we Lwowie). Ponad 60% międzynarodowego ruchu turystycznego ze Związkiem Radzieckim należało do turystów z państw socjalistycznych (Квартальнов, Федорченко, 1987).

Lata 70. i 80. XX wieku w związku z polepszeniem stanu gospodarczego uznaje się za najlepszy okres rozwoju turystyki. W tym samym czasie zwiększył się proces centralizacji zarządzania i kierowania przez partię zarówno turystyką wewnętrzną, jak i międzynarodową. Turystyka stała się nieodłączną częścią ideologicznej pracy Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (Сокол, 1998; Савицька, 2013).

W drugiej połowie lat 70. XX wieku Polacy już mogli podróżować po państwach bloku radzieckiego na podstawie dowodu osobistego ze specjalnym wpisem Biura Paszportowego, którego zdobycie nie było wówczas tak problemowe jak wcześniej (Sowiński, 2005). Polsko-radziecka turystyka zorganizowana cechowała się ponad dwukrotną przewagą turystów polskich w stosunku 74,5 tys. do 169,5 tys. osób (Stola, 2001). Dla porównania w Polsce w latach 1970–1972 przyjazdy Polonii stanowiły 60% całego ruchu z kierunku zachodniego.

Ruch turystyczny pomiędzy Polską a ZSRR był regulowany od zawsze umowami państwowymi określającymi, ile zorganizowanych grup turystów może odwiedzać oba kraje. Wycieczki miały charakter oficjalnych wizyt, a nie wyjazdów wypoczynkowych. Polsko-radzieckie „pociągi przyjaźni” obwoziły turystów tylko po wyznaczonej trasie. Władze radzieckie były przeciwnie zwiększaniu zorganizowanej turystyki przyjazdowej z Polski, prawdopodobnie starano się uniemożliwić przyjazdy na dawne ziemie II RP. Paweł Sowiński (2005, s. 240) podaje, że infrastruktura noclegowa była dość słabo rozwinięta, gdyż odległość między atrakcją turystyczną a obiektem noclegowym mogła wynosić nawet kilkaset kilometrów.

W raporcie Biura Turystyki Młodzieżowej Centralnego Komitetu Leninowskiej Komunistycznej Spółki Młodzieży za rok 1973 podano, że w porównaniu z 1972 rokiem USRR zwiedziło 32 tys. osób więcej (93 tys. osób z 31 państw, w tym z Polski). Wśród obwodów przyjmujących turystów – biorąc pod uwagę badany obszar – znajdował się tylko obwód lwowski. Tradycyjna była także wymiana „pociągami przyjaźni”, w tym z Polski. Program pobytu młodzieży zza granicy obejmował wycieczki do obiektów czy instytucji przemysłowych i rolniczych, spotkania z komsomołem, weteranami wojny, przodownikami produkcyjnymi oraz młodymi deputowanymi. Organizowano spotkania ze specjalistami do spraw gospodarczych, politycznych i socjalnych. Aranżowano dni przyjaźni młodzieży ZSRR i Polski. W latach 70. XX wieku przewodnicy oraz piloci wycieczek byli postrzegani jako przygotowani propagatorzy. Dlatego planowano także spotkania z „przypadkowymi” obywatelami, którzy byli rzetelnie selekcjonowani i szkoleni (Злагодух, 2013). Wycieczki do USRR były – w porównaniu z innymi państwami – jednymi z najtańszych, ale jakość usług, podobnie jak w całym ZSRR, była bardzo słaba (Heinlein, 2005; Радченко, 2012).

Kolejnym krokiem w rozwoju turystyki w ZSRR było rozporządzenie z października 1980 roku Centralnej Komisji Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego (СК КПЗР / ЦК КПРС) oraz WCRZZ / ВЦРПС „O dalszym rozwoju i doskonaleniu działalności turystyczno-wycieczkowej w państwie” (*О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране*, ЦК КПСС ВЦРПС Постановление от 31 октября 1980 г. № 983). Przedstawiono w nim szeroki program działalności w celu zwiększenia jakości obsługi oraz bazy turystycznej. W rozporządzeniu wskazano, że turystyka winna propagować osiągnięcia ZSRR w rozwoju gospodarki, nauki i kultury, pokazywać pozytywne strony socjalizmu oraz radzieckiego sposobu życia, wychowywać robotników

i młodzież w duchu radzieckiego patriotyzmu oraz proletariackiego internacjonalizmu, kształtować dumę narodu. Według dokumentu turystyka musi być narzędziem zachęty dla najlepszych producentów oraz zwycięzców konkursów budowlanych komsomołu, dla robotników i młodzieży uczącej się w szkole.

W 1980 roku nastąpił krach gospodarczy w PRL, co także spowodowało drastyczny spadek ruchu turystycznego. W 1981 roku wymiana turystyczna ZSRR z Polską niemalże znikła w związku z powstaniem w Polsce „Solidarności”. Tolerowano tylko w pełni zorganizowane i długoterminowe wycieczki, co wiązało się z dużymi kosztami dla podróżnych, a miało na celu zwalczanie niekontrolowanego handlu. Przyniosło to efekt odwrotny w związku z dużą inflacją. W 1987 roku ruch turystyczny krajów socjalistycznych z Polską był mniejszy o 60% niż pod koniec lat 70. XX wieku (Sowiński, 2005). Zresztą w tym okresie turystyka krajowa Polski także utrzymywała się na niskim poziomie, w związku ze stanem gospodarczym i wprowadzeniem stanu wojennego. W latach 80. XX wieku pojawiły się ograniczenia rozwoju turystyki indywidualnej, co było związane z minimalnym dostępem do paliwa samochodowego, żywności i usług. Trzeba także wspomnieć o katastrofie w Czarnobyliu w 1986 roku, która miała negatywny wpływ na turystykę przyjazdową do USRR.

W lipcu 1985 roku wydano ostatnie rozporządzenie w ZSRR dotyczące turystyki – było to Rozporządzenie Wszechzwiązkowej Centralnej Rady Związków Zawodowych oraz Centralnej Komisji Wszechzwiązkowej Leninowskiej Rady Komunistycznej Młodzieży „O rozwoju turystyki i doskonaleniu turystyczno-wycieczkowej obsługi ludności w państwie w latach 1986–1990 i na okres do 2000 roku” (*о мерах по развитию туризма и совершенствованию туристско-экскурсионного обслуживания населения в стране в 1986–1990 годах и на период до 2000 года*, постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ от 18 июля 1985 года № 674). Dokument ten miał na celu rozwój turystyki narciarskiej w celu wzmocnienia zdrowia ludności. Przewidywał rozwój infrastruktury turystycznej także w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, wybudowanie punktów postojowych kolei w Jaremczu. Podkreślano, że turystyka i wycieczki stały się bardzo ważnym elementem życia narodu, środkiem wzmocnienia zdrowia i racjonalnego wykorzystania czasu wolnego.

Pomimo bardzo ideologicznego charakteru turystyki i ścisłej kontroli lata 70. i 80. XX wieku były okresem największego rozwoju turystyki w Związku Radzieckim. Prężnie rozwijały się turystyka socjalna i młodzieżowa, a także baza turystyczna (Федорченко, Дьорова, 2002).

Literatura naukowa dotycząca historii turystyki w ZSRR opiera się głównie na ogólnym obrazie stanu turystyki. Najczęściej opisywana jest na makropoziomie, czyli na poziomie całego Związku Radzieckiego, rzadko analizowana jest na poziomie poszczególnych republik ZSRR, a jeszcze rzadziej – na poziomie konkretnych regionów bądź miejscowości. Bardzo trudno dostępne są dane dotyczące ruchu turystycznego w obrębie konkretnych miejscowości turystycznych.

W przewodnikach turystycznych wydanych w ZSRR narzucono propagandę socjalistyczną. Stosowano szablony treści informacyjnych: po informacji geograficznej podawano informację historyczną, akcentującą rolę powstań narodowościowych przeciwko państwu polskiemu, a także poniżenie narodu ukraińskiego przez państwo polskie. Wiele wydarzeń historycznych i nazwisk ważnych osób pomijano (Пашук, 1957; Островский, 1965; Липка, 1983). W podobny sposób były podawane informacje przez przewodników wycieczek turystycznych, którzy byli przygotowywani według odpowiednich materiałów metodycznych (Шишка, 1999; Котенко, 2013; Мовна, 2014). Treści informacyjne dla turystów były narzędziem kształtowania masowej świadomości historycznej, toteż podawano niepełne oraz zmienione fakty i wydarzenia.

We Lwowie interesowano się nie tylko najważniejszymi obiektami turystycznymi, czyli Wysokim Zamkiem oraz rynkiem, ale bardzo dużą uwagę zwracano na obiekty osiągnięć władzy radzieckiej: pomnik Lenina, budownictwo nowych osiedli, budynek lotniska, będący dumą przemysłowego Lwowa, fabryki elektrolamp, autobusów, szkła, fabrykę cukierniczą im. Kirowa. Wśród instytucji kulturowych najważniejszym obiektem było muzeum Lenina. Takie treści obniżały ogólny poziom naukowy i poznawczy przewodników. W latach 70. XX wieku zaczęły pojawiać się przewodniki zawierające historyczno-architektoniczny szkic (Мовна, 2014), a w latach 90. XX wieku w Polsce zaczęto wydawać przedruki przewodników z lat 30. XX wieku, np. Mieczysława Orłowicza, Józefa Wiczowskiego i innych.

W ogóle nie rozwijała się turystyka religijna, a wiele ośrodków turystycznych związanych z kultem religijnym funkcjonowało jako muzea przepełnione propagandą ateistyczną, jak np. kościół Bożego Ciała i klasztor Dominikanów we Lwowie. W 1972 roku obiekt klasztorny przekształcono w Muzeum Ateizmu. W tym czasie świątynia została użyta jako miejsce przechowywania cementu. Następnie kościół stał się częścią muzeum. Muzeum działało w tej formie aż do roku 1990.

Najbardziej popularnymi miastami turystycznymi w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej, które były pokazywane gościom zza granicy, były miasta przemysłowe, stolica oraz kurorty czarnomorskie. Dlatego najczęściej turystom zagranicznym reklamowano miasta, takie jak Odessa, Jałta, Donieck, Kijów oraz Zaporozże (Радченко, 2010).

Fotografia 3. Truskawiec. Sanatorium „Moldova” w latach 80. XX wieku

Źródło: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Flickr_-_Ion_Chibzii_-_Sanatorium_%22Moldova%22_\(1985\).jpg](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A4%D0%B0%D0%B9%D0%BB:Flickr_-_Ion_Chibzii_-_Sanatorium_%22Moldova%22_(1985).jpg) [data dostępu: 02.08.2023]. Creative Commons Attribution - Share Alike 2.0 Generic (CC BY-SA 2.0)

Wśród uzdrowisk największe znaczenie na badanym obszarze miał Truskawiec. Przeszedł on w ręce państwowe i zyskał rangę uzdrowiska wszechzwiązkowego (najwyższą). Zlikwidowano część dawnych willi na rzecz dużych betonowych sanatoriów (fot. 3). Wyjazdy do uzdrowiska przestały być przywilejem nielicznej grupy społecznej (Посацький, Харчук, 2003). Choć frekwencja kuracjuszy była bardzo duża, to jednak ruch cudzoziemców utrzymywał się na niskim poziomie (Buczek, Quirini-Popławski, 2009). Dla turystów zza granicy wybudowano hotel „Intourist” oraz funkcjonował sklep z pamiątkami (Quirini-Popławski, 2015a).

Zaleszczyki, cieszące się popularnością jako kurort w okresie międzywojennym, utraciły swoje znaczenie w czasach ZSRR. Głównym powodem było to, że USRR zyskała dostęp do Morza Czarnego, co skierowało turystów ku nowym, atrakcyjnym miejscom nadmorskim, które oferowały szeroki wachlarz atrakcji.

W Związku Radzieckim funkcjonowały trasy turystyczne o randze wszechzwiązkowych (najwyższa ranga). W latach 70. XX wieku przebiegały one przez obwody: lwowski, iwanofrankiwski, wołyński oraz rówieński. Z reguły miały one charakter sportowy. Na Wołyniu były to szlaki wodne, a w Karpatach głównie trasy narciarskie. Najważniejszymi miejscowościami turystycznymi były: Lwów, Jaremcze, Szeszory, Kosów oraz Iwano-Frankiwnsk (Котенко, 2013). Obwód stanisławowski w 1962 roku zmienił nazwę na iwanofrankiwski. Obwód zakarpacki, który nie należał do II RP, w ZSRR miał większe znaczenie dla turystyki górskiej niż obwód iwanofrankiwski. Znajdowało się w nim więcej szlaków turystycznych (Новоспаский, 1958).

W okresie Związku Radzieckiego najważniejszymi cechami turystyki były:

- ideologizacja turystyki,
- orientacja na turystykę masową,
- niski poziom usług turystycznych, który nie odpowiadał standardom międzynarodowym,
- ograniczenie wjazdów turystów zagranicznych,
- kształtowanie rynku turystycznego przez państwo, a nie przez potrzeby turystów,
- większość turystów stanowiły osoby pracujące w branży przemysłowej oraz młodzież ucząca się; rozwijała się turystyka socjalna, pracownikom proponowano oferty za 30% (lub mniej) ich ceny.

W 1989 roku w Ukrainie powstała Asocjacja Turystyki Zagranicznej „Ukrintur”. W warunkach demokratyzacji społeczeństwa radzieckiego w drugiej połowie lat 80. XX wieku turystyka powoli pozbywała się ścisłej kontroli i zbytnej organizacji ze strony państwa radzieckiego. Znacznie zwiększył się wówczas międzynarodowy ruch turystyczny młodzieży. Biuro Międzynarodowej Turystyki Młodzieżowej „Sputnik” rozwijało współpracę z zagranicą. Regularnie odbywały się wymiany młodzieżowe pionierów z Polską, NRD, Bułgarią i Czechosłowacją (Сокіл, 2000).

Kolejny etap transformacji po upadku ZSRR przyniósł dalsze zmiany rynku turystycznego na badanym obszarze. Rynek turystyczny stał się otwarty dla

turystów zza granicy, jednak Ukraina borykała się z problemami, które zostały spuścizną po Związku Radzieckim (Cudny, Michalski, Rouba, 2012).

2.5. Rozwój turystyki w Ukrainie

Od lat 90. XX wieku w Europie na dużą skalę rozwija się turystyka dziedzictwa kulturowego (*heritage tourism*). Wielokulturowe dziedzictwo w warunkach presji ze strony państwa radzieckiego poddawane było zapomnieniu i wymazywaniu ze świadomości społeczeństw, a dyskurs w przestrzeni publicznej na ten temat był zakazany i cenzurowany. Po transformacji wielokulturowe dziedzictwo stało się podstawą do tworzenia atrakcji i produktów turystycznych (Banaszkiewicz, Graburn, Owsianowska, 2016). W krajach postsocjalistycznych największy wzrost ruchu turystycznego odnotowano w Rosji, Ukrainie oraz Polsce. Choć programy Unii Europejskiej dotyczące dziedzictwa kulturowego podkreślają wielokulturowy charakter terytoriów Europy Centralnej i Wschodniej, to nie są one jedynym źródłem tej wiedzy. Świadomość o tym, że te regiony były obszarami wielokulturowymi, istniała już wcześniej, niezależnie od inicjatyw unijnych. Zaczęto stawiać pytania o zachowanie zabytków historycznych oraz krajobrazów kulturowych, które są elementem tego dziedzictwa (Light, Young, Czepczynski, 2009; Murzyn, 2008; Myga-Piątek, 2006, 2010; Purchla, red., 2006).

Lata 90. XX wieku to okres przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w bloku państw socjalistycznych w Europie. W połowie tej dekady 70% mieszkańców Polski nie mogło sobie pozwolić na wyjazdy turystyczne, głównie ze względów finansowych (Bosiacki, 1996; Przeclawski, 1991). W pierwszych latach transformacji Polacy najczęściej wyjeżdżali do Niemiec, Czechosłowacji oraz krajów byłego ZSRR. Wzrosło zainteresowanie pielgrzymowaniem poza granice kraju (Gaj, 2008). Od lat 90. XX wieku Polacy już mogli masowo wyjeżdżać do Ukrainy, w tym do miejsc przodków lub swojego dawnego zamieszkania. W III RP powstawały Stowarzyszenia Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich, które organizowały wycieczki do Ukrainy Zachodniej.

Brak państwowej regulacji turystyki w latach 1989–1993 doprowadził do pogorszenia infrastruktury turystycznej. Państwo straciło wiele nawiązanych wcześniej kontaktów międzynarodowych, nie było już socjalnej orientacji turystyki krajowej. Dla porównania w 1980 roku przyjazdowy ruch turystyczny oszacowano na 0,5 mln, a w 1992 roku na blisko 120 tys. (Федорченко, Дьорова, 2002).

W listopadzie 1992 roku została wydana decyzja Gabinetu Ministrów Ukrainy o stworzeniu Państwowego Komitetu Ukrainy ds. Turyzmu (*постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1992 р. № 616*). Do zadań tej jednostki, której przekazano 52 przedsiębiorstwa państwowe, należało: opracowanie i marketing produktu turystycznego na rynku międzynarodowym, szkolenie kadry, stworzenie norm regulacyjnych turystyki.

Ważnym krokiem w tworzeniu bazy prawnej było zatwierdzenie 15 września 1995 roku ustawy Ukrainy „O turystyce”. Ustawa ta – będąca pierwszą ustawą o turystyce w krajach byłego Związku Radzieckiego – określała ogólne organizacyjne oraz społeczno-gospodarcze zasady realizacji polityki Ukrainy w zakresie turystyki. Celem ustawy było stworzenie podstawy prawnej dla rozwoju turystyki jako dochodowej branży gospodarczej, środka kulturowego rozwoju obywateli, chodziło także o zapewnienie miejsc pracy dla ludności, zapewnienie bezpieczeństwa turystom i podmiotom branży turystycznej oraz o określenie ich obowiązków i odpowiedzialności.

W maju 2000 roku powstał Państwowy Komitet Polityki Młodzieżowej, Sportu i Turystyki (*Указ Президента України «Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму» від 31 травня 2000 р. № 740/2000*). Podstawowymi kierunkami polityki państwowej w sektorze turystycznym stały się:

- zachęcenie ludności do racjonalnego wykorzystania czasu wolnego, zapoznanie jej z dziedzictwem kulturowym, środowiskiem przyrodniczym, opracowanie programów poprawienia kondycji zdrowotnej;
- zapewnienie racjonalnego planu wykorzystania oraz zachowania zasobów turystycznych;
- stworzenie warunków gospodarczych, stymulujących rozwój turystyki;
- ustanowienie procedury standaryzacji, certyfikacji oraz licencjonowania w sektorze turystycznym;
- przyciąganie inwestycji państwowych oraz zagranicznych do rozwoju turystyki;
- wprowadzenie sprawozdawczości turystycznej;
- organizacja oraz rozwój systemu naukowego sektora turystycznego, podwyższenie kwalifikacji kadry turystycznej;
- rozwój współpracy zagranicznej oraz współpraca z organizacjami międzynarodowymi, uczestniczenie w międzynarodowych programach rozwoju turystyki.

Decyzją Gabinetu Ministrów Ukrainy od 28 czerwca 1997 roku obowiązywał Program Rozwoju Turystyki w Ukrainie do 2005 roku. Jednak w kwietniu 2002 roku wydano nową decyzję „O zatwierdzeniu Państwowego programu rozwoju turystyki na lata 2002–2010”. Za cel strategiczny rozwoju turystyki w Ukrainie uznano stworzenie konkurencyjnego produktu, który zaspokoi potrzeby turystyczne i wpłynie na rozwój tego obszaru przy zachowaniu ekologicznej równowagi oraz dziedzictwa kulturowego. Od początku 2004 roku weszła w życie nowa ustawa o turystyce, w której znalazły się bardziej precyzyjne wymagania dotyczące podmiotów turystycznych, w wyniku czego nastąpiło zmniejszenie liczby podmiotów turystycznych.

Nową i perspektywiczną tendencją rozwoju turystyki w Ukrainie stał się rozwój turystyki wiejskiej. Według danych Spółki Rozwoju „Zielonej” Turystyki (Спілка сприяння розвитку «Зеленого» туризму) w 2002 roku funkcjonowało 300 podmiotów, które realizowały tego rodzaju usługi, ale już rok później było ich dziesięć razy więcej. Największą popularnością ten rodzaj turystyki cieszy się we Wschodnich Karpatach (Осипчук, 2005).

W czerwcu 2000 roku w Ukrainie uchwalono ustawę „O ochronie dziedzictwa kulturowego”. W 1998 roku Stare Miasto we Lwowie razem z Wysokim Zamkiem, Podzamczem i archikatedralnym soborem św. Jura zostało wpisane na listę światowego dziedzictwa UNESCO ze względu na spełnianie przez nie dwóch kryteriów: autentyczności i widocznej wielokulturowości miasta (<http://whc.unesco.org/en/list/865> [data dostępu: 26.01.2017]). Pięć lat później na tę listę zostały wpisane również drewniane cerkwie regionu karpackiego w Ukrainie i w Polsce – po osiem obiektów z każdego państwa. Po stronie ukraińskiej cerkwie te znajdują się w obwodach lwowskim, iwanofrankińskim oraz zakarpackim. Reprezentują style architektury huculskiej, bojkowskiej i halickiej (<http://whc.unesco.org/en/news/1043> [data dostępu: 26.01.2017]).

Obecnie znaczna część zabytków historycznych obwodu lwowskiego jest własnością Lwowskiej Galerii Sztuki, która powstała dzięki Borysowi Woźniczkiemu. Natomiast zabytki historyczne o charakterze obronnym w obwodzie tarnopolskim obejmuje Zrzeszenie Zamki Tarnopolszczyzny (w roku 2016 podlegało mu 11 zamków). Konserwacja i udostępnienie walorów turystycznych stanowią potencjał w rozwoju turystyki kulturowej na Kresach Wschodnich.

Polacy zaczęli mieć możliwość publikowania wspomnień oraz innych prac na temat dziedzictwa polskiego i znanych osób na Kresach Wschodnich (m.in. Hauser, 2004; Kroh, 2006; Koprowski, Dylewski, 2013; Ostrowski, 1996, 1998;

Sapa, 1998; Tyszkowska, 2008; Węglicka, 2015). W niektórych miastach zwiedzanie i poznawanie Kresów zostało włączone do programu kształcenia młodzieży szkolnej (Stach, 2015).

W 1997 roku Ukraina została przyjęta do Światowej Organizacji Turystycznej (WTO). Według WTO w roku 2000 turystyka zajmowała pierwsze miejsce wśród gałęzi gospodarki światowej tuż za eksportem towarów i usług. W sektorze turystyki międzynarodowej obrót wynosił ponad 2,2 tryliony dolarów.

Od długiego czasu problemem bazy noclegowej w Ukrainie jest nieodpowiedni jej poziom w porównaniu ze standardami międzynarodowymi. W 2004 roku zaledwie 10% ukraińskich hoteli odpowiadało normom międzynarodowym, natomiast w Kijowie popyt na hotele wysokiej klasy był sześć razy większy niż podaż. Problemy w zakresie dostępności i jakości bazy noclegowej dotyczyły także tanich obiektów, takich jak hostele. W Polsce w 2004 roku funkcjonowało 720 hosteli, a w Ukrainie dopiero planowano otwarcie takich obiektów w Kijowie, Odessie, Lwowie, Iwano-Frankiwsku, na Krymie i w Charkowie (Устименко, Афанасьев, 2005).

W Ukrainie w ostatnim piętnastoleciu doszło do wielu – zarówno pozytywnych, jak i negatywnych – wydarzeń politycznych i gospodarczych, takich jak: Pomarańczowa Rewolucja, ogólnoświatowy kryzys ekonomiczny, Mistrzostwa Piłki Nożnej Euro 2012, Euro Majdan, skomplikowana sytuacja polityczna na Krymie w 2014 roku, konflikt zbrojny we wschodniej części państwa, a od 2022 roku eskalacja wojny z Federacją Rosyjską. Z jednej strony Ukrainę zaczęto postrzegać jako państwo bardziej ucywilizowane i demokratyczne, ale z drugiej strony, Ukraina od kilku lat jest znana z toczącego się konfliktu zbrojnego. Odbija się to negatywnie na turystyce wyjazdowej do Ukrainy. Więcej informacji o wpływie tych wydarzeń na przyjazdowy ruch turystyczny znajduje się w rozdziale 7.2.

Rozdział 3

Uwarunkowania historyczne i polityczne rozwoju turystyki sentymentalnej w Ukrainie Zachodniej

W niniejszym rozdziale przedstawiono czynniki, które miały wpływ na kształtowanie się państw nowo utworzonych po II wojnie światowej, jednolitych pod względem narodowościowym. Przesunięcie granic państwowych na zachód spowodowało, że takie ważne ośrodki życia kulturalnego Polaków, jak Lwów i Wilno, znalazły się w granicach ZSRR. W literaturze naukowej – zarówno polskiej, ukraińskiej, jak i rosyjskiej – znaleźć można wiele prac dotyczących problemu transferu ludności polskiej i ukraińskiej. Kwestia ta jest różnie opisywana przez autorów polskich i ukraińskich (co podkreślają także inni autorzy, zob. Motyka, 2009; Шишела, 2013a, 2013c), czego powodem bywają czasami względy narodowe i polityczne, a także brak dostępu do materiałów archiwalnych. Najbardziej wartościowe są prace obiektywne, bazujące na różnorodnych źródłach i badaniach naukowców (np. publikacje będące rezultatem polsko-ukraińskich konferencji, m.in. *Депортації українців і поляків...*, 1998).

Masowe przesiedlenia po II wojnie światowej doprowadziły do powstania tzw. „turystyki sentymentalnej”. W ocenie przesiedleńców transfer z ziem, z których pochodzili i które od wielu lat zamieszkiwali zarówno oni, jak i ich rodziny oraz przodkowie, nie był „repatriacją” (a tak opisuje się te przesiedlenia), lecz „ekspatriacją”, a dawne prawdziwe Kresy zostały już tylko w ich własnej pamięci (Śleszyński, 2013; Węglicka, 2005, 2007).

3.1. Przesiedlenia mniejszości narodowych z Ukrainy Zachodniej po II wojnie światowej

Ziemie Ukrainy Zachodniej już w średniowieczu zamieszkiwały różne narodowości i grupy etniczne. W XX wieku dominującą ludnością na tych terenach

byli Rusini, znaczną grupę narodowościową stanowili Polacy, ale mieszkali tu także Ormianie, Żydzi, Niemcy, Litwini, Grecy, Wołosi i Tatarzy. Pochodną różnorodności etnicznej były różnorodność religijna, a także zróżnicowanie społeczne, kulturowe i ekonomiczne. Polacy byli katolikami i należeli głównie do mieszczaństwa oraz szlachty, natomiast Rusini (Ukraińcy) byli zasadniczo wyznania prawosławnego (później także grekokatolickiego) i wywodzili się z chłopstwa. Szlachta rusińska już w XVI wieku, przeważnie z powodów ekonomicznych i społecznych, przechodziła na katolicyzm i ulegała szybkiej polonizacji. Miasta były zróżnicowane pod względem etniczno-religijnym, gdyż dominowała w nich ludność napływowa, z kolei obszary wiejskie były głównie zamieszkiwane przez prawosławnych Rusinów (Koter, 1997, s. 26–27; Rykała, Sobczyński, 2003, s. 485–490).

W okresie międzywojennym w województwach południowych ludność wyznania rzymskokatolickiego miała tylko niewielką przewagę liczebną nad ludnością wyznania grekokatolickiego (49% do 40%). W województwach wschodnich 67% ludności była prawosławna. Trzecią grupę wyznaniową – niewiele ustępującą liczebnie ludności prawosławnej – stanowili grekokatolicy (11% w skali państwa). Ta grupa wyznaniowa w większości skupiona była w województwach lwowskim oraz stanisławowskim. W okresie międzywojennym Żydzi mieszkali na terenie całego kraju, nie tworząc większych skupisk. Ludność wyznania mojżeszowego stanowiła wówczas jedną dziesiątą populacji państwa. W tych latach ewangelicy skoncentrowani byli głównie w zachodniej części kraju, a także w województwie wołyńskim.

W 1921 roku na obszarze odrodzonego państwa polskiego 69% ludności deklarowało polską narodowość. Polacy dominowali tylko w części centralnej i zachodniej kraju. W południowej części Rzeczypospolitej odsetek ludności polskiej wynosił 58%, ludności ukraińskiej – 36%, a ludności żydowskiej – 6%. W województwach wschodnich ludność polska była w mniejszości w stosunku do ludności ukraińskiej (31% wobec 32%). Białorusini stanowili 26%, a Żydzi – 9% całkowitej liczby ludności II RP. Społeczeństwo Rzeczypospolitej w 1921 roku liczyło ponad 25 mln osób, w tym 17,5 mln obywateli narodowości polskiej, a 3,9 mln – ukraińskiej (Gawryszewski, 2005).

Według spisu ludności w 1921 roku na ziemiach wschodnich jedną dziesiątą stanowili Żydzi, mieszkający głównie w miastach. We Lwowie odsetek ludności żydowskiej wynosił 35%. W 1931 roku w województwie wołyńskim mieszkało 208 tys. Żydów. Ludność województwa lwowskiego liczyła 342,4 tys. osób, w tym

100 tys. mieszkańców Lwowa. W województwie stanisławowskim 140 tys. osób, a w województwie tarnopolskim 134 tys. osób było narodowości żydowskiej. W dwóch miastach na Wołyniu zarejestrowano największy udział ludności żydowskiej: w Lubomlu – ponad 3 tys. Żydów (co stanowiło 94% ogółu ludności), oraz w Bereźne – ponad 2 tys. Żydów (co stanowiło 95% ogółu ludności) (Gawryszewski, 2005). W związku ze szczególnie tragicznymi dla ludności żydowskiej skutkami II wojny światowej w 1947 roku w Polsce mieszkało około 3% przedwojennej społeczności żydowskiej. W latach 70. XX wieku w następstwie powojennej emigracji było już nie więcej niż 5–10 tys. Żydów (Tomaszewski, Żbikowski, red., 2001, s. 170–171). Według spisu z 1921 roku ludność niemiecka – ponad 25 tys. osób – zajmowała czwarte miejsce pod względem liczebności. Ludność pochodzenia ormiańskiego – około 5,5 tys. osób – zamieszkiwała głównie w Galicji Wschodniej. Najmniej liczną mniejszością etniczno-wyznaniową byli Karaimi (odłam judaizmu) – około 1–1,5 tys. osób mieszkających na Wileńszczyźnie oraz w Łucku, Haliczu i we Lwowie (Gawryszewski, 2005, s. 267).

W latach 30. XX wieku w składzie narodowościowym Ukrainy Zachodniej, która w dniu spisu należała do II Rzeczypospolitej, znalazło się: 62% ludności ukraińskiej, 26% ludności polskiej, 10% ludności żydowskiej, 2% przedstawicieli innych narodowości (m.in. Niemcy, Czesi, Austriacy). Rozmieszczenie ludności narodowości polskiej na obszarze obecnej Ukrainy Zachodniej było dosyć złożone. Liczba Polaków zwiększała się w kierunku wschodnim. Największe skupiska katolików rzymskich były w województwie tarnopolskim oraz we Lwowie (Eberhardt, 1998).

Po I wojnie światowej borykano się z problemem określenia granic państw. Popularna była zasada narodowościowa, według której w jednym państwie powinien mieszkać jeden naród. Jednak kiedy próbowano wytyczyć granice poszczególnych państw, okazywało się, że granice narodowe w rzeczywistości nie istnieją. Nie da się wytyczyć granic Polski zamieszkiwanej tylko przez Polaków. W związku z tym przewidywano dwa rozwiązania: przesiedlenia lub swobodny rozwój mniejszości narodowych. W owych czasach realizowano koncepcję ochrony mniejszości ze względu na kosztowność pierwszego rozwiązania – przesiedlenia. Podpisanie pokojowych traktatów (m.in. traktatu wersalskiego w 1919 roku) miało gwarantować mniejszościom swobodę życia i rozwoju, jednak nacjonalistyczne poglądy poszczególnych grup etnicznych doprowadziły do zwiększenia agresji, a to nie było czynnikiem sprzyjającym integracji grup etnicznych (Kersten, 1969, s. 332–333). Już po II wojnie światowej uważano,

że masowe przesiedlenia były skuteczną metodą zapobiegania w późniejszym czasie konfliktom i wojnom.

W czasach przesiedleń mniejszości narodowych w oficjalnych dokumentach stosowano termin „repatriacja” na określenie wszystkich rodzajów migracji ludności przenoszącej się z miejsca swojego dotychczasowego osiedlenia. Niektórzy naukowcy uważają, że transfery ludności z ich „ojcowizny” do innego miejsca w państwie narodowym nie powinny być w ten sposób określane. Ich zdaniem termin „repatriacja” odnosi się do procesów związanych z powrotem więźniów z obozów koncentracyjnych, żołnierzy armii czy wywiezionych robotników do kraju pochodzenia (Kersten, 1966).

W 1939 roku po zajęciu ziem Kresów Wschodnich przez ZSRR został przeprowadzony – w celu nadania obywatelstwa sowieckiego wszystkim osobom, które przebywały na zajętej obszarze – spis ludności. Władze radzieckie planowały deportację „wrogich i niebezpiecznych elementów”, by ujednoczyć strukturę narodowościową (Gawryszewski, 2005). Polska międzywojenna prowadziła politykę polonizacyjną wobec mniejszości narodowych na Kresach Wschodnich. Z tego względu ludność niepolska zamieszkująca ziemie Zachodniej Ukrainy i Białorusi nie była lojalna wobec państwowości polskiej, co ułatwiło późniejszą propagandę sowiecką na tych ziemiach (Eberhardt, 2000, 2004, s. 16; Буравський, 2003).

Podczas II wojny światowej na terytorium Ukrainy Zachodniej – zgodnie ze źródłami ukraińskimi – mieszkało około 16% ludności polskiej i 64% ludności ukraińskiej (Кубійович, 1963). Po II wojnie światowej Polacy pragnęli wrócić do stanu terytorialnego sprzed 1939 roku, a terytorium Ukrainy Zachodniej traktowali jako polskie. Natomiast Ukraińcy uważali się za autochtonów zachodnioukraińskich ziem. Mimo że mieszkali na terytorium Rzeczypospolitej, wcześniej te tereny należały do Rusi Kijowskiej i Księstwa Halicko-Wołyńskiego, a wewnątrz innych organizmów państwowych nie tracili swojej odrębności, co miało odzwierciedlenie w Zachodnioukraińskiej Republice Ludowej (1918–1919). W okresie międzywojennym polonizowano Ukraińców i ograniczano dostęp do ich wpływu w sferze socjalno-politycznej (Косик, 2003).

Analizując źródła polskie i ukraińskie, można zauważyć, że autorzy ukraińscy koncentrują się na przyczynach powstania polsko-ukraińskiego konfliktu w latach 40. XX wieku, z kolei polscy badacze skupiają się na jego skutkach. Podawane są różne opisy tych samych zdarzeń. Mikołaj Siwicki (Сивіцький, 2005) podaje, że podczas konfliktu polsko-ukraińskiego zginęło około 15 tys.

Polaków i 5–6 tys. Ukraińców. Według źródeł polskich zginęło od co najmniej 30 tys. do nawet 100 tys. Polaków (Hryciuk, 2005; Сорока, 2007; Патриляк, 2013b). Konflikt polsko-ukraiński ma wpływ na turystykę Polaków do Ukrainy w czasach obecnych. Odzwierciedla się to zarówno w złym postrzeganiu Ukraińców, jak i urazach psychicznych związanych ze złymi przeżyciami własnymi lub członków rodziny.

Dla Polaków powstanie II Rzeczypospolitej było odzyskaniem po 123 latach niepodległości. W oczach Ukraińców II RP była krajem, który siłą przyłączył część ziem ukraińskich i próbował spolonizować ludność ukraińską. W polskiej literaturze rzadko wspomina się o tym, że ukraińska partyzantka realizowała działania nie tylko przeciwko Polakom, ale przede wszystkim przeciwko Niemcom i Sowietom, a antykomunistyczne podziemie w Ukrainie działało jeszcze do lat 60. XX wieku pomimo brutalnych sowieckich represji (Charczuk, 2013). Na temat polsko-ukraińskiego konfliktu powstało wiele prac (m.in. Макар, 2003; Льюшин, 2005; Ісаєвич, 2003; Патриляк, 2013a; Трофимович, 2013; Ksenicz, 2013; Motyka, 2011; Motyka, Libionka, red., 2002; Olszański, 1991). Wnioski, które można wyciągnąć z polsko-ukraińskiego konfliktu w czasie II wojny światowej, celnie formułuje Grzegorz Motyka (2009): „Polacy muszą rozważyć, czy ich celem jest napiętnowanie zbrodni i oddanie szacunku ofiarom, czy też całkowite moralne przekreślenie ukraińskich dążeń wolnościowych z lat 1939–1954. Ukraińcy zaś powinni zadać sobie pytanie, czy miarą narodowej dojrzałości nie jest także odwaga w potępieniu tego, czego zwyczajnie usprawiedliwić się nie da”.

Autorzy polscy podkreślają, że ważną przyczyną do podjęcia decyzji o emigracji z Ukrainy Zachodniej na Ziemię Odzyskane były działalność UPA oraz podtrzymywana przez niemieckiego i radzieckiego okupanta wrogość między Polakami a Ukraińcami. Natomiast ukraińskie źródła podają, że przebywający w Londynie rząd polski na uchodźstwie był przeciwko akcji związanej z przesiedleniami i wzywał ludność polską, by nie wyjeżdżała z Kresów Wschodnich, które – zdaniem rządu – były polskie. Armia Krajowa starała się różnymi sposobami przeszkadzać w przesiedleniu Polaków do czasu konferencji jałtańskiej (Калакура, 2014; Цепенда, 2011).

W latach 1940–1941 przeprowadzono cztery masowe deportacje obywateli polskich. Liczbę przesiedlonych w tamtym czasie szacuje się na około 32 tys. osób. Wysiedleńcy byli kierowani do Rosyjskiej FSRR i Kazachstanu. Deportacje miały na celu oczyszczenie zaaneksowanych Kresów Wschodnich z elementów wrogo usposobionych do ZSRR (Ciesielski, Materski, Paczkowski, 2002).

Transfery objęły także mniejszość niemiecką. W latach 1939–1940 – na podstawie umowy zawartej z ZSRR – deportowano do Rzeszy 128 tys. Niemców z Ukrainy Zachodniej, jednocześnie przesiedlając Ukraińców, Białorusinów i Rosjan zamieszkałych na terenach okupowanych przez Niemcy. Deportacje dotknęły także Czechów i Słowaków z Ukrainy Zakarpackiej, Litwinów, Ukraińców i Białorusinów z Polski, Ukraińców z Czechosłowacji, a także Niemców z Polski i Czechosłowacji (Kersten, 1966).

Na obszary zachodnie nowo utworzonej Polski (Warmia i Mazury, Pomorze Zachodnie, Dolny i Górny Śląsk, Ziemia Lubuska) przesiedlano nie tylko Polaków. Od 1944 roku przyjeżdżali zarówno Kresowianie, jak i reemigranci, pracownicy przymusowi oraz mieszkańcy centrum kraju, a od 1947 roku także Ukraińcy, Bojkowie i Łemkowie w ramach akcji „Wisła” (Сорока, 2001). Ta operacja pacyfikacyjna była przeprowadzona przeciwko Ukraińskiej Powstańczej Armii oraz Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (OUN). Polegała ona na masowym wysiedleniu Ukraińców, Bojków i Łemków oraz mieszanych rodzin polsko-ukraińskich głównie na Ziemię Odzyskane. Populacja ta miała zająć miejsce ludności niemieckiej (Gieba, 2016; Konopka, Konopka, 2003).

W lipcu 1945 roku w Moskwie podpisano układ między rządem tymczasowym Rzeczypospolitej Polskiej i rządem Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich o repatriacji obywateli polskich z terytorium ZSRR. Zgodnie z tym układem powrót do ojczyzny przysługiwał tylko Polakom i Żydom posiadającym obywatelstwo polskie do 17 września 1939 roku, jednak nie obejmował on obywateli II RP pochodzenia białoruskiego, litewskiego, rosyjskiego i ukraińskiego (Marciniak, 2013; Misilo, 1996; Шишела, 2013b).

Po II wojnie światowej masowa repatriacja Polaków z Ukraińskiej SRR, Białoruskiej SRR i Litewskiej SRR trwała dwa lata. Najwięcej osób przesiedlonych do Polski pochodziło z USRR – 96% zarejestrowanych do wyjazdu zostało przeniesionych do Polski, natomiast w BSRR – 55% zakwalifikowanych, a z LSRR – 45%. Transporty kierowano w trzech kierunkach: południowym (Kraków, Bytom, Gliwice, Opole, Wrocław), środkowym (na Szczecin) oraz północnym (na Pomorze i Mazury) (Hryciuk, 2005).

Autorzy ukraińscy podają, że przesiedlenia Polaków z Ukrainy Zachodniej zakończono przed 1 września 1946 roku. Deportacji podlegało 873 478 osób. Wnioski o wyjazd do Polski złożyło 859 905 osób, a wyjechało 789 982 osoby, z czego 95% stanowili Polacy, 4% Żydzi, a 1% przedstawiciele pozostałych narodowości (Гулай, 2002; Сливко, ред., 1996).

Według danych Państwowego Urzędu Repatriacyjnego i Urzędu Pełnomocnika Rządu do Spraw Repatriacji w latach 1944–1947 z Ukrainy, Białorusi

i Litwy do Polski przesiedlono około 1 400 000 osób, a po 1956 roku – około 200 tys. mieszkańców ziem przyłączonych do ZSRR. Według innych źródeł te liczby wahają się od 1 134 tys. do 2 mln osób (ryc. 12.). W ramach umowy ZSRR z Czechosłowacją przesiedlono także wołyńskich Czechów – ten transfer objął około 35 tys. osób. Natomiast z Polski przetransferowano do ZSRR około 500 tys. osób, głównie Ukraińców (Kersten, 1966; Вертелецька, 2011).

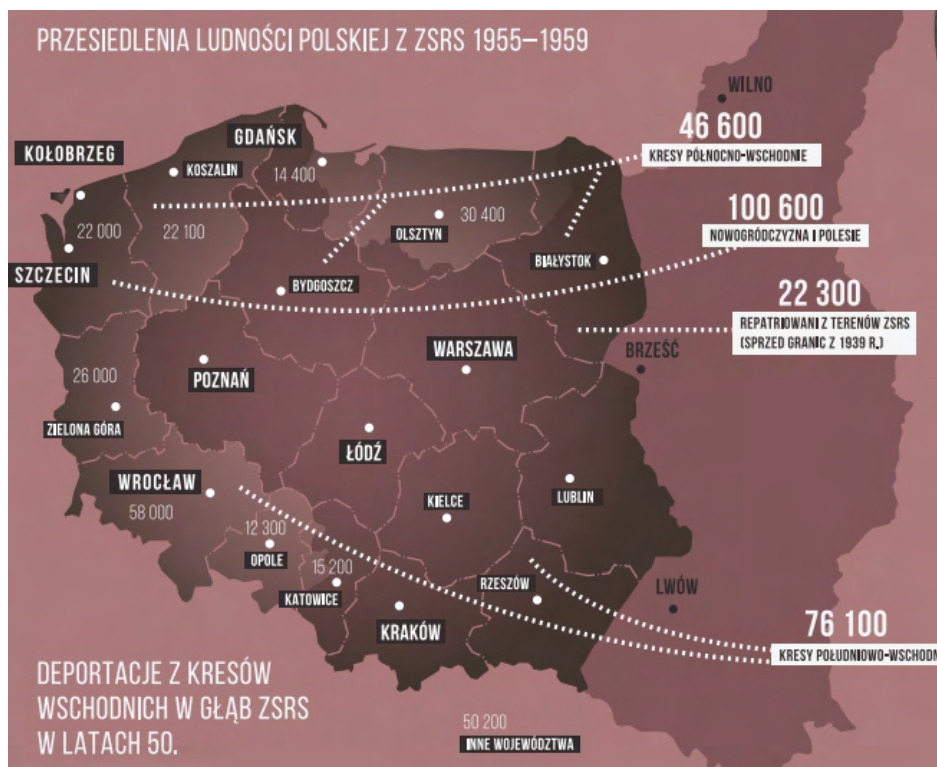
Według Piotra Eberhardta (2000, s. 77) w 1950 roku w województwie wrocławskim prawie 40% ludności stanowiły osoby, które w sierpniu 1939 roku mieszkały na wschód od linii Curzona. Podobnie wyglądała sytuacja w województwie zielonogórskim. Z Kresów Wschodnich pochodziło prawie 35% ludności w województwie szczecińskim oraz jedna czwarta populacji województw koszalińskiego i opolskiego. Przesiedleńcy zza Bugu stanowili jedną piątą ludności województwa olsztyńskiego, 15% ludności województwa gdańskiego, prawie 10% ludności województwa katowickiego. W pozostałych województwach ten udział wynosił około 5% lub poniżej (ryc. 13.).

Rycina 12. Przesiedlenia Polaków z Kresów Wschodnich w latach 1944–1946

Źródło: <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/materialy-edukacyjne/infografiki-histeryczn/143884,Ekspatriacje-z-Kresow-Wschodnich-1944-1959.html> [data dostępu: 4.08.2023].

Rycina 13. Przesiedlenia Polaków z Kresów Wschodnich w latach 1955–1959

Źródło: <https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/materialy-edukacyjne/infografiki-historyczn/143884,-Ekspatriacje-z-Kresow-Wschodnich-1944-1959.html> [data dostępu: 4.08.2023].

Po śmierci Stalina w 1956 roku została podpisana deklaracja polsko-radziecka, a w następnym roku – umowa repatriacyjna, według której Polakom i Żydom, będącym przed wojną obywatelami Polski, przysługiwała repatriacja do Polski. Deklaracja była podpisana głównie dzięki licznym listom Polaków z ZSRR. Szacuje się, że najwięcej powojennych powrotów nastąpiło w okresie 1955–1959 (około 97%), przy czym ruch migracyjny osiągnął poziom szczytowy w latach 1957–1958. W zdecydowanej większości przybywali Polacy z Kresów Wschodnich. Duże rozmiary osiągnęła repatriacja z głębi Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Trzy czwarte repatriantów z ZSRR powróciło do Polski w latach 1957–1958. Było to związane ze śmiercią Stalina, a tym samym zmianą polityki wobec mniejszości narodowych. Większość przesiedlonych (71%) stanowili Polacy z Ukrainy i Białorusi. Ogółem 262 tys.

osób opuściło punkty graniczne lub repatriacyjne w latach 1955–1959. Osoby te udawały się głównie na tereny polniemieckie. Od drugiej połowy 1959 roku liczba powracających obywateli polskich zmniejszyła się. Wynikało to zarówno ze zmniejszenia liczby chętnych do zmiany miejsca zamieszkania, jak i z ówczesnej polityki ZSRR, w ramach której ograniczono wyjazdy. Według radzieckiego spisu państwowego z 1959 roku na dawnych Kresach mieszkało jeszcze ponad 700 tys. osób polskiej narodowości (Ruchniewicz, 1999).

Zgodnie z wynikiem spisu ludności przeprowadzonego w Związku Radzieckim w 1959 roku ludność narodowości polskiej liczyła 1 380 tys. osób, w tym w Ukrainie – 363,3 tys. Według innych źródeł po przesiedleniach i repatriacjach w nowych granicach Polski znalazło się 1 277 tys. osób przesiedlonych z Kresów Wschodnich II Rzeczypospolitej oraz 266 tys. osób z innych regionów ZSRR. W 1970 roku liczba ludności polskiej zmniejszyła się do 1 167 tys., a w 1989 roku – do 1 126 tys. osób. Największe skupiska Polaków zostały w obwodach, które nie należały do II Rzeczypospolitej: żytomierskim, chmielnickim, winnickim (Kersten, 1994). Wpływ na przesiedlenia Polaków z Kresów miała nie tylko propaganda Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), ale także fale deportacji i zsyłek oraz działalność OUN i UPA wobec ludności polskiej na terenie Wołynia i Małopolski Wschodniej (Wyszyński, 2013).

Szacuje się, że w latach 1944–1946 z Ukraińskiej SRR wysiedlono ponad 772,5 tys. Polaków, a kolejne 300 tys. osób uciekało przed czystkami etnicznymi prowadzonymi przez Ukraińców. Cała fala przesiedleń w tych latach objęła około 1 800 tys. osób (Hryciuk, 2005). Przypuszcza się, że podczas kolejnej fali migracji z Kresów Wschodnich w latach 1955–1959 z USRR wysiedlono ponad 76 tys. osób. Z całych Kresów przybyło do PRL 223 tys. osób (Ruchniewicz, 1999).

Skutki II wojny światowej i polityka wobec mniejszości narodowych poszczególnych państw miała duży wpływ na tworzenie jednolitych narodowościowo państw. Trzeba podkreślić, że przed II wojną światową we wschodniej części Polski mniejszości narodowe przeważały nad ludnością o narodowości polskiej. Dotyczyło to głównie Ukraińców, Białorusinów i Litwinów (Tomaszewski, 1985). Sytuacja ta uległa zmianie, gdyż ówczesne władze starały się stworzyć jednolite narodowo państwa. Mniejszości narodowe – odtąd o znacznie mniejszej liczebności – wykazywały dążenie do asymilacji. W latach 1945–1950 migracje mniejszości narodowych objęły ponad 4 mln osób. W wyniku tych ruchów Rzeczpospolita w latach 50. XX wieku była zamieszkiwana w zdecydowanej większości (ponad 98%) przez Polaków (Kersten, 1969).

3.2. Zmiany przebiegu granic po II wojnie światowej

Powstanie tzw. linii Curzona, która miała kluczowe znaczenie przy wytyczeniu obecnych granic Polski, sięga jeszcze I wojny światowej. W grudniu 1919 roku Rada Najwyższa Sprzymierzonych wyznaczyła – na podstawie kryteriów etnicznych i historycznych – linię demarkacyjną, która była zbliżona do granicy carskiej Rosji z 1795 roku, po III rozbiórce Rzeczypospolitej. To rozgraniczenie dopiero później przyjęło nazwę linii Curzona, od nazwiska brytyjskiego ministra spraw zagranicznych lorda George Curzona. Zwycięstwo Polaków w bitwie warszawskiej oraz dotarcie wojska polskiego do Mińska i rzeki Zbrucz wzmocniło pozycję Rzeczypospolitej pod względem militarnym i politycznym. W marcu 1921 roku na konferencji w Rydze ustalono nową wschodnią granicę Polski o długości 1 412 km. Przebiegała ona od granicy polsko-łotewskiej, przecinała Prypeć i dochodziła do Zbrucza, a następnie docierała do granicy polsko-rumuńskiej na styku Zbrucza z Dniestrem. Granice II Rzeczypospolitej obejmowały Galicję, która należała do zaboru austriackiego, Wołyń i Polesie, Wileńszczyznę oraz zachodnią część Mińszczyzny. Linia ta była zbliżona do granicy z II rozbioru Polski w 1792 roku. Uzgodniona granica w traktacie ryskim nie była kwestionowana przez okres międzywojenny. Linię Curzona, nad którą dyskutowano w latach 1919–1920, traktowano jako rezultat mało ważnych rokowań pokojowych między władzami polskimi a sowieckimi.

Po II wojnie światowej o zmianach dotyczących wytyczenia granic Polski miało zadecydować spotkanie Stalina, Roosevelta i Churchilla w listopadzie 1943 roku w Teheranie. Ostatecznie ustalono, że linia Curzona będzie wschodnią granicą Polski. Ówczesny premier rządu RP na uchodźstwie Stanisław Mikołajczyk podejmował próby negocjacji, by granica przebiegała według linii „B”. W takim układzie Lwów znalazłby się w granicach Rzeczypospolitej. Rząd polski w Londynie nie miał jednak wsparcia u żadnego z trzech mocarstw decydujących o granicy polskiej. W grudniu 1944 roku Churchill wygłosił przemówienie w Izbie Gmin, gdzie wyraźnie zakomunikował, że wschodnią granicą polski będzie linia Curzona „A”, zgodnie z którą Lwów i Zagłębie Naftowe znajdują się w granicach ZSRR (ryc. 14.). Stalin przekonywał, że tereny obecnej Ukrainy Zachodniej zawsze były przedmiotem walk między Polakami i Ukraińcami, dlatego musi się to skończyć, żeby był pokój (Sobczyński, Barwiński, 2009).

Rycina 14. Rozgraniczenie Kresów Wschodnich według linii Curzona

Źródło: https://pl.wikipedia.org/wiki/Linia_Curzona#/media/Plik:Curzon_linia.svg [data dostępu: 04.08.2023]. Creative Commons Attribution-Share Alike Unported 3.0 (CC BY-SA 3.0)

Na drugim spotkaniu szefów trzech wielkich mocarstw w lutym 1945 roku w Jałcie na Krymie ostatecznie przyjęto wariant „A” linii Curzona. Na trzeciej konferencji, która odbyła się w Poczdamie w lipcu–sierpniu 1945 roku, miała być wytyczona ostateczna wersja zachodniej granicy Rzeczypospolitej. Problem utraty ziem wschodnich przez Polskę na rzecz ZSRR był argumentem uzasadniającym uzyskanie rekompensaty na zachodzie (Головченко, 2013).

W połowie sierpnia 1945 roku została podpisana umowa o granicy państwowej między Polską a ZSRR. W jej rezultacie Polska straciła ziemie wschodnie, które stanowiły 46% przedwojennego terytorium państwa polskiego, ale uzyskała rekompensatę na zachodzie. Nową zachodnią granicę oparto o bieg Odry

i Nysy Łużyckiej, a do Polski przyłączono Warmię i Mazury, Pomorze Zachodnie, Dolny oraz Górny Śląsk, a także Ziemię Lubuską (Wawryniuk, 2014).

Po II wojnie światowej długość granic zmniejszyła się o 1 969 km (z 5 529 do 3 560 km), czyli o 35% w stosunku do granicy z 1938 roku. W okresie międzywojennym Polska miała 7 sąsiadów, a w drugiej połowie lat 40. XX wieku – trzech. Granica z Niemcami zmniejszyła się około 4,5 raza, a morska stała się dłuższa 5,5 raza. Polska odstąpiła ZSRR obszar 180 143 km², zamieszkały głównie przez ludność niepolską (Leszczycki, 1946a, 1946b; Eberhardt, 2004, s. 240).

W lutym 1951 roku przeprowadzono największą korektę graniczną po II wojnie światowej w Polsce. Zmiany granic dotyczyły terenów o powierzchni 480 km² (obszar powierzchniowo zbliżony do terytorium Warszawy). Korekta granic była związana ze złożami węgla kamiennego na Sokalszczyźnie. Polsce przekazano tereny z wyeksploatowanymi złożami ropy, czyli fragment obwodu drohobyckiego z miastem Ustrzyki Dolne. W ZSRR znalazł się fragment obwodu lubelskiego z miejscowościami Bełż, Uhnów, Krystynopol, Waręż i Chorobrów. Zmiana granic przewidywała także przesiedlenie ludności z okolic Sokala w Bieszczady. Istniały plany kolejnych zmian granic w następnych latach, jednak nie zostały zrealizowane z powodu śmierci Stalina (Gawryszewski, 2005).

3.3. Kresowanie po II wojnie światowej

Po zakończeniu deportacji w czasach Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej niepożądane było wykazywanie przywiązania do Kresów, a władze nie mogły kwestionować wschodnich granic kraju. Ludność kresowa nie miała możliwości utrzymywania realnej więzi ze swoją ojcowizną. Tradycje i obyczaje przekazywano na poziomie domu lub niewielkich wspólnot (Tomaszewska, Wolski, 2016; Szymczak, 2012). W pierwszych latach powojennych przesiedlona ludność miała nadzieję na powrót na swoje ziemie. Nierzadko zdarzało się, że deportowani nie zagospodarowywali przyznanych domostw (Suleja, 2012). Dopiero w następnych latach osoby pochodzące z Kresów zaczęły bardziej angażować się w życie społeczne i kulturalne na zajmowanych terenach (Wylegała, 2013, 2014).

Ludność kresowa była źle odbierana przez władze PRL. Kresowianom zarzucano rewizjonizm ustaleń jałtańskich, przez co stali się niewygodni dla systemu (Mazur, 2003). Mimo to zajmowali szczególne miejsca w kulturze i nauce. Kresowianami byli m.in.: Kazimierz Górski, Czesław Niemen, Stanisław Lem, Wojciech Kilar, Zbigniew Herbert, Hanka Bielicka oraz Ryszard Kapuściński.

Nowo przybyli wraz z Kresowianami angażowali się w tworzenie ośrodków naukowych w miastach wojewódzkich. Odradzały się środowiska plastyczne (na Górnym Śląsku szczególnie odznaczyli się w tym zakresie pochodzący z Kresów Stanisław Marcinow i Tadeusz Grabowski), teatralne (m.in. Wiliam Horzyca, Tadeusz Łomnicki), literackie (Jan Brzoza), muzyczne (Wojciech Kilar, Andrzej Hiolski), sportowe (Spirydion Albański; Steuer, 1997). Działalność wybitnych Polaków pochodzących z Kresów przedstawiona została w kilkunastu tomach „Kresowej Atlantydy” autorstwa Stanisława Niciei (2009, 2012, 2013a, 2013b, 2014a, 2014b, 2015a, 2015b, 2016, 2017a, 2017b).

Oficjalnie na terytorium PRL nie mogły funkcjonować organizacje kresowe, jednak istniały one poza granicami: Związek Ziemi Wschodnich RP w Kanadzie, Koło Lwowian w Londynie, Związek Żołnierzy Kresowych w Niemczech czy też Związek Miłośników Wilna im. Króla Zygmunta Augusta w Chicago (Gotowiecki, 2012). Dopiero po 1989 roku rozpoczął się proces masowego powstawania organizacji kresowych. Możliwe stały się także wyjazdy w rodzinne strony. Zaczęto wydawać liczne publikacje o tematyce kresowej (Szacka, 2000).

3.4. Współczesne rozmieszczenie ludności o pochodzeniu kresowym

Po wielkich przesiedleniach ludności Polska stała się państwem prawie jednorodnym narodowościowo. Do Polski włączono Wrocław, Szczecin, Gdańsk i Olsztyn, które zostały zasiedlone przez osoby przybyłe z Kresów Wschodnich oraz z południowo-wschodniej Polski.

Według Centrum Badań Opinii Społecznej (CBOS) co siódmy Polak (15% populacji) wywodzi swą genealogię z Kresów Wschodnich. W badaniach – przeprowadzonych w 2012 roku przy użyciu wywiadów – wzięli udział dorośli mieszkańcy Polski (próba losowa wynosiła 3 072 osoby). Ustalono, że w Polsce mieszka od 4,3 mln do 4,6 mln dorosłych osób o pochodzeniu kresowym. Pomimo upływu czasu i przesiedleń na ogromną skalę nadal odnaleźć można regiony, w których skupiona jest ludności o pochodzeniu kresowym. Są to głównie południowo- i północno-zachodnie regiony Polski. Jest to związane z kierunkami przesiedleń polskiej ludności ze wschodu (Herrmann, 2012a). Badanie CBOS wykazało, że najwięcej osób urodzonych na Kresach mieszka obecnie w województwach: dolnośląskim, śląskim, lubuskim i opolskim. Osoby mające przodków w I pokoleniu stanowią 43%. Na Kresach urodziło się 16%

ludności z kresowym rodowodem. Kresowiaczy w pokoleniu dziadków stanowią z kolei 38%.

Jedna trzecia respondentów (32%) odpowiedziała twierdząco na pytanie o posiadanie członków rodziny w Ukrainie, Litwie lub Białorusi, a prawie połowa z nich (47%) oświadczyła, że utrzymuje kontakt z rodziną za wschodnią granicą. Ponad połowa badanych (57%) nigdy nie odwiedzała miejsc związanych z przodkami i nie planuje tego robić, jedna piąta zamierza zwiedzić Kresy, a 24% badanych zwiedzała już Kresy co najmniej raz. Najczęściej takie podróże odbywały osoby tam urodzone oraz ich dzieci. Miejsca ważne dla polskiej historii i kultury na Kresach Wschodnich odwiedziło 16% wszystkich respondentów w próbie reprezentatywnej w skali kraju, a kolejne 16% planuje taki wyjazd. Taką podróż odbyli przede wszystkim respondenci o pochodzeniu kresowym (Herrmann, 2012b).

Obecnie w Polsce towarzystwa związane z Kresami południowo-wschodnimi działają niemal we wszystkich województwach. Powstawały one głównie w latach 90. XX wieku, ale także na początku XXI wieku. Najstarsze towarzystwa w 2018 roku świętowały swoje trzydziestolecie. Najwięcej takich towarzystw znajduje się w województwie dolnośląskim, co wiąże się z tużpowojennymi przesiedleniami ludności kresowej na Ziemię Odzyskane.

Obecnie jesteśmy świadkami kultywowania kultury kresowej. Na Kresach przetrwało wiele polskich zabytków. Podejmowane są działania mające na celu dalszą ich ochronę. Akcja „Mogilę pradziada ocal od zapomnienia” jest inicjatywą, która polega na porządkowaniu starych polskich cmentarzy na terytorium Ukrainy. Akcja odbywa się od 2010 roku. Uczestniczą w niej uczniowie, nauczyciele, studenci, wolontariusze, członkowie organizacji kresowych i przedstawiciele wielu innych organizacji. Akcja jest popularyzowana przez TVP Polonia, burmistrzów, wójtów i prezydentów miast (<http://www.studiowschod.org.pl/mogily.htm> [data dostępu: 11.11.2023]). Taka działalność ma na celu nie tylko ratowanie polskich nekropolii, ale także edukację patriotyczną młodzieży.

Liczne organizacje kresowe co roku organizują zbiórki dla potrzebujących rodzin polskich na Kresach. Od lat 90. XX wieku niektóre muzea w Polsce przygotowywały wystawy tematyczne związane z Kresami (o działalności organizacji kresowych zob. m.in. prace: Łukianow-Tukalo, Maciejewski, 2017; Toczewski, 2001; Smolarkiewicz, 2014; Blacharska, 2011; KTTK, 2015; Kosiński, 2015; Sołdra-Gwiżdż, 2013; Cabaj, 1996; Malicki, 2017; Kolasa, 2000; Głowacka-Grajper, 2013).

Największy zasięg terytorialny ma Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich (TMLiKPW). Posiada ono osiem oddziałów we Wrocławiu, a także dziewięć oddziałów w województwie dolnośląskim. Na Dolnym Śląsku funkcjonuje również Stowarzyszenie Kresowian w Dzierżoniowie, a we Wrocławiu działają: Towarzystwo Miłośników Wołynia i Polesia (TMWiP), Towarzystwo Przyjaciół Stanisławowa, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej oraz Towarzystwo Miłośników Kultury Kresowej. Mniej liczne oddziały Towarzystwa Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich mieszczą się w województwach śląskim, podkarpackim i opolskim. TMLiKPW odnaleźć można także w województwach lubuskim, zachodniopomorskim i wielkopolskim. W Małopolsce funkcjonują oddziały w Krakowie, Nowym Sączu i Tarnowie. W Warszawie działają TMWiP oraz Stowarzyszenie Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich. TMLiKPW posiada swoje oddziały w Radomiu i Warszawie. W województwie pomorskim TMLiKPW jest w Gdańsku i Gdyni. W województwie warmińsko-mazurskim towarzystwa mieszczą się w Elblągu i Olsztynie, gdzie funkcjonuje także TMWiP (tab. 8).

Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich nie ma oddziałów w województwach łódzkim i podlaskim. W województwie świętokrzyskim funkcjonuje w Kielcach. Z rozmów z przewodniczącymi TMLiKPW w województwie dolnośląskim wynika, że jeszcze na początku XXI wieku towarzystwa te miały liczne oddziały i wielu członków (około 300 osób), natomiast teraz liczba oddziałów (klubów) zmniejszyła się, podobnie jak liczba działaczy (3–4 razy). Członkami są głównie osoby powyżej 70. roku życia. Wielu członków odeszło z uwagi na zaawansowany wiek, natomiast młodzież raczej nie angażuje się w działalność na rzecz kultywowania pamięci o Kresach (zob. Tomczewska-Popowycz, 2017a).

Biorąc pod uwagę badania CBOS oraz obecne rozmieszczenie towarzystw związanych z Kresami Wschodnimi, można dojść do wniosku, że największe ośrodki Kresowian są w województwach dolnośląskim, śląskim, opolskim, lubuskim i zachodniopomorskim.

Tabela 8. Organizacje związane z Kresami, stan na 2017 rok

Województwo	Organizacje kresowe
dolnośląskie	Wrocław: TMLiKPW, kluby: „Buczacz”, „Czortków”, „Leopolis”, „Tłumacz”, „Złoczów”, „Stanisławów”; TMWiP; Towarzystwo Przyjaciół Stanisławowa, Stowarzyszenie Przyjaciół Ziemi Drohobyckiej oraz Towarzystwo Miłośników Kultury Kresowej; TMLiKPW: w Bolesławcu, Jeleniej Górze, Legnicy, Lubinie, Miliczu, Oleśnicy, Sulejowie, Świdnicy i Wałbrzychu; Stowarzyszenie Kresowian w Dzierżoniowie
kujawsko-pomorskie	W Bydgoszczy mieszczą się TMLiKPW oraz TMWiP, to ostatnie funkcjonuje także w Toruniu oraz Inowrocławiu.
lubelskie	Lublin: Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej oraz ZMLiKPW; Chełm: TMWiP
lubuskie	TMLiKPW: w Gorzowie Wielkopolskim, Kożuchowie, Zielonej Górze, Żarach, Kresowe Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze im. Orłąt Lwowskich w Żarach
łódzkie	brak
małopolskie	TMLiKPW: w Krakowie, Nowym Sączu i Tarnowie; Fundacja Ocalenia Kultury Kresowej „Chawira” w Krakowie
mazowieckie	Warszawa: Stowarzyszenie Rodzin Osadników Wojskowych i Cywilnych Kresów Wschodnich oraz TMWiP; TMLiKPW: oddziały w Radomiu i Warszawie
opolskie	TMLiKPW: w Brzeżu, Głubczycach, Namysławie, Nysie, Opolu, Paczkowie; w Kędzierzynie-Koźle funkcjonuje Stowarzyszenie Kresowian
podkarpackie	TMLiKPW: w Jarosławiu (w tym mieście także Stowarzyszenie „Dziedzictwo Kresów”), Leżajsku, Lubaczowie, Przemysłu, Rzeszowie, Sanoku, Stalowej Woli i Tarnobrzegu
podlaskie	brak
pomorskie	TMLiKPW: w Gdańsku i Gdyni; w Gdańsku mieści się także Towarzystwo Miłośników Brzeżan i Ziemi Podolskiej

śląskie	TMLiKPW: w Bytomiu, Częstochowie, Gliwicach, Katowicach, Oświęcimiu (w tym TMWiP), Tychach, Zabrze
świętokrzyskie	TMLiKPW: w Kielcach
warmińsko-mazurskie	TMLiKPW: w Elblągu i Olsztynie; w Olsztynie funkcjonuje także TMWiP
wielkopolskie	TMLiKPW: w Gnieźnie, Lesznie, Pile, Poznaniu; w Poznaniu: Towarzystwo Miłośników Miasta Krzemieńca i Ziemi Krzemienieckiej im. J. Słowackiego
zachodniopomorskie	TMLiKPW: w Koszalinie, Szczecinie, Szczecinku, Świdwinie, Złotowie

Legenda: TMLiKPW – Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich; TMWiP – Towarzystwo Miłośników Wołynia i Polesia

Źródło: Opracowanie własne.

Zdaniem Natalii Tomaszewskiej i Łukasza Wolskiego (2016) tożsamość kresowa wśród Polaków – w związku ze wzrostem popularności przekazów dotyczących Kresów – w najbliższej przyszłości będzie przybierać na sile.

W ostatnich latach podejmowano rozmowy na temat utworzenia Muzeum Kresów. Miało ono powstać w Brzegu oraz Lublinie. W 2017 roku Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego zakupiło – z przeznaczeniem na siedzibę Muzeum Ziem Wschodnich Dawnej Rzeczypospolitej – pałac Lubomirskich w Lublinie, będący własnością Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej. Otwarcie muzeum planowane jest za kilka lat. Obecnie obiekt jest remontowany.

Lata 40. XX wieku były tragicznym okresem w historii polskiej i ukraińskiej. Mniejszości narodowe były poddawane wpływom eksperymentów polityki totalitarnej, ignorując wartości ludzkie. Obiektywne badania tych tragicznych wydarzeń dają możliwość wyciągnięcia pouczających wniosków dla obecnych i przyszłych przywódców Polski i Ukrainy, którzy mają dbać o dobrosąsiedzkie stosunki i partnerstwo. Nasze kraje poniosły ogromne – ludzkie, materialne i niematerialne – straty związane nie tylko z II wojną światową i konfliktem polsko-ukraińskim, ale również z akcją przesiedleń. Społeczno-polityczne i naukowe zrozumienie tragicznej historii Polaków i Ukraińców powinno przyczynić się do uniknięcia następnych błędów, dążenia do porozumienia i współpracy, istotne dla obu krajów. Niestety, z powodu sytuacji politycznej szansa ta nie została w pełni zrealizowana.

Rozdział 4

Kulturowe walory turystyczne Ukrainy Zachodniej jako przesłanka turystyki sentymentalnej

Ten rozdział dotyczy materialnego dziedzictwa Ukrainy Zachodniej, mającego ścisły związek z opisaną w poprzednim rozdziale historią tych terenów. Ukazana zostanie wielokulturowa strona Kresów, ale ze szczególnym uwzględnieniem dziedzictwa polskiego. Szczególnie dużo uwagi poświęcone będzie zachowanemu (w różnym stanie) zabytkom.

4.1. Wpływ mniejszości narodowych na dziedzictwo kulturowe Ukrainy Zachodniej

W spisie ludności z 1931 roku 69% populacji Ukrainy Zachodniej zadeklarowało, że ich językiem ojczystym jest język polski, 14% mieszkańców za swój język ojczysty uznało język ukraiński i ruski, 9% – żydowski lub hebrajski, 5,2% – białoruski, 2% – niemiecki, 0,4% – rosyjski, 0,3% – litewski, 0,1% – czeski (Gawryszewski, 2005).

Ludność, która deklarowała język czeski jako język ojczysty, zamieszkiwała głównie nie na polsko-czeskim pograniczu, lecz na Wołyniu, w powiatach Dubno (11 tys. ludności), Zdołbunow (4,5 tys.), Równe (6 tys.), Łuck (6 tys.) i Kowel (1 tys.). Czescy osadnicy przybyli na Wołyń w latach 60. i 70. XIX wieku w związku z zakupem taniej ziemi z majątków szlacheckich po powstaniu styczniowym. Byli odporni na asymilację, dlatego w okresie międzywojennym zachowali swoją odrębność kulturową. Po II wojnie światowej w większości wyjechali do kraju macierzystego (Chałupczak, Browarek, 1998, s. 224). W II RP na Wołyniu mieszkało 31 tys. Czechów. Stanowili oni 1,5% mieszkańców województwa. Kolonie czeskie wyróżniały się wysoką kulturą rolną (powszechna była tam uprawa chmielu). Czesi byli zamożniejsi od kolonistów niemieckich. Posiadali wzorowe

zabudowania, własne szkoły, biblioteki i teatry. Dbali o ład i czystość, szczególnie w koloniach w Glińsku, Kwasiłowie, Podcurkowie, Wołkowyjach i Boratynie. Największy odsetek ludności czeskiej był w mieście Dubnie (Janková, 2008; Cichocka-Petrażycka, 1939).

W Ukrainie Zachodniej miejscami związanymi z kulturą czeską są m.in. pochodzący z lat 20. XX wieku budynek czeskiej szkoły w Łucku przy ul. Wynyczenki 31 (obecnie Wołyński Pedagogiczny Instytut Kształcenia Podyplomowego) oraz budynek browaru Zeman. W Glińsku (powiat rówieński) i w innych okolicznych miejscowościach starsze osoby pamiętają jeszcze mieszkających tam Czechów, mogą nawet wskazać ich domy. Na stronie internetowej konsulatu czeskiego w Kijowie widnieje informacja, że obecnie zostało bardzo mało czeskich miejscowości w Ukrainie, z czego większość zlokalizowana jest w obwodzie żytomierskim (www.mzv.cz/kiiev/uk/x2010_05_17 [data dostępu: 12.07.2018]). W wielu miejscowościach Ukrainy Zachodniej można znaleźć czeskie cmentarze. Przewodnik po cmentarzach został wydany przez Czesława Chytroho (Хитрий, 2017).

Można także udać się szlakiem dobrego wojaka Szwejka, obejmującym: Czechy, Austrię, Węgry, Słowację, Polskę i Ukrainę. Szlak ten na terytorium Ukrainy prowadzi przez Chyrów, Wojałycz (Wojutycze), Lwów, Żółtańce (odcinek kolejowy) i przez Kamionkę Strumiłową (odcinek pieszy). Na szlaku można odwiedzić pałac w Felsztynie, kolegium jezuitów w Chyrowie oraz pomnik Szwejka we Lwowie, przy kawiarni „Wiedeńskiej” (więcej informacji o miejscach związanych z mniejszością czeską w Ukrainie można znaleźć w pracy: Bäumlóvá i in., 2009; Jirka, 2017).

W spisie ludności z 1921 roku **mniejszość niemiecka** – licząca ponad 25 tys. osób – zajmowała czwarte miejsce. Największe skupiska ludności niemieckiej znajdowały się w województwach zachodnich, a najmniej Niemców było w województwach południowych RP. Na badanym obszarze Niemcy zamieszkiwali przede wszystkim powiaty łucki (10,3 tys. osób) i rówieński (7,4 tys. osób). Zaledwie 1 200 osób narodowości niemieckiej mieszkało w miastach na Wołyniu, natomiast zdecydowana większość – 25 tys. osób – zamieszkiwała tereny wiejskie. W województwie stanisławowskim Niemcy mieszkali w następujących powiatach: skolskim (1,8 tys.; 3,7% ogółu mieszkańców), stryjskim (2,5 tys.), dolińskim (3,4 tys.) i kołomyjskim (2,3 tys.). Skupiska mniejszości niemieckiej znajdowały się również w województwie lwowskim, w powiatach: drohobyckim (2,7 tys.) i lwowskim (1,9 tys.). Według spisu ludności z 1931 roku na wschodzie

zachowały się kolonie niemieckie, z czego najliczniejsze w powiatach łuckim (17,6 tys., 6% ogółu mieszkańców) i kostopolskim (7,5 tys.), a także w województwie stanisławowskim, w powiecie stryjskim (5,5 tys., 3,6% ogółu mieszkańców). W latach II wojny światowej Niemcy z tych terenów zostali przesiedleni na ziemię wcielone do Rzeszy. Te przesiedlenia odbywały się na przełomie 1939/1940 roku na podstawie umowy między rządami ZSRR i Niemiec (Gawryszewski, 2005, s. 309; Jastrzębski, 1968, s. 74). Duży napływ Niemców na Wołyń był spowodowany – podobnie jak w przypadku Czechów – reformami popowstaniowymi w drugiej połowie XIX wieku. Niemieccy osadnicy otrzymywali w dzierżawę połacie lasu w zamian za wycięcie drewna i dostarczenie go do właściciela. Wydarzenia I wojny światowej spowodowały znaczne zmniejszenie kolonii niemieckich (Cichocka-Petrażycka, 1933, 1939). Niemcy zajmowali się najczęściej rolnictwem, rzadziej mieli warsztaty szewskie, kowalskie oraz młyny lub przodowali w hodowli bydła. Byli wyznania ewangelicko-augsburskiego. Posiadali własne szkoły, biblioteki, świątynie (fot. 4).

W okresie międzywojennym w Ukrainie Zachodniej **ludność pochodzenia ormiańskiego** liczyła około 5,5 tys. osób i mieszkała głównie w Galicji Wschodniej, a po II wojnie światowej osiedliła się na ziemiach odzyskanych oraz w Warszawie i Gdańsku.

Fotografia 4. Kościół ewangelicko-augsburski w Łucku

Źródło: https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Lutheran_Church_in_Lutsk#/media/File:%D0%9B%D1%83%D1%86%D1%8C%D0%BA_%D0%BA%D1%96%D1%80%D1%85.jpg [data dostępu: 11.08.2023]. Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Fotografia 5. Dawna synagoga w Zaleszczykach

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Fotografia 6. Kościół ormiański w Brzeżanach

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Według powszechnego spisu ludności z 1921 roku na Wołyniu mieszkało ponad 151 tys. Żydów (*Województwo wołyńskie...*, 1923). W latach 20. XX wieku najwięcej z nich mieszkało w powiatach: rówieńskim (25%), łuckim (14%), włodzimierskim (13%) i zdołbunowskim (13%). W województwie wołyńskim była to trzecia co do wielkości grupa narodowościowa. W Lubomlu odsetek Żydów wynosił 94%, w Równem – 82% (miasto było centrum handlu wołyńskiego), w Bereźnie – 93%, w Uściługu – 84%, w Korcu – 83%. W okresie międzywojennym województwo wołyńskie odznaczało się – wśród województw wschodnich – najwyższym odsetkiem ludności żydowskiej (Wołoszynowski, 1929; Bierzanek, 1939). Ludność żydowska dominowała w czapnictwie (96% rzemieślników), szklarstwie (98%), handlu, do niej należała też połowa zakładów gastronomicznych i ponad połowa aptek (Krysiński, 1939). W tamtym okresie istniały całe gminy żydowskie, działały żydowskie przedszkola, szkoły, gimnazja i szkoły zawodowe z językiem wykładowym hebrajskim (Mędrzecki, 1988).

Najmniej liczną mniejszością etniczno-wyznaniową byli **Karaimi** – grupa etniczna pochodzenia tureckiego, stanowiąca jako grupa wyznaniowa odłam judaizmu. W II RP Karaimi liczyli około 1–1,5 tys. osób. Mieszkali na Wileńszczyźnie oraz w Łucku, Haliczu i Lwowie (Gawryszewski, 2005, s. 267; Sulimowicz, 2018).

Dziedzictwo żydowskie do dzisiaj zauważalne jest w wielu miejscowościach Ukrainy Zachodniej. Najczęściej miasta były zamieszkiwane przez wiele narodowości, czego świadectwem są zachowane zabytki. Przykładowo, Brzeżany były zamieszkiwane przez Polaków, Żydów, Ukraińców i Ormian. Do dziś w tym mieście zachowały się świątynie katolickie, żydowskie, prawosławne i ormiańskie, wzniesione właśnie przez te grupy etniczne (fot. 5.–6.). W Brodach zachowały się ruiny Wielkiej Synagogi oraz dawna dzielnica żydowska. Drohobycz jest znany jako miasto malarzy Maurycego i Leopolda Gottliebów oraz pisarza i rysownika Brunona Schulza. Obecnie można w tym mieście podziwiać odnowioną Wielką Synagogę, cmentarz żydowski, a także obiekty związane z życiem Brunona Schulza. Pozostałości synagog znajdują się także w Husiatynie, Żółkwi, Krzemieńcu, Zaleszczykach i innych miejscowościach, gdzie pozostają w ruinie lub są zaadaptowane do innych, pozareligijnych celów.

4.2. Polskie dziedzictwo kulturowe w Ukrainie Zachodniej

W tym podrozdziale przedstawione zostaną najważniejsze zabytki Ukrainy Zachodniej z uwzględnieniem miejsc szczególnie istotnych dla osób poszukujących własnych przodków i mało znanego dziedzictwa danej grupy społecznej lub rodu.

W czasie II wojny światowej oraz w czasach socjalistycznych wiele zabytków (zwłaszcza sakralnych) uległo zniszczeniu. Niektóre ważne budowle (głównie zamki i pałace) były odnawiane w okresie Związku Radzieckiego. Na terytorium Kresów jest ich wiele w związku z burzliwymi dziejami „przedmurza chrześcijaństwa”, jak nazywano Kresy Wschodnie (ziemie te graniczyły z Imperium Osmańskim). Obwód tarnopolski posiada największą liczbę obiektów obronnych w Ukrainie (Пелехатий, 2004; Сеньківська, 2008). Większość zamków popadła w ruinę, jednakże wiele z nich w ostatnich latach zostało zakonserwowanych. Te, które są w rękach prywatnych, z reguły są w najgorszym stanie. Wiele rezydencji i pałaców jeszcze od czasów socjalistycznych pełni funkcje szpitali albo szkół. W licznych zamkach i pałacach znajdują się obecnie muzea.

Społeczność polska mieszkająca na Kresach setki lat pozostawiła po sobie katolickie cmentarze i kościoły (ryc. 16). W wielu miejscowościach nie ma już społeczności katolickich, dlatego tamtejsze stare cmentarze są zaniedbane. Stan kościołów jest zróżnicowany. Wiele z nich pozostaje w ruinie. Po latach 90. XX wieku część kościołów odrestaurowano i ponownie funkcjonują jako obiekty sakralne katolickie lub cerkwie prawosławne. Inne świątynie pełnią, jeszcze od czasów ZSRR, inne, niereligijne funkcje.

W 2011 roku na Dolnym Śląsku ruszyła akcja „Ocal mogiłę pradziada od zapomnienia”. Od lat uczniowie jeżdżą na Kresy porządkować dawne polskie cmentarze. W Ukrainie są także mogiły zbiorowe Polaków – ofiar UPA. Dokładne informacje na temat pochowanych można znaleźć w pracach Zbigniewa Hausera (2006a, 2006b). W miastach obwodowych funkcjonują centra kultury polskiej, które opiekują się kilkoma polskimi cmentarzami w pobliżu.

Obwód iwanofrankiwski położony jest w Bieszczadach Wschodnich, gdzie wznosi się najwyższy szczyt Ukrainy – Howerla. Największą atrakcją tego obszaru są tereny górskie o wysokich walorach przyrodniczych. Miejscowe zabytki kulturowe stanowią uzupełnienie oferty turystycznej. W obwodzie znajdują się dwie drewniane cerkwie wpisane na listę UNESCO: cerkiew Świętego Ducha

w Rohatyniu oraz cerkiew Narodzenia Przenajświętszej Bogurodzicy w Wierbiażu Niżnym (*Aneks*, załączniki I, II).

Obwód lwowski jest bardzo bogaty pod względem dziedzictwa kulturowego. Aż pięć miejscowości posiada zabytki wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO. Są to: centrum historyczne Lwowa oraz cerkwie drewniane w Potyliczu, Matkowie, Drohobyczu i Żółkwi. Na tym obszarze znajduje się wiele uzdrowisk. Mieszczą się tu także obiekty przemysłowe związane z wydobywaniem ropy naftowej (*Aneks*, załączniki III, IV). Południowa część obwodu znajduje się w Bieszczadach Wschodnich, a zachodnia – na Rostoczu.

Rycina 15. Obiekty obronne na badanym terenie Ukrainy Zachodniej

Źródło: Opracowanie własne.

Rycina 16. Kościoły katolickie (obecnie lub w przeszłości) oraz cmentarze, na których pochowani zostali Polacy

Źródło: Opracowanie własne.

Ryciny 15. i 16. prezentują potencjał turystyczny badanego obszaru. Na podstawie przeprowadzonej waloryzacji turystycznej (tab. 9.) na kartogramach zaznaczono skalę potencjału. Kolor jasnożółty (bardzo niski potencjał turystyczny) nie pojawia się na badanym obszarze, lecz ze względu na przyjętą skalę waloryzacji został uwzględniony w legendzie. W *Aneksie* w załącznikach I–IX, w kolejności alfabetycznej, przedstawiono polskie dziedzictwo kulturowe (w podziale na obecne obwody w Ukrainie).

Najbardziej znanym miastem Kresów Wschodnich jest Lwów. W połowie XIII wieku książę halicko-wołyński Daniel założył ten gród, który nazwał

na cześć swojego syna Lwa. Około sto lat później Ruś Halicka została przyłączona przez Kazimierza Wielkiego pod polskie panowanie na cztery kolejne wieki. Rozwój handlu oraz rzemiosła przyczynił się do rozkwitu miasta. Mieszkał tu Polacy, Rusini, Niemcy, Żydzi, Ormianie i przedstawiciele innych narodowości. Lwów stał się miastem trzech metropolii: katolickiej, prawosławnej oraz ormiańskiej. Po rozbiorach, dopiero od połowy XIX wieku miasto ponownie prosperowało. W dużym stopniu do rozwoju przyczyniło się uruchomienie nowej linii kolejowej do Krakowa oraz powstanie siedziby austriackich władz administracyjnych Galicji. Po I wojnie światowej miasto znowu należało do Polski. Okres międzywojenny był okresem szybkiego rozwoju. II wojna światowa spowodowała masowe deportacje mniejszości narodowych z miasta. Zabytki we Lwowie są świadectwem wielokulturowości miasta. W *Aneksie* w załącznikach III, IV przedstawiono wybrane przykłady polskiego dziedzictwa.

Na terytorium **obwodu tarnopolskiego** mieści się 1 315 zabytków architektury, z których 180 ma status państwowy, inne zaś są lokalne (*Історико-культурні заповідники України...*, 2014). Niektóre z nich zostały odnowione i przeznaczone na cele turystyczne. W najlepszym stanie znajdują się zamek w Zbarażu oraz pałac Wiśniowieckich. Obydwa zostały odnowione i otwarto w nich muzea. Zamek w Zbarażu jest bardzo dobrze zagospodarowany. Posiada przyzamykowy hotel, restaurację oraz parking. Pałac Wiśniowieckich także mieści ekspozycje muzealne. Muzeum funkcjonuje również w Skałacie, w wieży zamkowej. Znaczna część zachowanych do dnia dzisiejszego ruin – m.in. ruiny zamków w Krzemieńcu, Brzeżanach, Skale Podolskiej oraz Trembowli – została zakonserwowana lub jest utrzymywana w miarę dobrym stanie. Ruiny oczyszczono z gruzów, usunięto z nich rośliny, które same nasiały się na murach lub rosły w bardzo bliskiej odległości. Konserwacji poddano także ruiny obiektów w Czortkowie, Podzameczku, Krywcze, Jazłowcu, Potoku Żółtym oraz Mikulińcach. W najgorszym stanie są ruiny zamków w Czerwonogradzie (obecnie miejscowość o takiej nazwie nie istnieje, terytoria te administracyjnie należą do Rejonu Zaleszczyckiego), Tokach, Kudryńcach i Sidorowie. W 2013 roku w wyniku braku konserwacji ruin zamku, a także oddziaływania innych czynników część wieży w Czerwonogradzie pękła i zawaliła się. W tym samym roku zniszczeniu uległ pałac w Koropcu – zapadł się jego dach o bardzo złożonej konstrukcji (*Aneks*, załączniki V, VI).

Miasta kresowe były miejscami urodzenia i działalności wybitnych polskich postaci. W Brzeżanach urodził się i spędził młodość Edward Rydz-Śmigły,

marszałek Polski i wódz naczelny Wojska Polskiego. W Czortkowie przyszedł na świat Jerzy Janicki, prozaik, dziennikarz i wybitny twórca radiowy oraz scenarzysta telewizyjny i filmowy. W Krzemieńcu urodził się Jerzy Litwiniuk, poeta, lingwista, poliglota i tłumacz. Ze Zbaraża pochodzą kaznodzieja i pisarz polskiego renesansu Józef Wereszczyński oraz wybitny animator polskiej kultury i polityk Karol Kuryluk, minister kultury i ambasador Polski w Wiedniu, dyrektor PWN. Ze Zbarazem jest związane dzieciństwo kardynała Władysława Rubina, a także Aleksandra Małachowskiego, publicysty, reportera, felietonisty, działacza „Solidarności”, parlamentarzysty i trzykrotnego marszałka Sejmu (Nicieja, 2006).

Miasto **Tarnopol** zostało założone w połowie XVI wieku przez wielkiego hetmana koronnego Jana Tarnowskiego. W następnym wieku miasto należało do rodu Ostrogskich, a później Zamoyskich. Wkrótce zamek został zniszczony przez Turków, a następnie odbudowany przez Marię Kazimierę, żonę Jana III Sobieskiego, która przekazała go swojemu synowi Jakubowi. W połowie XVIII stulecia miasto było własnością Potockich. Od 1772 roku Tarnopol znalazł się pod panowaniem Austrii. Miasto znalazło się na ważnym szlaku handlowym z Europy Zachodniej do Rosji. W czasie I wojny światowej Tarnopol był wielokrotnie bombardowany i niszczone przez pożary. W okresie międzywojennym działały tu: Muzeum Podolskie, biblioteka Podolskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk i Towarzystwo Szkoły Ludowej. Podczas II wojny światowej została zniszczona większa część starego miasta. Wybrane zabytki Tarnopola opisano w *Aneksie* (zob. załącznik V).

W północnej części **Wołynia** jest mniej – w porównaniu z pozostałymi obszarami Ukrainy Zachodniej – śladów polskiego dziedzictwa, gdyż były tam małe skupiska Polaków. Jest to również najsłabiej zagospodarowany turystycznie obszar (podobna sytuacja panowała w okresie międzywojennym). W Łucku, Dubnie i Ostrogu zachowało się najwięcej zabytków, które przetrwały w dobrym stanie (*Aneks*, załączniki VII, VIII, IX). W II RP chlubą Równego były Targi Wołyńskie, poświęcone przemysłowi, rolnictwu, handlowi, rzemiosłu, sztuce ludowej oraz turystyce, jednak obecnie miasto nie jest z tego znane.

W celu przedstawienia potencjału turystycznego oraz niematerialnego dziedzictwa kulturowego poszczególnych regionów Ukrainy Zachodniej przeprowadzono waloryzację turystyczną metodą bonitacji punktowej. Jest to metoda ilościowa porządkowania przestrzeni, polegająca na przypisywaniu odpowiedniej liczby punktów – według ustalonej skali – poszczególnym walorom kulturowym. Suma punktów daje ocenę względną, lecz również

umożliwia porównanie wybranych cech w przestrzeni (Bartkowski, 1971; Duda-Seifert, 2015; Kowalczyk, 2001; Tomczyk, 2005). Wykorzystano prostą metodę bonitacji punktowej bez oceny rangi artystycznej, symboliki, walorów estetyczno-widokowych, więzi uczuciowej turystów z zabytkiem i innych bardziej złożonych elementów waloryzacji (Myga-Piątek, 2012; Orzechowska-Kowalska, 1998).

Jako jednostkę badawczą przyjęto obwód. Zabytki podzielono na następujące grupy:

1. Obiekty obronne i rezydencje:
 - zamek, pałac, dwór, posiadające muzeum – 3 pkt;
 - zakonserwowana ruina udostępniona turystom – 2 pkt;
 - zespół pałacowy – 2 pkt;
 - ruiny w złym stanie – 1 pkt.
2. Inne zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne:
 - zabytkowy zespół urbanistyczny z rynkiem – 3 pkt;
 - budynek o znacznych walorach architektonicznych lub historycznych – 1 pkt;
 - fragment historycznych fortyfikacji miejskich – 1 pkt;
 - zabytek techniki – 1 pkt;
 - pomnik lub obiekt małej architektury związany z polską historią – 1 pkt.
3. Obiekty sakralne:
 - zabytkowy zespół sakralny – 3 pkt;
 - obiekt sakralny o znacznych walorach architektonicznych – 2 pkt;
 - inne obiekty sakralne oraz ruiny – 1 pkt.
4. Cmentarze:
 - cmentarz zabytkowy z ciekawymi obiektami sztuki sepulkralnej – 2 pkt;
 - cmentarz, gdzie pochowano znane osobistości, ważne dla co najmniej regionu, lub miejsce mogił zbiorowych – 2 pkt;
 - inne zabytkowe cmentarze katolickie i innych wyznań (mniejszości narodowych) – 1 pkt.

Przy waloryzacji poszczególnych obwodów nie brano pod uwagę miasta Lwów, którego liczne zabytki są klasą same w sobie (tab. 9).

Suma punktów wszystkich czterech grup pozwoliła określić potencjał turystyczny w zakresie materialnych zabytków kulturowych:

- bardzo duży potencjał turystyczny – > 400 pkt;
- duży potencjał turystyczny – 250–399 pkt;
- średni potencjał turystyczny – 100–249 pkt;

- niski potencjał turystyczny - 50-99 pkt;
- bardzo niski potencjał turystyczny - < 50 pkt.

Tabela 9. Waloryzacja potencjału turystycznego materialnego dziedzictwa kulturowego Ukrainy Zachodniej

Grupa	Obwód				
	iwanofrankiowski	lwowski	tarnopolski	rówieński	wołyński
1. Obiekty obronne i rezydencje	10	54	87	29	24
2. Zabytkowe obiekty architektoniczne i techniczne	45	58	37	21	16
Razem 1 i 2	55	112	124	50	40
3. Obiekty sakralne	93	284	175	79	84
4. Cmentarze	38	91	107	21	24
Razem 3 i 4	131	375	282	100	108
Razem 1, 2, 3, 4	186	487	406	150	148
Ogólny potencjał turystyczny	średni	bardzo wysoki	bardzo wysoki	średni	średni

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Hauser, 2004, 2006a, 2006b; obserwacje własne.

Analiza walorów turystycznych wykazała, że bardzo duży potencjał turystyczny posiadają obwody lwowski i tarnopolski, natomiast potencjał turystyczny pozostałych obwodów jest średni. Największa liczba obiektów obronnych i rezydencji oraz cmentarzy mieści się w obwodzie tarnopolskim, lecz pod względem zabytkowych obiektów architektonicznych i technicznych oraz obiektów sakralnych przoduje obwód lwowski.

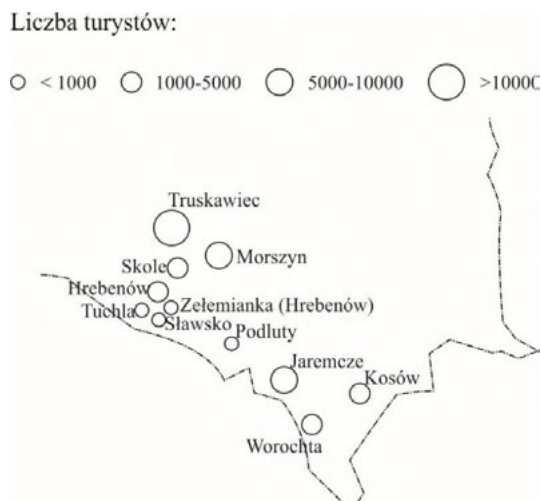
Nie sposób ocenić wartości walorów i zasobów turystycznych, które są bardzo ważne dla Polaków, gdyż każdy z nich stanowi odrębną wartość dla poszczególnych grup lokalnych, szczególnie dla pierwszego pokolenia osób przesiedlonych. W okresie międzywojennym oprócz uprawiania turystyki wysokiego dziedzictwa bardzo ważne były wyjazdy do znanych uzdrowisk. Przykładowo, w Zaleszczykach wypoczywał Jan Kasprówic oraz spędził swoje ostatnie wakacje marszałek Józef Piłsudski.

4.3. Dawne miejscowości uzdrowiskowe oraz ich dziedzictwo kulturowe

W okresie międzywojennym wyjazdy do uzdrowisk były połączone z turystyką kulturową, gdyż wypoczywający podróżowali do pobliskich miejscowości w celu poznania dziedzictwa kulturowego, a także uczestniczenia w wydarzeniach kulturalnych. Przebywanie w kurortach pokazywało pewien status społeczny. Odwiedzanie uzdrowisk, takich jak Truskawiec, Kosów czy Zaleszczyki było wskaźnikiem wysokiej pozycji społecznej – zjeżdżała się tam znaczna część polskiej elity. Obecnie dawne zabudowania uzdrowiskowe są atrakcjami i walorami turystyki kulturowej.

Jak podawał Stanisław Leszczycki (1939a), w województwie lwowskim było 9 zdrojowisk, w tym jedno państwowe (zdrojowisko Szkoło) i 6 użyteczności publicznej, w województwie stanisławowskim – 9 zdrojowisk, w tym jedno państwowe (Burkut, ale do tamtego czasu, jak zauważa autor, jeszcze nieczynne) i 3 użyteczności publicznej, oraz 6 stacji klimatycznych, w województwie tarnopolskim – jedna stacja klimatyczna użyteczności publicznej, w województwie wołyńskim – jedno małe zdrojowisko. Funkcjonujące w latach 30. XX wieku uzdrowiska Karpat Wschodnich przedstawiono na rycinie 17. W tabeli 10. zestawiono najważniejsze miejscowości uzdrowiskowe.

Rycina 17. Wielkość ruchu turystycznego w miejscowościach uzdrowiskowych Karpat Wschodnich w 1938 roku

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Leszczycki, 1939a, s. 97.

Tabela 10. Najważniejsze miejscowości uzdrowiskowe II RP na Ziemiach Wschodnich oraz ich dziedzictwo kulturowe

Województwo lwowskie	
Morszyn	Morszyn zwany był polskim Karlsbadem (Karlowe Wary). Znajdowało się tu jedyne w Polsce źródło solanki gorzkiej. Roczna frekwencja wynosiła około 1 000 osób. Najważniejszy zdroj „Bonifacy” był jedną z najbardziej stężonych wód w Europie. Oprócz wód istniały tu pokłady borowinowe. Leczone choroby żołądkowe, jelitowe. W Morszynie znajdowało się wiele willi prywatnych oraz 2 zakładowe. Charakterystyczną cechą Morszyna – odróżniającą go od innych zdrojowisk – był czysto wiejski charakter (Piotrowski, 1934). Na miejscu znajdowała się czytelnia, można było grać na fortepianie, w tenisa, krokieta i posłuchać radia. W pobliskim Stryju funkcjonował teatr, odbywały się koncerty, a w kinie wyświetlano filmy.
Niemirów	Frekwencja wypoczywających sięgała około 2 500 osób rocznie. Leczone tu były reumatyzm, nerwobóle nerwu kulszowego i w krzyżu, choroby kobiece, skórne, zatrucia. Do rozrywek zaliczały się spacery leśne do „Rudy” – stawu z łodziami, i do „Szczepłotów” – dworu na miejscu starego zamku. Kuracjusze mogli korzystać z kortów tenisowych, kręgielni, miejsca do krykieta, mogli chodzić na koncerty (m.in. orkiestry zakładowej), przedstawienia teatralne i dancingi.
Szkló – zdrojowisko	Szkló – wieś i zdrojowisko – leżało w powiecie jaworowskim. Frekwencja wynosiła ponad 1 200 osób rocznie. Kuracjom proponowano kąpiele siarczane i borowinowe, skuteczne na reumatyzm oraz nerwobóle, na obrzęki i zgrubienia, choroby kobiece, skórne, zatrucia metalami. Jedno z miejscowych źródeł zaliczane było do najobfitszych źródeł mineralnych w Europie. Zdrojowisko było znane już za czasów króla Jana III, który wraz z żoną Marysienką tu właśnie się leczył (Piotrowski, 1934).
Truskawiec (powiat drohobycki)	Frekwencja w zakładzie zdrojowo-kąpielowym i stacji klimatycznej Truskawiec wynosiła ponad 15 000 kuracjuszy. Zdrój „Naftusia” był unikatem balneologicznym pod względem składu chemicznego i szczególnych właściwości. Przybywającym tu na leczenie oferowano kąpiele solankowe i siarczane oraz okłady borowinowe. Kuracjusze mieli do dyspozycji wzięwalnię solankową i pierwszy w Polsce aparat do inhalacji suchej. Na Pomiarkach Truskawieckich znajdowała się duża pływalnia z plażą i łódkami. Można było korzystać z placu tenisowego, bufetu, dancingów, koncertów orkiestry, muzeum im. śp. Emmy Jaroszowej. W miejscowości łącznie udostępniano około 4 500 pokoi. W centrum zakładu były kościół, cerkiew i dom modlitwy dla izraelitów. Organizowano wycieczki do wielu pobliskich miejscowości, a także w dalsze tereny – Karpaty. Truskawiec miał bezpośrednie połączenia kolejowe z Warszawą, Lublinem, Krakowem i Lwowem. Wóz sypialny na trasie: Warszawa-Truskawiec kursował przez Lwów trzy razy w tygodniu (fot. 8., 9., 10.).

Województwo stanisławowskie

Jaremcze Jaremcze było znaną miejscowością wypoczynkową w dolinie Prutu. Turyści licznie odwiedzali pobliskie Skały Dobosza oraz przełom Prutu z wodospadem. Ruch turystyczny w okresie międzywojennym wynosił rocznie w sezonie letnim około 6 000 osób. W miejscowości znajdowało się 3 500 umeblowanych pokoi, 75 pensjonatów, 100 dworców, 80 domków huculskich (fot. 7.). Do dzisiaj zachowały się przedwojenne drewniane wille, a także dwie cerkwie: greckokatolicka pw. św. Michała z XVII wieku (drewniana) oraz cerkiew św. Jana Miłościwego z XVIII wieku (drewniana w stylu huculskim).

Burkut
(powiat kosowski) Burkut był najwyżej położonym zdrojowiskiem w Polsce – 1014 m n.p.m. Przed I wojną światową uzdrowisko to było znane w całej Europie. Kuracjom oferowano solanki lecznicze, zalecane w chorobach serca, niedokrwistości oraz dla lepszego funkcjonowania narządów trawienia. W pobliżu zdrojowiska znajduje się piękne jezioro górskie Szybene.

Kosów – stacja klimatyczna Kosów należał do miejscowości mających najwięcej słonecznych dni w Polsce. W odległości 2 km od centrum Kosowa, we wschodniej części miejscowości znajdował się zakład przyrodolecznicy doktora Apolinarego Tarnawskiego. W kuracjach wykorzystywano następujące metody: dieta jarska, owocowa, leczenie postem i surówką, gimnastyka na wolnym powietrzu, kąpiele słoneczno-powietrzne, automasaż, praca fizyczna, spanie przy otwartych oknach, wodolecznictwo i inne. Leczone tu: cierpienia nerwowe, przepracowanie, choroby umysłowe, otyłość. Kuracjom oferowano: gimnastykę przy muzyce, zabawy towarzyskie, tańce, koncerty, tenis, kręgielnię, czytelnię oraz wycieczki (Koper, 2015a; fot. 13.). Ruch turystyczny wynosił około 3 000 wczasowiczów w ciągu roku. W miejscowości znajdowało się wiele sadów. Kosów słynął z huculskich targów i jarmarków, przemysłu tkackiego i artystyczno-garncarskiego. Zachowało się wiele dawnych zabudowań, w tym letni domek z drewnianym gankiem i ozdobne huculskie obramienia okien. W miejscowości można odwiedzić: cmentarze katolicki i żydowski oraz cerkiew pw. św. Wasyla z XIX wieku.

Worochta Worochta była znanym kurortem i ośrodkiem sportów. W miejscowości znajdowały się: kamienne wiadukty kolejowe (dwa), zabudowa willewowa (fot. 14.), drewniana cerkiew pw. Narodzenia Maryi z XVIII wieku, kościół katolicki, a także obecnie zaniedbany cmentarz katolicki.

Województwo tarnopolskie

Okopy Świętej Trójcy
(powiat borszczowski) Wsławiona przez Krasieńskiego w *Nie-Boskiej komedii* stacja klimatyczna Okopy Świętej Trójcy położona jest nad ujściem Zbrucza do Dniestru. W związku z ciepłym klimatem rejon ten był znany z obfitości owoców i jarzyn – znajdowały się tu liczne plantacje melonów, kawonów oraz sady morelowo-brzoskwiniowe. Można tu było odbywać kurację klimatyczno-owocową. Kuracjom proponowano: radio, kort tenisowy, dancingi, wioślarstwo, rybołówstwo, wycieczki do doliny Dniestru, do Zaleszczyk, na drugi brzeg rumuński, za przepustkami do Chocimia. W miejscowości znajdowały się dwa pensjonaty oraz schronisko na 20 miejsc.

Zaleszczyki

Zaleszczyki znane były ze stałej temperatury w okresie letnim, oscylującej między 25–30 °C. Upał nie był tu zbyt odczuwalny ze względu na bryzę znad Dniestru. Miasto posiadało najwięcej ciepłych dni w roku w II RP. Zaleszczyki wraz z pobliskimi wsiami stanowiły wielki obszar ogrodów i sadów. We wrześniu odbywał się tu festiwal winobrania, na który przybywało wiele osób z całego kraju (Niciejka, 2013b). Frekwencja w Zaleszczykach przewyższała 4 000 osób. W miejscowości były dwa hotele z restauracjami, liczne pensjonaty i restauracje. Wypoczywający mieli do dyspozycji dwie plaże (fot. 11). Oferowano im: łodzie i motorówki do wynajęcia, dwa kina (w tym jedno ogrodowe), kort tenisowy obok gmachu Sokoła. W Zaleszczykach znajdowały się takie zabytki, jak: historyczny ratusz, kościół, pałac, muzeum krajoznawcze. Miejscową ludność wyróżniały charakterystyczne stroje ludowe, zakładane zwłaszcza w czasie odpustów i świąt, a także oryginalne obrzędy i zwyczaje (Kunzek, 1938; *Zaleszczyki*, 1931). Odpoczywały tu znane osoby, m.in. marszałek Józef Piłsudski oraz Jan Kasprówicz. Marszałek spędził tu swoje ostatnie wakacje (Koper, 2015a, s. 9–38). W latach 60. XX wieku w Zaleszczykach wystąpiła powódź, wskutek której plaże uległy zniszczeniu i już nigdy nie zostały odnowione. Z pobliskiego wzgórza roztacza się piękny widok na kanion Dniestru i Zaleszczyki (fot. 12).

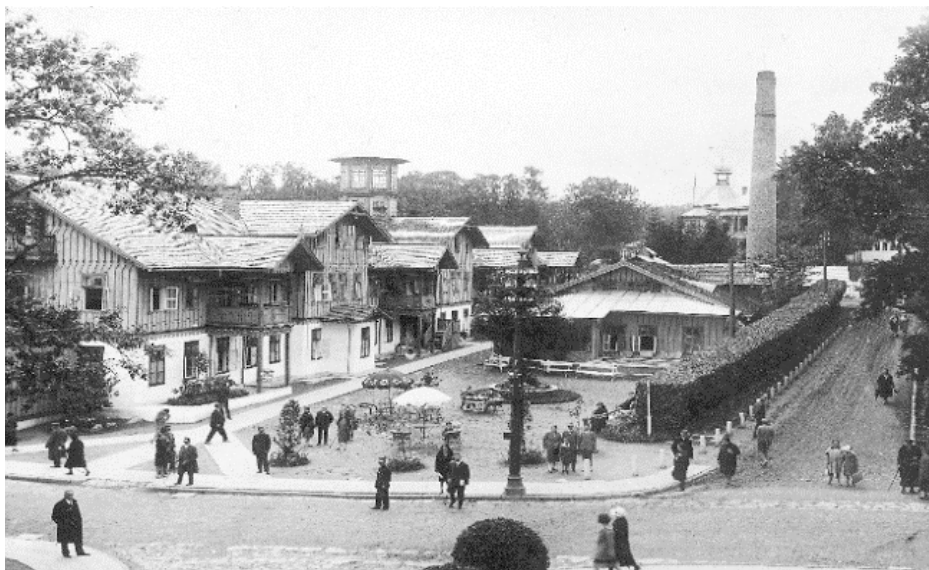
Źródło: Opracowanie własne.

Fotografia 7. Jaremcze – widok na most kolejowy na rzece Prut

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe.

Fotografia 8. Truskawiec w 1930 roku – widok zewnętrzny łaźnienek

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/> [data dostępu: 17.01.2017].

Fotografia 9. Źródło „Edward” w Truskawcu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Fotografia 10. Muzeum Mychajła Bilasa w Truskawcu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2017.

Fotografia 11. Zaleszczyki w okresie międzywojennym

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/> [data dostępu: 17.01.2017].

Fotografia 12. Panorama Zaleszczyk

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2017.

Fotografia 13. Kosów w 1930 roku – lecznica doktora Apolinarego Tarnawskiego

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe.

Fotografia 14. Panorama Worochty, rok nieznany

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/> [data dostępu: 17.01.2017].

Według Zofii Nadwodzkiej (1939) największy ruch letniskowy w województwie lwowskim odnotowano w powiecie turczańskim, w którym znajdowało się 16 miejscowości letniskowych (ruch turystyczny objął 3 900 osób w 1937 roku oraz 6 955 osób w 1938 roku), w powiecie lwowskim – 3 letniska (frekwencja wynosiła 3 800 osób w 1937 roku oraz 1 320 osób w 1938 roku), a także w powiecie drohobyckim (przybyło tu 1 160 osób w 1938 roku oraz 950 osób w 1939 roku). W uzdrowiskach najczęściej kuracjuszy odwiedziło w 1937 roku Truskawiec (16 150 osób) oraz Rymanów (2 650 osób).

Duży ruch letniskowy odnotowano także na południu Podola, w miejscowościach: Czerwonogród, Uściczko, Zaleszczyki, Holigrady, Okopy Świętej Trójcy i innych. Okolice Zbrucza są usiane wzgórzami wapiennymi (Miodobory), które powstały z dawnych raf koralowych. W okolicach Trembowli był jedyny w Polsce step „Pantalichy”, o którym pisano w przewodnikach po Podolu.

Na Huculszczynie najczęściej turystów przyjeżdżało do miejscowości: Jaremcze, Dora (Jaremcze), Jamna, Mikuliczyn, Tatarów i Worochta. Ta ostatnia miejscowość była także największą stacją sportów zimowych w Karpatach Wschodnich (Hora, 1937). Tereny myśliwskie i rykowiska jeleni ściągały elitę myśliwską z całej Polski. Wołyń był uważany za bardzo interesujący region pod względem fauny i flory – znajdowały się tu rozległe lasy i jeziora. Był to zarazem najmniej zbadany region Polski (R.K., 1934; Kostyrko, 1938).

W miejscowościach uzdrowiskowych Ukrainy Zachodniej zachowało się wiele obiektów z okresu międzywojennego – są one w różnym stanie. Brak lub niski stopień komercji stwarza możliwość poczucia „ducha miejsca” w poszczególnych miejscowościach. Często swoistej egzotyki dodają obiekty z okresu socjalistycznego, będące teraz w różnym stanie fizycznym i prawnym. Część z nich została mocno przekształcona i nie przypominają swojej dawnej świetności, część natomiast pełni inne funkcje niż w okresie międzywojennym, inne zaś są w słabej kondycji technicznej. W ostatnich latach wzrasta świadomość potrzeby zachowania zabytków. Podejmowane są kroki w kierunku polepszenia stanu obiektów i ich zagospodarowania, jednak zasoby finansowe państwa ukraińskiego nie pozwalają na poszerzenie skali tych działań.

Rozdział 5

Współczesna oferta turystyczna i stan zagospodarowania turystycznego Ukrainy Zachodniej*

W nawiązaniu do wielkiego potencjału walorów turystycznych, które przedstawiono w rozdziale 4., w tej części przeanalizowano obecne ich wykorzystanie w przyjazdowym ruchu turystycznym.

5.1. Oferta turystyczna ukierunkowana na Ukrainę Zachodnią

Według danych Państwowej Służby Przygranicznej Ukrainy w 2017 roku na terytorium tego państwa wjechało ponad 14,5 mln cudzoziemców. Polacy plasowali się na 4. miejscu po Mołdawianach, Białorusinach i Rosjanach według liczby obcokrajowców, którzy wjechali do Ukrainy. Zgodnie z danymi Ministerstwa Sportu i Turystyki (*Charakterystyka krajowych i zagranicznych...*, 2017) 58% Polaków przyjeżdżało w celach turystyczno-wypoczynkowych, prawie 1/3 stanowiły odwiedziny krewnych i znajomych, 6% wjechało w celach zdrowotnych, a ponad 2% w celach służbowych. Pomimo geograficznej bliskości Ukraina nie cieszy się dużą popularnością wśród turystów z Zachodu, co jest spowodowane niskim poziomem zagospodarowania turystycznego (szczególnie poza miastami obwodowymi), słabą promocją na rynku międzynarodowym oraz niestabilną sytuacją polityczną. Polacy stanowią 9% ogólnego przyjazdowego ruchu turystycznego do Ukrainy. By przekroczyć granicę z Ukrainą, Polacy nie potrzebują – w odróżnieniu od wyjazdów do wielu innych państw byłego Związku Radzieckiego – wiza. W 2016 roku do Ukrainy przyjechało ponad 13,7 mln cudzoziemców. Najwięcej było ich w 2008 roku – około 25 mln osób. Dla porównania w 2016 roku do Polski przyjechało 80,5 mln osób, przy czym pobyt 63 mln ograniczył się do jednego dnia (bez noclegu), a wyjazd pozostałych 17,5 mln trwał dłużej (szerzej o przyjazdowym ruchu turystycznym w rozdziale 7.2.).

Przeгляд ofert turystycznych biur podróży działających na polskim rynku na początku 2018 roku wykazał, że największe biura turystyczne, takie jak Itaka, Tui Poland, Wezyr, Almatour, Eccoholiday, nie mają w swojej ofercie wycieczek do Ukrainy. Jedynie Biuro Podróży Rainbow oferuje wycieczkę „Na zielonej Ukrainie”, której trasa obejmuje m.in. Lwów, Zbaraż, Tarnopol, Buczacz, Czerniowce, Chocim, Kamieniec Podolski, Winnicę i Kijów (ryc. 18). W 2018 roku wycieczka tą trasą odbyła się dwukrotnie w każdym miesiącu z wyjątkiem lipca, kiedy przeprowadzono 3 takie wycieczki.

Rycina 18. Propozycja wycieczki „Na zielonej Ukrainie” organizowanej przez BP Rainbow

Źródło: <https://r.pl/na-zielonej-ukrainie/> [data dostępu: 31.01.2018].

Produkt turystyczny BP Rainbow „Z Kresów do bezkresów” obejmuje Litwę, Białoruś i Ukrainę (Żółkiew, Lwów i Łuck). W ofercie tego biura podróży jest także wycieczka trasą: Mińsk–Kijów–Odesa, oraz oferta spędzenia Sylwestra w Kijowie. Na rynku usług turystycznych zawierających wycieczki do Ukrainy przodują niewielkie biura podróży, które specjalizują się w wycieczkach na wschód, m.in. Bieszczader, Quand, Bezkresy, Wilejka, PTT Chortycia. Te biura turystyczne oferują wycieczki głównie na Zachodnią Ukrainę, przede wszystkim do Lwowa, ale obejmują również zwiedzanie twierdz, wycieczki w Bieszczady Wschodnie i Huculszczyznę oraz wyjazdy do Truskawca. Po 2014 roku liczba ofert do Ukrainy zdecydowanie się zmniejszyła. Rok 2019 zapowiadał

się jednak lepiej niż wcześniejsze lata, o czym świadczą oferty biur podróży (*Aneks*, załącznik X).

Biuro Podróży Bezkresy organizuje co miesiąc 2–3 wycieczki do Ukrainy Zachodniej, chociaż właściciel biura przyznaje, że w związku z napiętą sytuacją polityczną w Ukrainie wzrosło zainteresowanie wycieczkami na Białoruś. Biuro Bieszczader realizowało co miesiąc 3–4 wycieczki do Lwowa – są to głównie krótkie wyjazdy z miejscowości turystycznych w polskich Bieszczadach. W miesiącach letnich takich wycieczek jest zdecydowanie więcej. W tym okresie organizowane są także wycieczki do innych miejscowości kresowych. PTT Chortycia oferuje wycieczki głównie do Lwowa – dwa razy w miesiącu. W miesiącach letnich o wiele większym zainteresowaniem cieszą się wycieczki szlakiem twierdz Ukrainy Zachodniej. PTTK Mazowsze organizuje średnio raz w miesiącu wycieczki na Kresy. Biuro Podróży Quand z Zamościa ma szeroką ofertę wycieczek do Ukrainy. W katalogu z 2018 roku widnieją terminy wycieczek 5–10 razy na miesiąc, a w sezonie letnim takich wycieczek odbywa się jeszcze więcej. Co tydzień realizowane są wyjazdy do Lwowa, a w sezonie turystycznym (1–3 maja, wakacje letnie) zwiększa się ich częstotliwość. Biuro Podróży Top Turystyka organizuje wycieczki do Ukrainy średnio raz na miesiąc, a od maja do października takich wycieczek jest więcej. BP Wilejka z Łodzi również ma w swojej ofercie Ukrainę (wyjazdy 2–3 razy w miesiącu). W ofercie innych biur podróży nie dominują wyjazdy na wschód, choć realizują one wycieczki do Lwowa (np. BP Index z Katowic).

Wszystkie przedstawione biura podróży specjalizują się w organizacji wycieczek na wschód (*Aneks*, załącznik X). W ofercie turystycznej obejmującej Ukrainę Zachodnią zdecydowanie przeważa turystyka kulturowa. Najbardziej popularnym kierunkiem takich wypraw jest Lwów. W związku z przebiegiem dróg w pobliżu Żółkwi ona także często jest odwiedzana przez turystów. Podczas kilkudniowych wycieczek do Lwowa turyści zwiedzają również obiekty „Złotej podkowy”. Jest to szlak turystyczny wiodący przez słynne zamki w Olesku, Podhorcach i Złoczowie, a także inne obiekty obronne w Starym Siole, Świrzu, Pomorzanach, Białym Kamieniu, Busku, które raczej nie widnieją w ofercie. Na drugim miejscu – po Lwowie – według popularności odwiedzanych miejsc znajduje się Kamieniec Podolski wraz z pobliskim Chocimiem i Okopami Świętej Trójcy. Organizowane są również podróże na Wołyń, szczególnie do Krzemieńca i jedyne na świecie muzeum Juliusza Słowackiego. Turyści jadący do Krzemieńca często zacierają w stronę Zbaraża oraz Wiśniowca.

Na Wołyniu miastami wyróżniającymi się pod względem turystycznym są Łuck oraz Dubno. Ważnym regionem turystycznym jest Huculszczyzna wraz z Kołomyją, Kosowem, Jaremczą i Worohtą (są to znane kurorty). Czasami na trasie wycieczek znajduje się także Drohobycz, znany dzięki Brunonowi Schulzowi. Niemal wszystkie proponowane wycieczki należą do standardowych ofert objazdowych, skupionych na zwiedzaniu dziedzictwa kulturowego. Wyjątkiem są wyjazdy na Huculszczyznę, gdzie turystyka kulturowa jest połączona z turystyką aktywną, a także wycieczki do Truskawca, odbywane głównie w celach zdrowotnych. Nieliczne biura mają w swojej ofercie turystykę uzdrowiskową w Truskawcu. Typowe oferty wyjazdu na Kresy Wschodnie trwają najdłużej 8 dni. Koszt wycieczek jest przystępny dla Polaków.

Bogata oferta biur podróży obejmuje tylko część ważnych miejsc historycznych. Brakuje w niej obiektów i terenów silnie powiązanych z Polakami i ich historią, m.in. miejsc związanych z rodziną Fredrów (Bieńkowa Wiśnia, Rudki) oraz miejscowości obejmujących międzynarodowy szlak naftowy (m.in. Borysław, rejon samborski i drohobycki). Wycieczki na Huculszczyznę nie uwzględniają Śniatynia. W ofertach próżno szukać następujących miejscowości: w obwodzie lwowskim – Dobromil, Chyrów, Skole, Tuligłowy, a w obwodzie tarnopolskim – Koropiec, Kudryńce, Potok Żółty, Toki. Brak jest ofert związanych ze spływami Zbruczem, Dniestrem czy Słuczem (m.in. Hubków). W związku z tym można uznać hipotezę 2. za potwierdzoną – oferta turystyczna nie wykorzystuje w pełni potencjału turystycznego.

Warto wspomnieć o innych, niekomercyjnych organizatorach turystyki sentymentalnej na Kresy Wschodnie. Są to różne związki miłośników Kresów Południowo-Wschodnich. Takie organizacje funkcjonują na terenie całej Polski (patrz rozdział 3.4.). Trasy organizowanych przez nie wycieczek są dostosowane do osób udających się w podróż i ich pochodzenia. Kilkuosobowe grupy wyjeżdżają albo w celu odwiedzania miejsc związanych z własnym pochodzeniem, albo w celu uczestniczenia w różnego rodzaju obchodach i świętach religijnych. Dostępne są także typowe wycieczki objazdowe do Lwowa i okolic oraz Kamieńca Podolskiego. Organizuje się również wyjazdy do Truskawca w celach zdrowotnych. Przewodniczący organizacji kresowych przyznają, że najważniejszym punktem zwiedzania Ukrainy jest Lwów.

Oferta turystyczna dla Polaków przygotowana przez stronę ukraińską pozostawia jeszcze wiele do życzenia. Polskie biura podróży często korzystają z usług przewodników miejskich we Lwowie. Natomiast ukraińskie biura podróży raczej

nie posiadają polskojęzycznych wersji swoich stron internetowych, a w konsekwencji – produktów turystycznych skierowanych bezpośrednio do Polaków. Z rozmowy z prezesem BP Quand wynika, że często problemem jest komunikacja z organizatorami turystyki po stronie ukraińskiej, szczególnie z personelem obiektów noclegowych o niższym standardzie. W Ukrainie można spotkać przewodników posługujących się językiem polskim, którzy proponują wycieczki po Lwowie i okolicach. W Centrum Informacji Turystycznej we Lwowie są dostępne, przetłumaczone na język polski, darmowe mapki i foldery z ofertami wycieczek po mieście. Poza Lwowem w obiektach muzealnych można nabyć przewodniki po polsku w wersji drukowanej.

W Internecie można jedynie znaleźć oferty wycieczek po Lwowie, które proponują Polacy mieszkający we Lwowie (np. <http://lwow.info>). Jak podają pracownicy obiektów noclegowych, przyjeżdżający Polacy zwracają się czasami z prośbą o pomoc w poszukiwaniu miejsc związanych z przodkami, pokazują zdjęcia rodzinne i chcą znaleźć ukazane na nich miejsca, jednak pracownicy recepcji często nie potrafią pomóc takim osobom, gdyż nie posiadają odpowiednich do tego kompetencji.

W muzeach w Ukrainie pracuje niewielu przewodników polskojęzycznych (dotyczy to szczególnie obiektów muzealnych poza Lwowem i Krzemieńcem – w obu tych miejscowościach o wiele łatwiej o przewodnika znającego język polski). Chęć skorzystania z usługi polskiego przewodnika należy zgłaszać z wyprzedzeniem, ale nawet nie to jest największym problemem, gdyż strony internetowe nie są tłumaczone na język polski, natomiast strony ukraińskojęzyczne często nie podają informacji, jak wykonać takie zgłoszenie i czy polscy przewodnicy są w ogóle dostępni.

Na rynku polskim można znaleźć przewodniki po Ukrainie i Kresach z przykładami tras wycieczek. Opublikowane zostały albumy ze zdjęciami i dawnymi pocztówkami, a także wspomnienia mieszkańców (o nich już pisano we *Wstępie*). Kilka lat temu we Lwowie zostały wydane przewodniki w języku polskim serii „Lwów po polsku” (Borodin, Honak, 2013, 2015), które prezentują Lwów w nietypowy sposób. Przedstawiono w nich obiekty z napisami pochodzącymi z okresu międzywojennego i lat wcześniejszych. Wśród nich można znaleźć pokrywy studzienek kanalizacyjnych, drogie przedmioty wykonane z marmuru, kraty na oknach, kościelne rzeźby i freski, witraże, sklepienia, posadzki, odrzwia i tym podobne obiekty. Podpisy na obiektach były świadectwem wysokiego

poziomu danego wyrobu. Wspomniane przewodniki nie są jednak dostępne w znanych księgarniach w Polsce.

5.2. Dostępność komunikacyjna

Ukraina ma korzystne położenie geograficzne. Znajduje się we wschodniej części Europy, ma dostęp do morza. Jest to państwo o wysokim stopniu tranzytowości. Międzynarodowe korytarze transportowe przecinają Ukrainę z zachodu na wschód i od Morza Bałtyckiego do Morza Czarnego. Przez terytorium Ukrainy przechodzą trzy transportowe, paneuropejskie korytarze międzynarodowe:

- nr 3 na trasie: Berlin (Drezno)–Wrocław–Lwów–Kijów;
- nr 5, wiodący przez Użgorod do Lwowa;
- nr 9, który przechodzi przez Ukrainę (Kijów i Odessa), ale nie przebiega przez obszar Ukrainy Zachodniej.

Na podstawie dwustronnego porozumienia między Ukrainą a Polską funkcjonuje korytarz Gdańsk–Odessa (Morze Bałtyckie–Morze Czarne). W ramach programu TACIS (Program Pomocy Technicznej Unii Europejskiej dla krajów postsowieckich – Technical Assistance for the Central Independent States) powstał międzynarodowy korytarz transportowy TRACECA (**T**ransport **C**orridor **E**urope-**C**aucasus-**A**sia), zwany Szlakiem Jedwabnym XXI wieku (Raszkowski, 2011). W 2001 roku w Tbilisi został zatwierdzony przebieg tego korytarza z Odessy przez Winnicę, Jagodzin do Gdańska, pokrywający się z korytarzem Odessa–Gdańsk.

Na badanym obszarze rolę węzła komunikacyjnego pełni miasto Lwów. Najbardziej rozwinięta infrastruktura transportowa znajduje się w obwodzie lwowskim, przez który przebiegają ważne magistrale drogowe, kolejowe, elektroenergetyczne i rurociągowy, łączące Ukrainę z krajami Europy Centralnej. Główne linie komunikacyjne łączą Europę Zachodnią z Rosją, Europę Zachodnią z Mołdawią i Rumunią, Europę Zachodnią z Azerbejdżanem, Gruzją, Kazachstanem oraz Iranem. Przebiegają tędy również drogi samochodowe o znaczeniu międzynarodowym: Kijów–Kowel–Warszawa, Gdańsk–Warszawa–Kowel–Odessa. Największą gęstość dróg samochodowych i kolejowych ma obwód lwowski (Charucka, 2016).

Przez badany obszar przechodzą następujące drogi międzynarodowe (stan na rok 2017):

- E40: Calais (Francja)–Drezno–Kraków–Lwów–Rostów nad Donem i dalej na kontynencie azjatyckim;
- E50: Brest (Francja)–Norymberga–Praga–Użhorod–Tarnopol–Winnica–Donieck–Rostów nad Donem–Machaczkała (Rosja);
- E372: Warszawa–Lublin–Lwów;
- E373: Lublin–Łuck–Równe.

Te połączenia ułatwiają dojazd samochodowy do Ukrainy Zachodniej.

Obecnie jest 8 drogowych przejść granicznych między Polską a Ukrainą:

- Budomierz–Hruszów;
- Dołhobyczów–Uhrynów;
- Dorohusk–Jahodyn;
- Hrebenne–Rawa Ruska;
- Korczowa–Krakowiec;
- Krościenko–Smolnica;
- Medyka–Szeginie;
- Zosin –Uściług.

Połączenia autobusowe z Ukrainą są bardzo liczne. Działa wielu przewoźników między Ukrainą a Polską, m.in. Przykarpacki Ekspres, East West Eurolines, Syndbad, Modultans, Eastern European Travel, Lwowskie ATP, Euroclub Kijów, Kowelskie ATP, Openline, Kresy Tur, Transtempo, Zbarazkie ATP, Wezun. Liczba połączeń z Ukrainą zdecydowanie wzrosła po 2014 roku, kiedy w związku z ciężką sytuacją gospodarczą i polityczną Ukraińcy zaczęli licznie przyjeżdżać do Polski. Autobusy z Polski jeżdżą do 71 miast na całym terytorium Ukrainy, natomiast autokary z Ukrainy dojeżdżają do 75 miast polskich. Z mapy wynika, że najwięcej połączeń autobusowych między Polską a Ukrainą mają miejscowości w Ukrainie Zachodniej oraz w południowej Polsce.

Na transport kolejowy w Ukrainie blisko w połowie składają się przewozy pasażerskie. Utrudnieniem w międzynarodowych przewozach kolejowych w Ukrainie jest szerokość torów, która różni się od zachodnioeuropejskiej. Transeuropejski korytarz kolejowy E30 zaczyna się w Berlinie, w Ukrainie przechodzi przez Mościska, Lwów i Kijów, a dalej kieruje się do Moskwy.

Funkcjonuje 6 kolejowych przejść granicznych:

- Dorohusk–Jahodyn;
- Hrebenne–Rawa Ruska;
- Hrubieszów–Włodzimierz Wołyński;
- Krościenko–Chyrów;

- Przemyśl–Mościska;
- Werchrata–Rawa Ruska.

W związku ze wzrostem obecności ludności ukraińskiej w Polsce w 2017 roku powstały nowe połączenia kolejowe. Relacją Przemyśl–Kijów kursują pociągi także dodatkową trasą przez Tarnopol i Winnicę. Istnieją starsze połączenia z Chełma do Kowla (zostały wydłużone do Zdołbunowa przez Równę), a także z Przemyśla do Lwowa. Do Kijowa kursuje nocny pociąg Kiev Express z Warszawy. Natomiast do Lwowa można podróżować na pokładzie bezpośrednich składów z Wrocławia oraz z Warszawy przez m.in. Kraków i Rzeszów (<https://www.intercity.pl/pl/site/o-nas/dzial-prasowy/aktualnosci/kolejne-polaczenie-pkp-intercity-na-ukraine.html> [dostęp: 31.01.2023]). Najgorzej wypada dojazd do Iwano-Frankiwska.

Z Warszawy, Poznania, Lublina, Gdańska, Wrocławia i Katowic kursują **samoloty** do Kijowa. Z Gdańska, Wrocławia i Katowic można polecieć tanimi liniami lotniczymi do Lwowa. Z Warszawy, Poznania i Lublina można dostać się do Kijowa, Lwowa i Odessy.

Wzrósł **ruch na granicy** z Ukrainą – według danych Głównego Urzędu Statystycznego w 2015 roku odnotowano 21,1 mln odpraw, a w 2016 roku liczba odpraw wzrosła do 22,63 mln. Dla porównania ruch graniczny z Białorusią w 2016 roku wynosił 4,26 mln odpraw, a z Federacją Rosyjską – 7,92 mln odpraw, a zatem ruch graniczny z Ukrainą jest 3–4 razy większy w porównaniu z pozostałymi krajami wschodnimi nienależącymi do strefy Schengen.

W 2016 roku do Polski z Ukrainy wjechało 10,29 mln cudzoziemców. Obywatele Ukrainy stanowili 60% wszystkich przyjeżdżających cudzoziemców. Według danych Państwowej Służby Granicznej Ukrainy cudzoziemcy przekraczający granicę z Ukrainą korzystali najczęściej z przejścia w Medyce – 2,42 mln przyjazdów (co stanowi 23,5% wszystkich przejść w ukraińskim odcinku granicy), następnie w Korczowej – 1,69 mln (16,5%), Hrebennem – 1,5 mln (14,6%), w Dorohusku – 1,45 mln (14,1%). W 2016 roku na wschodnim odcinku granicy – na przejściach drogowych, kolejowych i rzecznych – zarejestrowano 2,57 mln wyjazdów obywateli polskich z kraju (36,8% ogółu wyjazdów Polaków za granicę). Analizując bardziej szczegółowo wschodni odcinek polskiej granicy, należy stwierdzić, iż Polacy wyjeżdżali z Polski najczęściej przez przejścia graniczne zlokalizowane na granicy z Ukrainą – 1,15 mln wyjazdów. Największą liczbę wyjazdów do Ukrainy zarejestrowano na przejściach: Medyka – 0,3 mln (25,8% udziału w wyjazdach przez granicę lądową z Ukrainą), Krościenko – 0,23 mln (20,4%), Hrebennie – 0,16 mln (14,1%), Korczowa – 0,16 mln (13,9%).

Najwięcej przekroczeń przez pojazdy kołowe (GUS, 2017) zanotowano na odcinku granicy z Ukrainą – 7,15 mln (54% wszystkich przejazdów samochodowych na granicy wschodniej), następnie z Republiką Białorusi – 3,56 mln (27%), i Federacją Rosyjską – 2,52 mln (19%). Pojazdy osobowe najczęściej odprawiano na granicy z Ukrainą – 6,39 mln odpraw, co stanowiło 56% całego ruchu samochodów osobowych na granicy wschodniej. Przejście graniczne w miejscowości Korczowa odznacza się największą liczbą odprawianych pojazdów na ukraińskim odcinku granicy – 1,12 mln przekroczeń (18% odpraw na ukraińskim odcinku granicy). Najmniejszy ruch pojazdów kołowych zarejestrowano w kategorii autobusów i autokarów – 0,21 mln, przy czym największy ruch w tej kategorii odnotowano na granicy z Ukrainą – 0,12 mln (58% wszystkich odpraw na tym odcinku granicy wschodniej).

Z tabeli 11. wynika, że najwięcej przekroczeń granicy polsko-ukraińskiej odnotowano w 2015 i 2016 roku, co było spowodowane wzrostem liczby emigrantów z Ukrainy. Natomiast najwięcej Polaków udało się do Ukrainy w latach 2005–2008, czyli w okresie po Pomarańczowej Rewolucji (kiedy Ukrainę zaczęto postrzegać jako państwo bardziej demokratyczne), lecz przed ogólnoswiatowym kryzysem finansowym. Wydarzenia po 2014 roku nie spowodowały dużych wahań w przyjazdach Polaków.

W całym 2016 roku na polskich granicach odprawiono 36,6 tys. pociągów, w tym 5,2 tys. (14,2% ogółu odprawionych pociągów) składów osobowych. Najwięcej przejazdów zanotowano na granicy z Republiką Białorusi – 57,6% wszystkich odpraw, następnie z Ukrainą – 34,8%, oraz z Federacją Rosyjską – 7,7%.

Fotografia 15. Trolejbusy w Równem

Źródło: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D1%96%D0%B2%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D1%81> [data dostępu: 9.08.2023] Creative Commons Attribution-Share Alike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

Tabela 11. Ruch graniczny między Polską a Ukrainą w latach 2004–2016 (w mln pasażerów)

Rok	Całkowita liczba przekroczeń granicy polsko-ukraińskiej	Liczba wjazdów Polaków do Ukrainy	Turystyczne podróże Polaków (od 15. roku życia) do Ukrainy	
			ogółem	w tym odwiedziny krewnych i znajomych
2016	22,634	1,15	0,156	0,095
2015	21,116	1,06	0,145	0,09
2014	17,704	0,998	0,137	0,089
2013	16,766	1,162		
2012	15,040	1,289		
2011	13,871	1,618		
2010	13,035	2,067		
2009	11,638	2,587		
2008	16,180	5,465	brak danych	
2007	19,127	4,598		
2006	19,421	4,576		
2005	17,754	4,142		
2004	12,007	2,107		

Źródło: GUS, 2017.

Tabela 12. Przewozy pasażerów według typu transportu publicznego w 2016 roku (w mln pasażerów)

Obwód	Typ transportu			
	kolejowy	samochodowy	trolejbusowy	tramwajowy
iwanofrankiowski	5,6	56,8	14,3	-
lwowski	30,6	133,0	256,6	31,6
rówieński	6,6	88,4	34,3	-
tarnopolski	5,8	53,9	24,4	-
wołyński	4,5	80,5	26,0	-

Legenda: - zjawisko nie występuje.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: <http://www.ukrstat.gov.ua> – Departament statystyki Ukrainy [dane z: 3.08.2017].

Transport lotniczy między Polską a Ukrainą nie odgrywa znaczącej roli w turystyce.

W Ukrainie do transportu publicznego zalicza się transport kolejowy, samochodowy, trolejbusowy oraz tramwajowy. Transport tramwajowy na badanym obszarze dostępny jest tylko w obwodzie lwowskim. Transport trolejbusowy funkcjonuje we wszystkich dużych miastach. Liczby przewozów pasażerów poszczególnymi rodzajami transportu publicznego w 2016 roku zestawiono w tabeli 12.

Najwięcej przewozów pasażerskich w transporcie publicznym odnotowano w obwodzie lwowskim – ten obwód charakteryzuje się największym przepływem pasażerów korzystających z każdego z wymienionych typów transportu. Drugie miejsce pod względem przewozów osób transportem publicznym – ale ze sporą różnicą – zajmuje obwód rówieński.

Przejazdy transportem publicznym mogą być atrakcją dla niektórych turystów, gdyż w Ukrainie można podróżować zarówno nowoczesnym taborem, jak i dość dawnym (niektóre trolejbusy były wyprodukowane jeszcze w Czechosłowacji; fot. 15).

5.3. Baza gastronomiczna

Usługi gastronomiczne polegają na czynnościach związanych z przygotowaniem produktów spożywczych do konsumpcji oraz ich sprzedaży, przy zapewnieniu warunków konsumpcji na miejscu (Gaworecki, 2007). Według Jerzego Raciborskiego (1999, s. 160–162) baza gastronomiczna dzieli się na:

- gastronomię otwartą (ogólnodostępną):
 - typu żywieniowego (restauracje, jadalnie, bary, zakłady szybkiego żywienia);
 - ze sprzedażą napojów (piwiarnie, winiarnie, pijalnie, cocktail-bary);
 - rozrywkową (kawiarnie, bary nocne, kluby młodzieżowe, bary rozrywkowe);
- gastronomię zamkniętą (zakłady gastronomiczne przy zakładach noclegowych).

Bardzo duże znaczenie mają zakłady przy obiektach noclegowych, które zaspokajają potrzeby żywieniowe turystów w nich zakwaterowanych. Z usług gastronomicznych w zakładach noclegowych mogą korzystać również osoby nienocujące w danym obiekcie (Sala, 2004). Obiekty gastronomiczne mogą mieć charakter paraturystyczny, jeśli są przeznaczone nie tylko dla turystów, ale także zaspokajają potrzeby ludności lokalnej. Ważne znaczenie mają punkty

sprzedaży detalicznej artykułów spożywczych – zarówno sklepy, jak i liczne bazy, umożliwiające przygotowanie posiłków we własnym zakresie.

W Ukrainie Zachodniej baza gastronomiczna jest rozwinięta w miastach obwodowych i miejscowościach turystycznych. Najbardziej rozwiniętą bazę gastronomiczną posiada Lwów. Na pozostałych obszarach obiekty żywieniowe są na niższym poziomie. W Ukrainie Zachodniej funkcjonują turystyczne szlaki kulinarne. Usługi na stosunkowo wysokim poziomie nie są drogie. W miastach Ukrainy Zachodniej powstały sieci autorskich restauracji. We Lwowie jest to sieć „!FEST”, a w jej ramach: kawiarnia „Dom legend” (elewację frontową tego lokalu zdobi smok zięjący ogniem, a na dachu kamienicy, w której znajduje się kawiarnia, można podziwiać zabytkowy samochód, roztacza się stąd widok na zabytkową część miasta – fot. 16.); muzeum-restauracja „Gazowa lampa” z pomnikiem Ignacego Łukasiewicza oraz z wystawą lamp gazowych; kawiarnia „Stareńki tramwaj”, która znajduje się w wagonie, będącym dokładną kopią wagonów tramwaju lwowskiego z 1913 roku; galicyjska restauracja żydowska „Pod złotą różą”, urządzona w stylu prawdziwego mieszkania żydowskiego; zamknięty klub „Najdroższa restauracja Galicji” w stylu łóż masonskich; „Lwowski warsztat czekolady”, w którym ręcznie wytwarza się wyroby czekoladowe z czekolady belgijskiej; najdłuższa kawiarnia-księgarnia „Lwowska kopalnia kawy”, znajdująca się, według legendy, nad kopalnią kawy; „Kryivka (bunkier)” z połową kuchni ukraińskiej, znana z wystroju związanego z działalnością Ukraińskiej Powstańczej Armii oraz jedzenia serwowanego w naczyniach wojskowych; „Mazoch-cafe”, związana z pisarzem Leopoldem Ritterem von Sacher-Masochem (od jego nazwiska wywodzi się termin „masochizm”). Sieć „!FEST” posiada także ofertę noclegową i wycieczkową – kulinarnymi szlakami turystycznymi Lwowa, własne wydawnictwo publikujące mapki turystyczne, a także punkt informacji turystycznej pod nazwą „Just Lviv it!”.

We Lwowie działa także firma „Kumpel Group”, do której należy restauracja „Baczewskich” (fot. 17). W okresie międzywojennym Baczewscy byli znani z produkcji wysokiej jakości wódki. W czasie II wojny światowej zakłady produkcyjne zostały przeniesione do Wiednia. Od 2013 roku alkohol tej marki jest sprzedawany we Lwowie. Restauracja „Baczewskich” proponuje nową kuchnię galicyjską o unikatowym smaku i sposobie serwowania. Innymi lokalami należącymi do sieci „Kumpel Group” są restauracja-piwowarnia „Kumpel” oraz największa na świecie restauracja oferująca dania kuchni galicyjskiej „Głodny

Mikołaj” (w restauracji znajduje się staw z pstrągami, które klienci mogą samodzielnie złapać; złowiona ryba zostanie później przyrządzona wedle życzenia klienta). Sposób urządzenia restauracji „Głodny Mikołaj” dostosowany został do klientów przychodzących z dziećmi – jest tu plac zabaw, duży kącik dla dzieci, w restauracji pracują osoby do opieki nad dziećmi, a w menu są potrawy dla dzieci. Usługi gastronomiczne we Lwowie świadczą jeszcze wiele innych, poza wymienionymi, lokali.

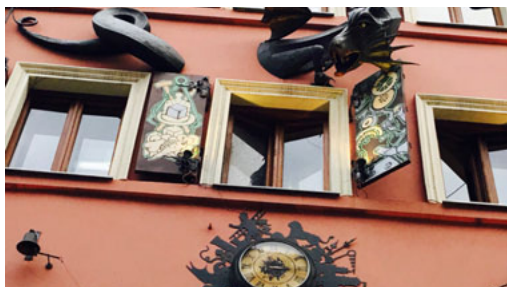
W Tarnopolu funkcjonuje sieć „Samogonna restoracja” – jej wizytówką są nie tylko usługi kulinarne na wysokim poziomie, ale także nietypowa architektura. W Tarnopolu znajdują się jeszcze: muzeum-restauracja „Stary młyn”, restauracja z warzelnią piwa „Kowczeg (arka)” (fot. 18), pizzeria „Flamingo”, bar sushi „Kalambur” oraz muzeum produkcji bimbru „Wagon-samogon”. Sieć „Samogonna restoracja” posiada także dwie restauracji w kurorcie Bukowel w obwodzie iwanofrankińskim.

W Iwano-Frankiwsku znajduje się sieć restauracji „23 restorany”, posiadająca 5 zakładów o różnym profilu, m.in.: kuchnia włoska, kuchnia ukraińska, kawiarnia, gofrownie.

Od 2013 roku urzędy statystyczne nie prowadzą ewidencji liczby obiektów gastronomicznych. Najpopularniejsze zakłady gastronomiczne można znaleźć na portalach turystycznych. Oficjalne strony internetowe miast zawierają informacje dotyczące obiektów gastronomicznych. We Lwowie – według <http://lviv.travel> – znajduje się 279 obiektów gastronomicznych: 122 restauracje, 56 pubów, 20 bistro, 65 kawiarenek/cukierni, 16 klubów. W Łucku – według <http://visitlutsk.com> – funkcjonuje 35 restauracji, 58 café i kawiarni, 13 pizzerii, 16 piwnych pubów i 7 fast-foodów, czyli razem 129 zakładów gastronomicznych. W Równem – według <https://www.tripadvisor.com> – można zjeść w ponad 60 obiektach żywieniowych. W Tarnopolu – według <https://109.te.ua> – znajduje się około 80 restauracji i barów. Oficjalna strona internetowa Iwano-Frankiwska (<http://www.mvk.if.ua/>) poleca ponad 50 obiektów gastronomicznych.

Dosyć popularne są puby piwne. Działa wiele małych, prywatnych warzelnii piwa na całej Zachodniej Ukrainie (np. „Prawda” na rynku Lwowa, „U kumpla”, „Riweń” w Równem).

Fotografia 16. Restauracja „Dom legend” we Lwowie (widok od strony wejścia i z dachu)

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Fotografia 17. Restauracja „Baczewskich” we Lwowie

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Fotografia 18. Restauracja „Kowczeh (Arka)” w Tarnopolu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

W Ukrainie dosyć dużą popularnością cieszy się tzw. jedzenie uliczne (street food) – burgery, nadziewane „pyrzyki” (rodzaj ukraińskich bułeczek), uszka i pierogi, parówki w cieście, ciasto francuskie z różnymi nadzieniami, kaukaskie szaurmy i chaczapuri, czebureki, fish and chips i wiele innych potraw. Bardzo popularne są także kawiarnie „na kółkach” – zarówno kawiarnie na rowerach, jak i w małych retro-autobusach.

We Lwowie co roku organizowane są gastronomiczne festiwale: „Lwowska patelnia”, „Święto sera i wina”, „Dzień kelnera”, „Święto czekolady”, „Weekend za półceny” i inne. W Tarnopolu rokrocznie odbywają się festiwale: „Galicyjska defiliada”, „Chmielny kufel”, „Słonina i bimber”, festiwal jedzenia ulicznego „Rynek uliczny”. Z kolei w Borszczowie (obwód tarnopolski) lokalną tradycją jest „Barszcz-iw”, polegający na przyrządzaniu barszczu na wiele sposobów,

a w Koropcu (obwód tarnopolski) – festiwal karpia „Korop fest”. Atrakcją kurortu Bukovel (obwód iwanofrankiowski) jest festiwal pierogów. W Iwano-Frankiwsku organizowane są festiwale „Miody pitne”, „Winogronu i wina”, „Święto chleba” oraz „Stanisławowska marmolada”. W Łucku na dziedzińcu zamku co roku odbywa się „Lutsk Food Fest”.

W ostatnich latach wraca się do odtworzenia lokali gastronomicznych z okresu panowania Austro-Węgiei i II RP. W okresie międzywojennym jedną z najbardziej znanych była kawiarnia „Atlas” położona przy rynku (nr 45) we Lwowie. Obecnie odtworzono w niej dawny wystrój, a menu stanowi reprint listy dań sprzed siedemdziesięciu lat (fot. 19).

Fotografia 19. Wnętrze restauracji „Atlas” we Lwowie

Źródło: Bieszczader.pl [data dostępu: 9.08.2023].

W „Atlasie” spotykała się elita polska, która wymieniała się poglądami i odpoczywała według ówczesnej kultury knajpowej. Wśród klientów tej restauracji byli m.in.: Mieczysław Cybulski, Jan Kasprówic, Jan Brzoza, Andrzej Chciuk, Henryk Zbierzchowski, Kornel Makuszyński, Leszek Popielowski, Roman Sielski, Feliks Wygrzywalski, Jan de Rosen, Bruno Schulz, Artur Rubinstein, Jan Kiepusa, Marian Hemar. Z każdą z tych osób łączą się wydarzenia, które miały miejsce w tej kawiarni. Wielu gości zapisywało na ścianach swoje przemyślenia i życzenia – te nie przetrwały, niestety, do naszych dni (Mayen, 2002; Wynnychuk, 2008).

Fotografia 20. Muzeum-kawiarnia Mikolascha „Pod złotą gwiazdą”

Źródło: <http://photo-lviv.in.ua> [data dostępu: 14.06.2018].

Do dzisiaj funkcjonuje kawiarnia „Wiedeńska” we Lwowie. Stanisław Lem w książce *Wysoki Zamek* wspominał, że aby nie spóźnić się do szkoły, patrzył na zegary, a pierwszy z nich znajdował się właśnie na ścianie kawiarni „Wiedeńska”, która była wówczas popularnym miejscem spotkań (Lem, 1991). Innym znanym lokalem, który nadal funkcjonuje, jest restauracja „Grand”, znajdująca się na parterze hotelu „Grand”. W budynkach, które pełniły inne funkcje w czasach II RP, nierzadko znajdują się kawiarnie, np. zlokalizowana niedaleko rynku „Poczta” oraz „Apteka Mikolascha” przy obecnej ul. Kopernika, znana z tego, że to tam została zapalona pierwsza na świecie lampa gazowa (fot. 20).

Najsłynniejszym miejscem spotkań lwowskiej szkoły matematycznej była kawiarnia „Szkocka”. Przesiadujący w niej matematycy spisywali swoje teorie matematyczne w tzw. Księdze Szkockiej, której kopię można obecnie zobaczyć w znajdującej się w prospekcie Szewczenki kawiarni „Szkocka Restaurant&Bar”, kultywującej dawne tradycje. Wiele wspomnień na temat biesiad w tej kawiarni spisał Stanisław Ulam (1969).

5.4. Baza noclegowa

Według World Tourism Organization obiekty noclegowe klasyfikowane są na zakłady zbiorowego oraz indywidualnego (prywatnego) zakwaterowania. Pierwsze stanowią obiekty typu hotelowego oraz obiekty wyspecjalizowane, takie jak: sanatoria, domy wypoczynkowe, schroniska turystyczne, sportowe i wypoczynkowe ośrodki, domy myśliwskie (wędkowanie), pola namiotowe, ośrodki

konferencyjne. Do indywidualnych obiektów noclegowych zalicza się kwatery prywatne, pokoje w kwaterach i zakwaterowanie u krewnych czy znajomych. W Ukrainie funkcjonuje podobny podział tego typu obiektów noclegowych (Сідоров, Юрченко, Юрченко, 2017).

Ukraiński Urząd Statystyczny udostępnia dane dotyczące liczby obiektów zbiorowego zakwaterowania i liczby miejsc w tych obiektach. Największą bazę noclegową tego typu posiada obwód lwowski, następnie iwanofrankiowski i – kolejno – wołyński, tarnopolski oraz rówieński. Baza noclegowa jest rozwinięta głównie w miastach obwodowych i miejscowościach turystycznych, dotyczy to także jakości usług (tab. 13). Obiekty noclegowe niższej kategorii często borykają się z problemami związanymi z ciepłą wodą i ogrzewaniem, gdyż podłączone są do miejskiej sieci ciepłowniczej. Okres grzewczy w Ukrainie zaczyna się w październiku, więc turyści podróżujący we wrześniu–październiku mogą doświadczać braku odpowiedniej temperatury powietrza i wody w swoim pokoju. Rozwiązaniem jest korzystanie z usług obiektów hotelowych o wyższym standardzie lub z kwater prywatnych, które posiadają bojler, ogrzewanie gazowe i inne rozwiązania.

Tabela 13. Liczba obiektów i miejsc noclegowych w latach 2012–2016 w poszczególnych obwodach Zachodniej Ukrainy

Obwód	Rok				
	2012	2013	2014	2015	2016
iwanofrankiowski	200 / 11 018	225 / 11 761	243 / 12 432	230 / 12 186	257 / 14 414
lwowski	325 / 31 555	342 / 32 003	340 / 32 746	331 / 33 626	343 / 30 869
rówieński	63 / 1 662	71 / 1 839	65 / 1 664	59 / 1 698	58 / 1 845
tarnopolski	64 / 4 399	73 / 4 529	70 / 4 074	68 / 4 324	70 / 4 613
wołyński	126 / 5 731	150 / 6 480	138 / 6 177	139 / 6 205	137 / 6 295

Legenda: w liczniku – liczba obiektów noclegowych, w mianowniku – liczba miejsc noclegowych.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: <http://www.lutsk.ukrstat.gov.ua/>; <http://www.te.ukrstat.gov.ua/files/T/T4.htm>; <http://www.rv.ukrstat.gov.ua/>; <http://www.ifstat.gov.ua/>; http://www.lv.ukrstat.gov.ua/ukr/si/year/2011/t249911_4.pdf [data dostępu: 7.09.2018].

Wynajęcie miejsca w obiektach noclegowych możliwe jest za pośrednictwem znanych portali, takich jak booking.com, biur podróży – zarówno w Polsce, jak i w Ukrainie, lub na miejscu, przy wykorzystaniu pomocy punktów informacji turystycznej.

Fotografia 21. Widok z placu Mariackiego we Lwowie na hotel „George” z lat 30. XX wieku

Źródło: Narodowe Archiwum Cyfrowe, <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/92619:1/> [data dostępu: 2.08.2023].

Niektóre hotele funkcjonujące w okresie międzywojennym nadal oferują usługi noclegowe. Do takich zalicza się hotele „Grand”, w którym funkcjonowała słynna kawiarnia, oraz hotel „George”, w którym nocował Jan Kiepura i śpiewał z balkonu dla tłumu (fot. 21). W hotelu „George” zatrzymywał się też Władysław Reymont (laureat Nagrody Nobla w dziedzinie literatury), a Józef Piłsudski mieszkał w nim w 1918 roku podczas wojny polsko-ukraińskiej (<http://georgehotel.com.ua/pl/famous.htm>). Budynek, w którym znajdował się hotel „Imperial” przy ul. Trzeciego Maja 3, zdobią rzeźby Leonarda Macroniego (profesora Politechniki Lwowskiej, urodzonego w Warszawie), który był także autorem fasady hotelu „Grand” i rzeźb hotelu „George”. Obecnie na trzecim piętrze budynku dawnego hotelu działa dwupokojowy „Mini Hotel Freedom Mercurius”. W budynku, w którym w II RP funkcjonowała kawiarnia „Szkocka”,

świadczy usługi noclegowe czterogwiazdkowy hotel „Atlas de Luxe”. Dawniej budynek ten był wizytówką miasta.

5.5. Baza informacyjna Ukrainy Zachodniej

Informacja turystyczna pełni funkcję informacyjną i promocyjną, jest narzędziem do tworzenia nowych kanałów dystrybucji, monitorowania ruchu turystycznego i edukacji turystycznej. Ze względu na rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych może być oferowana bez osobistego kontaktu. Dostępność informacji jest kluczem do wiedzy zarówno o walorach turystycznych, które są celem podróży, jak i o zagospodarowaniu turystycznym, co z kolei umożliwia korzystanie z oferty. Rozwój informacji turystycznej pozwala na popularyzację mało znanych regionów i obiektów turystycznych (Ziółkowski, 2007).

W obwodzie iwanofrankińskim znajduje się pięć centrów informacji turystycznej. Regionalne Turystyczno-Informacyjne Centrum w Iwano-Frankiwsku działało w budynku ratusza do 2014 roku, a teraz funkcjonuje tylko on-line pod adresem: www.rtic.if.ua (zob. www.facebook.com/tourism.if.ua). Strona jest w wersji ukraińsko- i anglojęzycznej. Kolejne centra informacji turystycznej (CIT) znajdują się w Bohorodczanach przy ul. Szewczenka 65, w Werhowinie przy ul. Mykoly Rybczuka 7, w Nadwórnej przy ul. Szewczenki 29, w Jaremczu przy ul. Stusa 6a (Ekoturystyczne Centrum Karpackiego Narodowego Parku Przyrodniczego) oraz przy ul. Swobody 266 (Informacyjno-Turystyczne Centrum Funduszu Wsparcia Przedsiębiorczości miasta Jaremcze, <http://www.if.gov.ua/>). Miejski Wydział Turystyki w centrum Iwano-Frankiwska wydał mapę turystyczną (fot. 22.).

W obwodzie lwowskim działa 5 CIT-ów: 3 we Lwowie (na rynku, na dworcu kolejowym oraz na lotnisku), w Drohobyczu (na rynku) oraz w Żółkwi (w ratuszu). We Lwowie znajduje się wiele tablic informacyjnych, lecz są one wyłącznie w języku ukraińskim i angielskim (fot. 24.).

W obwodzie rówieńskim dopiero w 2017 roku zaczęły powstawać centra informacji turystycznej. W lutym 2018 roku funkcjonowały w Ostrogu przy ul. Heroi Majdanu 7 (w bibliotece), w Włodzimiercu przy ul. Sobornej 24, w Sarnach przy ul. Proswity 20 (<http://rivne.travel/>) oraz w Korcu przy ul. Kijowskiej 45 (<http://rivne.media>). W Równem, w centrum miasta znajduje się mapa turystyczna obwodu w języku ukraińskim i angielskim (fot. 25.);

w 2018 roku zamieszczono dodatkowo kilka turystycznych tablic informacyjnych na budynkach.

Na Tarnopolszczyźnie funkcjonują tylko 2 CIT-y: w Tarnopolu przy ul. Gruszeńskiego 2 i w Brzeżanach w ratuszu. Kilka map turystycznych (wyłącznie w języku ukraińskim) znajduje się przy obiektach obronnych należących do zrzeszenia „Zamki Tarnopolszczyzny” (fot. 23).

W obwodzie wołyńskim funkcjonuje jedno centrum informacji i usług w Łucku (www.visitlutsk.com; www.facebook.com/VisitLutskcom; strona internetowa dostępna jest w wersji polskiej).

Bardzo niewiele portali turystycznych przetłumaczono na język polski. Miejskie strony turystyczne funkcjonują w języku polskim we Lwowie i w Łucku. Jeśli chodzi o obwody, to portal o Wołyniu (<http://www.tourism.volyn.ua/>) zawiera mało treści w języku polskim; portal o Rówieńszczyźnie (<http://rivne.travel/en/>) mieści wiele informacji w języku angielskim; informacje turystyczne dotyczące Tarnopolszczyzny i obwodu iwanofrankińskiego dostępne są wyłącznie w języku ukraińskim (<http://www.ternotour.com.ua/>).

Trzeba podkreślić, że bardzo utrudniony jest dostęp do informacji o usługach przewodników w języku polskim (wyjątkiem pod tym względem jest obwód lwowski). Niedostateczna jest dostępność informacji w języku polskim w wersji drukowanej.

Pod koniec 2016 roku w Ukrainie powołano Narodową Organizację Turystyczną, której działania w 2018 roku ukierunkowane były na rozwój turystyki gastronomicznej i winnej. Natomiast strategia w roku 2017 skoncentrowana była na rozwoju turystyki zrównoważonej.

Fotografia 22. Mapa turystyczna
Iwano-Frankiwska

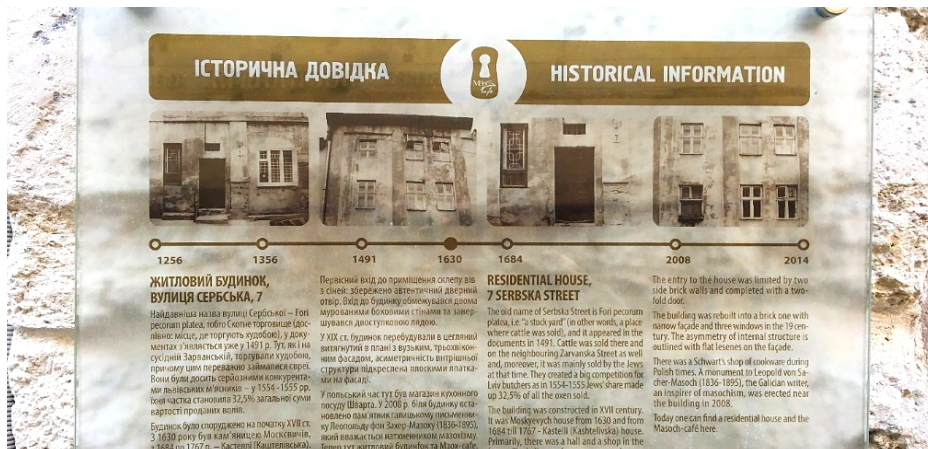
Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2017.

Fotografia 23. Mapa rezerwatu „Zamki
Tarnopolszczyzny”

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2017.

Fotografia 24. Tablica informacyjna we Lwowie

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Fotografia 25. Turystyczna tablica informacyjna w Równem

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2018.

Żaden z wydziałów turystyki przy obwodowych administracjach państwowych nie promuje turystyki związanej z pochodzeniem i turystyką sentymentalną. Takie podróże można zamówić u organizatorów turystyki lub bezpośrednio u przewodników, jednak jest to dość problematyczne, wręcz nie sposób znaleźć takich ofert ani w języku polskim, ani ukraińskim. Tego typu wycieczki można realizować w ramach kontaktu z pilotami turystycznymi.

Źródłem informacji – oprócz centrów informacji turystycznej oraz informacji on-line – może być **drogowe oznakowanie turystyczne**. Miejskie oznakowanie turystyczne znajduje się we wszystkich miastach obwodowych, oprócz Równego. Oznakowania ścieżek i tras turystycznych zostały zapisane w strategiach rozwoju turystyki poszczególnych obwodów do 2020 roku.

Innym problemem natury językowej są komunikaty dla zwiedzających: na tablicach informacyjnych, podpisach eksponatów, a także znaki drogowe i uliczne – z reguły transliterowane na litery łacińskie z cyrylicy lub w języku angielskim.

Fotografia 26. Turystyczne znaki drogowe na odcinku Lwów–Brody

Źródło: <https://old.loda.gov.ua/news?id=33455> [data dostępu: 9.08.2023].

Obwód lwowski jest pierwszym w Ukrainie, w którym umieszczano turystyczne znaki drogowe. Zgodnie z normami europejskimi mają one kolor brązowy. Pierwsze znaki pojawiły się w 2011 roku, a obecnie jest ich 14 (stan na luty 2018 roku). Znajdują się m.in. w Brodach, monasterze-fortecy Podkamin, zamku-pałacu Podhorce, w rezerwacie historyczno-kulturalnym „Dawny

Pliszeńsk”, w Olesku, Busku i Złoczowie. Na trasie M11 Lwów–Szeginie znajduje się 19 znaków – wszystkie w języku ukraińskim i angielskim (fot. 26).

Rozwój informacji turystycznej i oznakowania dla cudzoziemców ułatwiłby poruszanie się na miejscu i promocję atrakcji turystycznych. Zdecydowana większość napisów w informatorach turystycznych i w oznakowaniu drogowym zapisana jest cyrylicą, co dla wielu cudzoziemców stanowi problem.

5.6. Baza towarzysząca

Według Teofila Lijewskiego, Bogdana Mikułowskiego i Jerzego Wyrzykowskiego (2002) bazę towarzyszącą stanowią zarówno urządzenia turystyczne, jak i paraturystyczne. Umożliwiają one turystom korzystanie z walorów turystycznych danego obszaru, są uzupełnieniem podstawowej infrastruktury (dostępność komunikacyjna, baza gastronomiczna i noclegowa). Można wśród nich wymienić m.in. obiekty wypoczynkowe i sportowe, ścieżki i trasy turystyczne, wyciągi, kolejki linowe, wieże widokowe, lodowiska, sklepy z pamiątkami. Urządzenia paraturystyczne dają możliwość korzystania z usług, które są także związane z potrzebami mieszkańców: apteki, poczty, biblioteki, punkty usług, banki, warsztaty samochodowe, kina i teatry (Szpilko, Ziółkowski, 2010).

Znaczącą bazą towarzyszącą dla turystów genealogicznych są archiwa i biblioteki. Obwodowe Archiwa Państwowe znajdują się w każdym mieście wojewódzkim. We wszystkich obwodach, oprócz lwowskiego, dostęp do dokumentów jest otwarty (należy jedynie zamawiać je z wyprzedzeniem). W archiwum w Lwowie trzeba także posiadać dokument potwierdzający pochodzenie z Ukrainy Zachodniej, a czas oczekiwania na zamówione dokumenty trwa kilka dni. Biblioteki nie są dostosowane do potrzeb turystów sentymentalnych, aczkolwiek te większe posiadają ciekawe materiały dotyczące okresu międzywojennego.

Wiele obiektów, szczególnie zamkowych, nie posiada barierek bezpieczeństwa. Wielkim problemem są także miejsca parkingowe, zwłaszcza dla autokarów. Mało jest także obiektów bazy sanitarnej (toalet).

Funkcjonowanie prawie wszystkich obiektów bazy paraturystycznej odbywa się w języku ukraińskim. Wyjątkiem pod tym względem jest Lwów.

Z pewnością obiekty kulturowe wymagają dalszego rozwoju, dotyczy to przede wszystkim ekspozycji muzealnych, które w małym stopniu przedstawiają – lub w ogóle tego nie czynią – ważne wydarzenia historyczne z czasów I i II Rzeczypospolitej. Przykładem może być zamek w Zbarażu (znany

z powieści Henryka Sienkiewicza *Ogniem i mieczem*), w którym nie można dowiedzieć się, że zamek pojawia się w książkach polskiego noblisty. Tablice informacyjne i znaki turystyczne są w języku ukraińskim, rosyjskim i angielskim, nie ma zaś informacji w języku polskim.

Sklepy z pamiątkami działają we wszystkich obiektach muzealnych. Można nabyć informatory i pamiątki w języku polskim. Niektórzy Polacy przyjeżdżają do Ukrainy na zakupy. Supermarkety i sklepy znajdują się we wszystkich miastach, bardzo popularne są bazyry z lokalnymi specjałami, m.in. kaukaskimi, sprzedawanymi przez autochtonów.

Najgorzej pod względem infrastruktury turystycznej wypadają małe miejscowości, dlatego są one miejscowościami wypadowymi. Niezwykle urokliwe miejsca znajdują się na południu tarnopolszczyzny (m.in. w okolicach Czerwonogrodu). Bardzo niski poziom infrastruktury noclegowej i gastronomicznej sprawia jednak, że cudzoziemcy nie zostają w tych miejscach dłużej.

Ruch turystyczny Polaków do Ukrainy Zachodniej oraz jego międzygeneracyjne i regionalne zróżnicowanie (ze szczególnym uwzględnieniem osób pochodzenia kresowego)

W niniejszym rozdziale zaprezentowano wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród polskich turystów w Ukrainie Zachodniej w latach 2016–2018. Zebrane dane zostały przeanalizowane pod kątem zróżnicowania międzygeneracyjnego, regionalnego oraz z uwzględnieniem pochodzenia badanych z Kresów Wschodnich. Respondenci wskazywali na mocne oraz słabe strony turystyki, motywy wyjazdu, oceniali bazę turystyczną i inne ważne elementy turystyki. Za pomocą analizy czynnikowej przedstawiono determinanty podtrzymywalności rozwoju turystyki Polaków w Ukrainie Zachodniej.

6.1. Jakość źródeł informacji o ruchu turystycznym Polaków do Ukrainy

W ostatnich latach powstało zaledwie kilka prac prezentujących badania empiryczne dotyczące turystyki Polaków w Ukrainie. Opracowania bardzo fragmentarycznie przedstawiają ten aspekt ruchu turystycznego. Elżbieta Stach (2015) przeprowadziła badania dotyczące wyjazdów krakowskich gimnazjalistów do Ukrainy w celu poznania dziedzictwa Kresów, a Marta Cobel-Tokarska (2015) przygotowała pracę socjologiczną opisującą wizerunek Ukrainy, ukształtowany przez badanych Polaków po ich wyjeździe do tego państwa. Pozostałe opracowania empiryczne dotyczą głównie walorów turystycznych badanego obszaru.

Badanie ankietowe zostało przeprowadzone wśród polskich turystów przebywających we Lwowie w latach 2016–2018: w 2016 roku w sezonie letnim ($n = 220$), w 2017 roku w styczniu ($n = 50$) oraz jesienią – przełom września

i października ($n = 90$), a w 2018 roku w maju ($n = 65$). Czas ankietowania jest związany z sezonowością ruchu turystycznego we Lwowie (<http://barometer.lviv.ua/>). W badaniach wzięła udział losowo wybrana grupa 425 osób; poprawnie wypełniło ankietę 400 respondentów.

Badanie ankietowe przeprowadzono zarówno wśród turystów indywidualnych, jak i wśród zorganizowanych grup. Respondenci wypełniali ankiety na rynku we Lwowie, na Wysokim Zamku, na Cmentarzu Łyczakowskim i w zakładach gastronomicznych. Turyści z grup zorganizowanych najczęściej zostawiali wypełnione ankiety w recepcjach hoteli, w których nocowali, lub w polskich biurach podróży oraz w siedzibach organizacji kresowych, z którymi wyjeżdżali na wycieczkę. Było to związane z napiętym programem wycieczek i brakiem możliwości wypełnienia ankiety podczas oprowadzania przez przewodnika miejskiego lub pilota. W przypadku uczestników wyjazdów grupowych formularz ankietowy wypełniał co drugi (jeżeli grupa liczyła do 30 osób) lub co trzeci (jeżeli grupa liczyła powyżej 30 osób) turysta, co służyło uzyskaniu reprezentatywnych odpowiedzi. Wypełnione kwestionariusze ankietowe, które otrzymano dzięki współpracy ze związkami miłośników Kresów i organizacji o podobnym profilu, pochodziły z Bytomia, Zabrza, Gliwic, Oświęcimia, Głubczyc, Dzierżoniowa, Bolesławca, Zielonej Góry, Radomia i Lublina (około jedna czwarta próby). Jedną piątą zebranych ankiet uzyskano także ze współpracy z biurami podróży Bieszczader, Quand oraz Index, pozostałe zaś ankiety zebrano od pojedynczych turystów lub małych grup wycieczkowych, które zorganizowały swój wyjazd samodzielnie. Turyści, którzy wypełnili kwestionariusz ankietowy, korzystali z co najmniej jednego noclegu na terenie Ukrainy Zachodniej.

W ostatnich latach około 90 tys. polskich turystów przybywających do Lwowa korzystało każdego roku z usług noclegowych (*Lviv. Annual data. Arrivals in hotels...*, 2018, rozdział 7), wielkość próby jest zatem reprezentatywna na poziomie ufności 95%, przy standardowej wielkości frakcji 0,5 oraz z błędem maksymalnym na poziomie 5%. Uzyskane wyniki badań przeanalizowano w programie Excel oraz Statistica 13.1 (szerzej metodologię i cele badań omówiono we *Wstępie*). Podstawą doboru badanych do próby były informacje uzyskane w Wydziale Turystyki przy Urzędzie Miejskim we Lwowie, gdzie zbierane są dane z trzech Punktów Informacji Turystycznej (na rynku, na lotnisku i na dworcu kolejowym we Lwowie), z barometru turystycznego (platforma online gromadząca aktualne informacje dotyczące dynamiki ruchu turystycznego miasta od jednostek świadczących usługi turystyczne; <http://www.barometer.lvivua/>)

oraz z badań marketingowych prowadzonych wśród turystów na zlecenie samego wydziału. Oficjalne dane z Urzędu Statystycznego są dalekie od rzeczywistości, dlatego przy doborze próby nie posługiwano się nimi (szerzej na temat danych statystycznych zob. podrozdział 7.2.).

Wyniki badań ankietowych są zróżnicowane pod kątem wieku, pochodzenia, a także miejsca zamieszkania badanych. Próba jest reprezentatywna w stosunku do analizy różnic międzygeneracyjnych i ze względu na pochodzenie. Badanie dotyczące charakterystycznych cech turystów zależnych od miejsca zamieszkania w Polsce nie zostało przeprowadzone na próbie reprezentatywnej ze względu na brak danych o liczbie turystów z poszczególnych regionów Polski nocujących we Lwowie. Uzyskane wyniki dają jednak wgląd w charakterystyczne cechy turystów zamieszkujących różne części Polski.

Na przygotowawczym etapie badań w kwestionariuszu ankietowym znalazły się pytania dotyczące pokolenia respondenta i obwodu w Ukrainie, z którego pochodziła jego rodzina. Były także bardziej szczegółowe pytania związane z przodkami i podjęciem prób poszukiwań genealogicznych, jednak podczas badań pilotażowych respondenci nie posiadali takiej wiedzy i nie byli w stanie odpowiedzieć na tego typu pytania, dlatego formularz ankietowy przybrał charakter bardziej ogólnego badania ruchu turystycznego.

Kwestionariusz ankietowy zawierał pytania związane z pochodzeniem respondentów, długością i miejscem pobytu, celem przyjazdu, środkiem transportu, miejscem wyżywienia na miejscu, osobami towarzyszącymi, częstotliwością przyjazdów, źródłem informacji turystycznej na temat odwiedzanych miejsc, preferowaną formą zwiedzania, najbardziej interesującymi obiektami, chęcią polecenia krewnym i znajomym Ukrainy Zachodniej jako destynacji turystycznej oraz chęcią ponownego przyjazdu. Pytania otwarte zamieszczone w formularzu dotyczyły mocnych i słabych stron turystyki, miejsc, które respondent już odwiedził i które zamierza odwiedzić podczas pobytu w Ukrainie, a także postaci, z którymi ankietowani kojarzą Kresy Wschodnie. Respondenci mieli za zadanie ocenić infrastrukturę turystyczną oraz inne ważne elementy w turystyce sentymentalnej. Kwestionariusz zawierał również metryczkę (zob. *Aneks*, załącznik XI).

Pytanie związane z kresowym pochodzeniem miało na celu weryfikację specyfiki turystów przybywających do Ukrainy Zachodniej, posiadających takie pochodzenie. Kwestie częstotliwości przyjazdów i długości pobytu umożliwiły określenie profilu turystów kluczowych. Za pomocą pytań otwartych uzyskano

informacje, które nie były zawarte w pytaniach zamkniętych. Rankingowanie poszczególnych elementów ważnych w turystyce posłużyło do przeprowadzenia analizy czynnikowej. Pozostałe pytania o źródle informacji turystycznej, formie zwiedzania oraz interesujących obiektach miały na celu uzyskanie danych, które posłużą do przygotowania oferty turystycznej.

6.2. Próba identyfikacji profilu polskich turystów wyjeżdżających do Ukrainy Zachodniej

Badanie uczestników ruchu turystycznego z Polski do Ukrainy ma na celu identyfikację międzygeneracyjnych różnic w zakresie zachowań turystycznych Polaków w Ukrainie Zachodniej, czyli identyfikację osobliwości (cech) związanych z ruchem turystycznym między pierwszym i drugim pokoleniem a kolejnymi. Postawiono następującą hipotezę: Turystyka sentymentalna stanowi przejaw zachowań związanych z poszukiwaniem tożsamości, która najbardziej uzewnętrznia się wśród osób o kresowym pochodzeniu, szczególnie w pierwszym i drugim pokoleniu.

Tożsamość jest zjawiskiem złożonym i różnie definiowanym. Pojęcie to jest związane z poczuciem przynależności, wiąże się także ze znaczeniem pewnego miejsca dla jednostki i społeczności (Castells, 2009). W definicjach tożsamości wspomina się o przywiązaniu do określonego miejsca lub terytorium (Kaymaz, 2013; Runge, Runge, 2008; Rykiel, 2016). Do teoretycznych typologii przywiązania do miejsca zalicza się następujące (Sampson, Goodrich, 2009):

1. Przywiązanie genealogiczne (uksztaltowane przez przodków, dziedzictwo rodzinne).
2. Wiąż ekonomiczna (własność materialna, praca itp.).
3. Przywiązanie poprzez utratę lub zniszczenie miejsca.
4. Wiąż kosmologiczna (poprzez duchowy lub mitologiczny związek).
5. Łączenie się poprzez działalność religijną lub kulturalną.
6. Narracje (historie, nazwy miejsc, legendy itp.).

Punkty 1, 3. i 6. wiążą się ściśle z „sentymentalnymi turystami”. Dotyczą więzy z danym obszarem wynikających z pochodzenia (urodzenia i wychowania), przesiedlenia i zmiany granic, tworzonych narracji (dawne i współczesne).

Przy definiowaniu tożsamości często mówi się o pamięci indywidualnej i zbiorowej, a także o autentyczności (Mihaylov, 2014; Nowacki, 2010; Raszeja, 2009). Te i wymienione wcześniej elementy tożsamości zostały wzięte

pod uwagę w pytaniach kwestionariusza ankietowego, które dotyczą pochodzenia z Kresów, celu przyjazdu, zainteresowania literaturą i historią Kresów, chęci poszukiwania informacji i miejsc związanych z rodziną i przodkami, interesujących obiektów, oceny własnego stosunku emocjonalnego, znaczenia Kresów dla badanego, dostępności informacji o przodkach i kulturze polskiej na omawianym obszarze. Dodatkowo użyto pytań otwartych (zob. *Aneks*, załącznik XI).

By osiągnąć postawione cele i zweryfikować hipotezę 3., wyniki badań ankietowych są przedstawione w podziale na grupy wieku i pochodzenie kresowe. Rozgraniczenie pierwszego i drugiego pokolenia od kolejnych ustalono na warunkowej granicy 45 lat. Osoby z pierwszego pokolenia, które zostały przesiedlone z Kresów Wschodnich, w momencie przeprowadzania badań ankietowych mieli co najmniej 69 lat (biorąc pod uwagę powojenne przymusowe fale przesiedleń w drugiej połowie lat 40. XX wieku). Do wszystkich kolejnych pokoleń, począwszy od trzeciego, zaliczane były osoby poniżej 45. roku życia. Podział na takie grupy wieku był związany z tym, że w badaniu pilotażowym respondenci mieli trudności ze wskazaniem pokolenia, do którego przynależą (poza tym nie wszyscy badani pochodzili z Kresów, lecz mieli sentyment do tych terenów). Badania marketingowe w Szkocji, Irlandii oraz USA często wskazują na próg wieku 50 lat lub 45 lat jako pewną granicę wieku w uprawianiu turystyki związanej z pochodzeniem. Z badań tych wynika także, że ten próg powoli obniża się (więcej na temat turystyki genealogicznej w innych państwach w podrozdziale 7.3.).

Kobiety stanowiły 51% respondentów, mężczyźni 49%. Osoby powyżej 69. roku życia stanowiły 30% próby, osoby między 46. a 69. rokiem życia – 31%, między 18. a 25. rokiem życia – 13%, turyści poniżej 18. roku życia – 1%. Analiza krzyżowa wieku respondentów i pochodzenia kresowego wykazała, że grupa osób powyżej 69. roku życia (65%) częściej ma pochodzenie kresowe, niż osoby młodsze (ryc. 19).

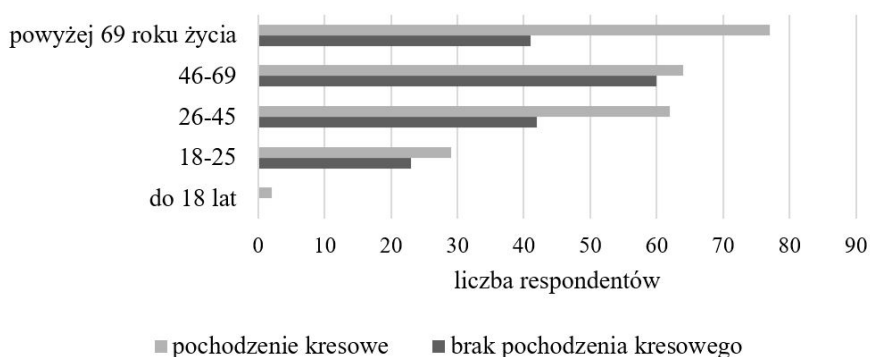
Co ciekawe, w grupie wiekowej powyżej 69. roku życia 61% respondentów było płci męskiej. Możliwe, że jest to związane z tym, że kobiety z pierwszego pokolenia przesiedleńców odczuwają lęk związany z dawnymi przeżyciami.

Jedna piąta respondentów pochodzi z województwa śląskiego, jedna szóstą z lubelskiego, 13% z małopolski, po 10% z dolnośląskiego i mazowieckiego, 8% z podkarpackiego, 6% z opolskiego, po 3% z zachodniopomorskiego, świętokrzyskiego i łódzkiego, po 2% z pomorskiego, wielkopolskiego i podlaskiego.

Mieszkańcy województwa lubuskiego, kujawsko-pomorskiego oraz obywatele Niemiec stanowili 1% próby. Podział badanych ze względu na pochodzenie z Kresów Wschodnich wskazuje, że najwięcej respondentów o kresowych korzeniach mieszkało w momencie badania w województwach śląskim, lubelskim, małopolskim, opolskim i dolnośląskim (ryc. 20). Znaczna liczba ankietowanych turystów z województwa śląskiego była związana z szeregiem towarzystw kresowych, które aktywnie działają w tym województwie.

Większość ankietowanych (65%) zaznaczyła, że ma wykształcenie wyższe, jedna trzecia – średnie oraz 2% podstawowe. Trochę więcej niż połowa (53%) ankietowanych turystów była aktywna zawodowo, znaczna część (35%) była na emeryturze, z kolei 11% to studenci/uczniowie, a pozostałe 2% – osoby zajmujące się domem.

Rycina 19. Analiza krzyżowa grup wieku respondentów w stosunku do pochodzenia kresowego

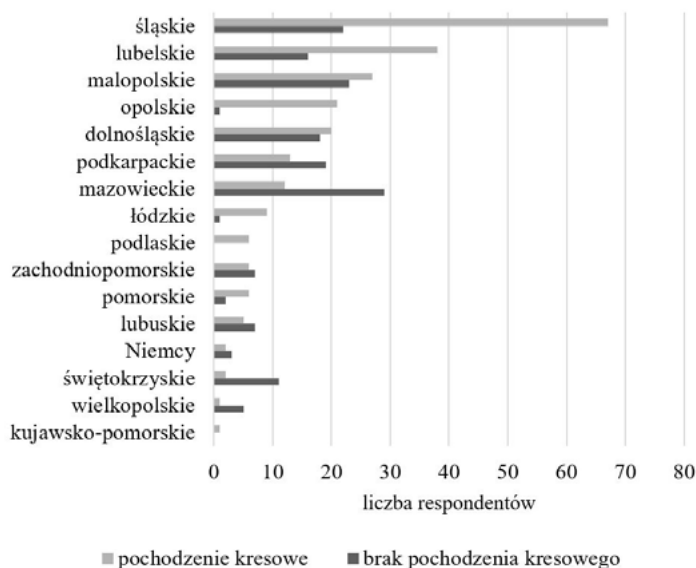

Źródło: Badanie własne.

Analiza metryczki kwestionariusza ankietowego wykazała, że im wyższy wiek osoby podróżującej na Kresy, tym większe prawdopodobieństwo posiadania przez nią pochodzenia kresowego. Najczęściej osoby z Polski południowej i wschodniej udawały się na Zachodnią Ukrainę.

Wszystkie wyjściowe wyniki badań ankietowych przedstawiono w *Aneksie* w załącznikach XII i XIII.

Rycina 20. Relacja pochodzenia kresowego respondentów w stosunku do województwa zamieszkania

Uporządkowano na podstawie liczby respondentów pochodzących z Kresów Wschodnich.

Źródło: Opracowanie własne.

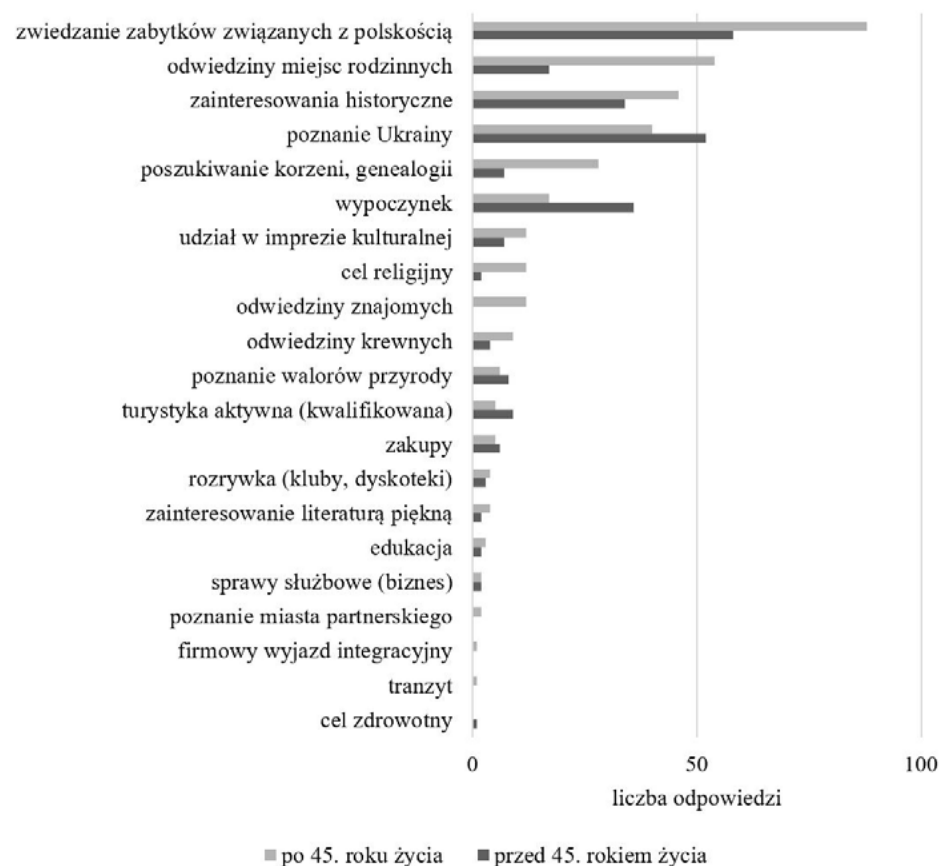
6.3. Wyniki badania ankietowego – zróżnicowania międzygeneracyjne i regionalne

Motywy przyjazdów osób powyżej 45. roku życia różnią się od motywów osób młodszych. Odpowiedź na pytanie dotyczące porządkowania głównych celów przyjazdu obejmowała aż 20 opcji do wyboru oraz przewidywała dopisanie odpowiedzi własnej (korzystający z tej możliwości badani podawali poznanie miasta partnerskiego oraz zapoznanie się z kuchnią lokalną). W odpowiedzi na to pytanie można było także zaznaczyć kilka celów, porządkując je – przez przypisanie odpowiednich cyfr – od najważniejszego. Pierwsze dwa motywy przyjazdu – zwiedzanie zabytków związanych z polskością oraz poznanie Ukrainy – pokrywają się w obu grupach wiekowych. Osoby powyżej 45. roku życia miały na celu – w dalszej kolejności – odwiedzić miejsc rodzinnych, rozwój zainteresowań historycznych oraz poszukiwanie korzeni i genealogii, natomiast dla osób poniżej 45. roku życia ważne były: wypoczynek, zainteresowania

historyczne, odwiedziny miejsc rodzinnych, zakupy oraz udział w imprezie kulturalnej (ryc. 21).

Zainteresowania związane z poszukiwaniem korzeni i genealogii, odwiedziny miejsc rodzinnych oraz cele religijne zdecydowanie częściej wskazywały osoby starsze. Dla osób młodszych ważniejszymi celami były: poznanie Ukrainy, wypoczynek, zakupy i rozrywka. Badani turyści, uprawiający turystykę kulturową, najrzadziej do motywów wyjazdu zaliczali: cele edukacyjny i zdrowotny oraz tranzyt.

Rycina 21. Deklarowane przez badanych cele przyjazdów polskich turystów do Ukrainy Zachodniej

Uporządkowano według preferencji grupy wieku powyżej 45. roku życia.

Źródło: Opracowanie własne.

Jeśli chodzi o regionalne zróżnicowanie badanych, to osoby pochodzące z województw wschodnich (lubelskiego, podkarpackiego) wykazały większe zainteresowanie wypoczynkiem i udziałem w imprezach kulturalnych niż pozostali respondenci. Ankietowani, którzy najczęściej wskazywali jako cel przyjazdu poszukiwanie korzeni i genealogii, zamieszkiwali województwa: małopolskie, dolnośląskie i śląskie. Zainteresowania historyczne przeważały w przypadku mieszkańców województw: opolskiego, mazowieckiego, małopolskiego, podkarpackiego, śląskiego i lubelskiego.

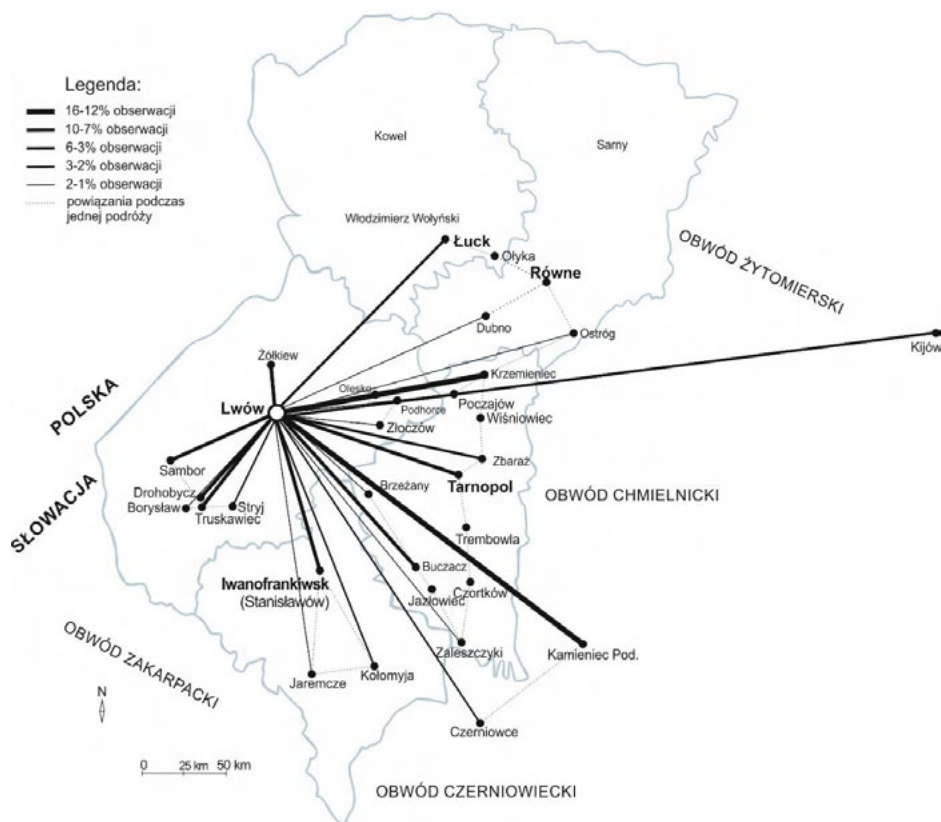
Znaczna część respondentów (59%) jako powód podróży na Kresy podała pochodzenie kresowe, a 36% – zwiedzanie miejsc związanych z rodziną, przodkami lub własną przeszłością w Ukrainie.

Polscy turyści udawali się do Lwowa oraz innych miejscowości turystycznych bądź obszarów związanych z ich pochodzeniem lub zainteresowaniami. Na układ przestrzenny powiązań wpływają zarówno dostępność komunikacyjna, jak i atrakcyjność turystyczna. Badanie ankietowe zostało przeprowadzone we Lwowie, dlatego wszyscy respondenci odwiedzili to miasto. Znaczna część ankietowanych (38%) podczas pobytu we Lwowie nie wyjeżdżała z miasta w celu zwiedzania innych miejscowości. Największą popularnością we Lwowie cieszyły się: ratusz, Opera Lwowska, Wysoki Zamek oraz Cmentarz Łyczakowski. Wśród innych miejsc odwiedzanych przez badanych znalazły się m.in.: Kamieniec Podolski (16% badanych), małe miejscowości związane z pochodzeniem (15%), Krzemieniec (12%), Żółkiew (10%), Iwano-Frankiwnsk (10%), Tarnopol (9%), Truskawiec (9%), Drohobycz (7%). Na rycinie 21. odsetek obserwacji podany jest na podstawie całkowitej liczby respondentów, łącznie z osobami, które podczas pobytu w Ukrainie nie wyjeżdżały poza Lwów.

Uwzględnione na rycinie 22. miejscowości nie wykluczają odwiedzin turystów w innych miejscach. Podstawą opracowania obrazu powiązań były odpowiedzi na pytanie otwarte dotyczące innych miejscowości, które turysta zwiedził lub zamierzał zwiedzić podczas pobytu w Ukrainie. Realizacja tych wyjazdów odpowiadała indywidualnym zainteresowaniom i potrzebom bądź programowi wycieczki (zob. rozdział 5.1.) lub ustalonym planom podmiotu, który organizował wyjazd.

Dokonując analizy odwiedzanych miejscowości przez turystów w podziale na grupy wiekowe, nie zauważono istotnych osobliwości w destynacjach. Osoby o pochodzeniu kresowym często odwiedzają małe, nieturystyczne miejscowości związane z ich pochodzeniem. Najczęściej byli to respondenci z województw: dolnośląskiego, śląskiego, małopolskiego i opolskiego.

Rycina 22. Obraz powiązań wyjazdów polskich turystów poza Lwów

Źródło: Badanie własne.

Respondenci mieszkający we wschodnich województwach Polski częściej odwiedzali Krzemieniec, Żółkiew oraz Iwano-Frankiowski, natomiast osoby zamieszkujące regiony Polski południowy i zachodni częściej udawały się do Tarnopola i Truskawca. Żadnych innych wyróżniających się cech respondentów z podziałem na miejsce zamieszkania nie zaobserwowano.

W związku ze słabą promocją wydarzeń w innych miejscowościach, a także ze względu na inne luki, m.in. brak lub nieznaczną promocję na rynku międzynarodowym, obraz powiązań funkcjonalnych Lwowa z innymi miejscowościami nie jest tak bogaty, jak mógłby być. Ze względu na swoje położenie, infrastrukturę oraz dostępność komunikacyjną Lwów jest często centrum wypadowym do pozostałych miejsc turystycznych. Na Wołyniu respondenci odwiedzili zaledwie cztery miejscowości.

Zdaniem respondentów najbardziej interesującymi obiektami i miejscami w Ukrainie Zachodniej są zamki i pałace, cmentarze oraz rynek i dawne zabudowania. Wysoko plasują się także kościoły oraz miejsca związane z przodkami. Polskich turystów najmniej interesują miejsca związane z literaturą piękną, obiekty przyrodnicze oraz miejsca bitew (ryc. 23).

Rycina 23. Najbardziej interesujące miejsca w Ukrainie Zachodniej zdaniem polskich turystów

Źródło: Badanie własne.

Rycinę 22. opracowano na podstawie rankingowania przez respondentów poszczególnych miejsc i obiektów: 1 – priorytet (główny cel wyjazdu), 2 – mniej ważny itd. Wykres przedstawia średnią wszystkich nadanych rang według typu obiektu. Typ obiektów, którego średnia rangi najbardziej zbliżona była do wartości 1, jest najbardziej interesujący dla ankietowanych respondentów. Na pierwszym miejscu plasują się zamki, pałace, następnie – cmentarze oraz rynek i dawne zabudowania. Najsłabsze rangi dostały miejsca związane z literaturą piękną, obiekty przyrodnicze oraz miejsca bitew.

Można zakładać, że literatura piękna będzie jednym z bodźców motywacji Polaków do wyjazdu do Ukrainy, jednak miejsca związane ze znanymi poetami i miejsca znane z literatury interesowały nielicznych, toteż często był to drugorzędny cel wyjazdu do Ukrainy. Niszę tę można rozwijać, gdyż osoby o zainteresowaniach literackich odwiedzają podczas jednego wyjazdu szereg takich miejsc. Możliwe, że powstanie szlaku wiodącego przez miejsca związane z literaturą oraz organizowanie corocznych imprez nawiązujących do znanych bitew opisanych w literaturze zwiększyłyby ruch turystyczny do miejsc znanych z utworów literackich czy ważnych w życiu ich autorów.

Znajomi i członkowie rodziny, którzy już byli w Ukrainie, są najczęstszym źródłem informacji dla osób przyjeżdżających na Kresy. Na drugim miejscu plasuje się Internet, następnie różnego rodzaju przewodniki drukowane oraz piloci i przewodnicy miejscy. W odpowiedziach respondentów zostały wymienione także – jednak rzadko – własne wspomnienia oraz książki historyczne i literatura piękna. Osoby poniżej 45. roku życia najczęściej sięgają do informacji z Internetu, natomiast osoby starsze korzystają głównie z informacji od znajomych i przewodników, a Internet w tej grupie wiekowej plasuje się na trzecim miejscu.

Badanym Polakom Kresy Wschodnie kojarzą się przede wszystkim z: Juliuszem Słowackim (23% obserwacji), Adamem Mickiewiczem (17%), Marią Konopnicką (16%), Stefanem Banachem (15%) oraz Janem III Sobieskim (13%). W odpowiedziach na pytanie otwarte często wpisywano także: Brunona Schulza, Aleksandra Fredrę, Stanisława Lema, Gabrielę Zapolską, własną rodzinę i przodków, lokalnych działaczy, Orłęta Lwowskie, Kazimierza Wielkiego, Wojciecha Kilara, Józefa Piłsudskiego, rody Żółkiewskich, Wiśniowieckich, Lubomirskich, Zamojskich i Potockich, Tadeusza Boya-Żeleńskiego, Ignacego Łukasiewicza, Artura Grottera, Eugeniusza Romera, Zbigniewa Herberta, Kornela Makuszyńskiego, Andrzeja Chciuka, a także Szczepcia i Tońcia oraz postać literacką Michała Wołodyjowskiego. Wpisywano również ukraińskich działaczy, takich jak: Bohdan Chmielnicki i Stepan Bandera. Wszystkie te znane osoby i postaci można wykorzystać do tworzenia produktów turystycznych.

Trzeba podkreślić, że Stepan Bandera, ukraiński nacjonalista i polityk, jest postacią kontrowersyjną w perspektywie polsko-ukraińskiej. W Ukrainie Bandera jest często traktowany jako bohater narodowy, który walczył o niepodległość. Jego działalność podczas II wojny światowej jest ukazywana jako zdecydowany opór przeciwko Związkowi Radzieckiemu i III Rzeszy. Wiele miejsc pamięci w Ukrainie zostało poświęconych Banderze, a jego imię często bywa wykorzystywane w kontekście ukraińskiego patriotyzmu. W Polsce Banderę często postrzega się jako polityka współodpowiedzialnego za ludobójstwo na Polakach na Wołyniu w 1943 roku, kiedy to oddziały Ukraińskiej Powstańczej Armii (UPA) przeprowadziły masowe zabójstwa Polaków. Dla wielu Polaków Bandera jest symbolem tych zbrodni, toteż często określany bywa mianem „mordercy”. Te różnice w percepcji Bandery mogą wpływać na decyzje turystyczne. Polacy podróżujący na Ukrainę mogą odczuwać dyskomfort czy zaniepokojenie, widząc pomniki i miejsca pamięci poświęcone Banderze. Podobnie Ukraińcy

podróżujący do Polski mogą być zaskoczeni lub zaniepokojeni negatywnymi przedstawieniami Bandery.

Pomimo tych różnic konfrontacja z różnymi ujęciami przeszłości może prowadzić do większego zrozumienia i empatii. Przykładowo, turysta, który dowiaduje się o kontrowersjach związanych z Banderą może być zainspirowany do dalszego zrozumienia różnych punktów widzenia. Jednak to wymaga ostrożnego i wrażliwego podejścia do prezentowania tych informacji.

Za najciekawszą formę zwiedzania większość badanych respondentów (62%) uznała tradycyjną formę z przewodnikiem (człowiekiem), ale interesująca była dla nich także możliwość porównania, jak pewne obiekty wyglądały dawniej, a jak prezentują się obecnie (41%). Jedna czwarta respondentów zaznaczyła jako preferowaną formę zwiedzania tematyczne szlaki miejskie z tablicami informacyjnymi. Preferencje w zwiedzaniu rowerem zaznaczyło 15% respondentów. Po 10% obserwacji przypadło na zwiedzanie z przewodnikiem audio, city tour autobusem, a także grę miejską. Najmniej ankietowanych zaznaczyło zwiedzanie z przewodnikiem na aplikacji mobilnej. Badani poniżej 45. roku życia jako jedyni wykazali zainteresowanie zwiedzaniem Kresów z wykorzystaniem gry miejskiej, przeważała jednakże opcja poruszania się rowerem, natomiast respondenci powyżej 45. roku życia zdecydowanie częściej preferowali przewodnika (człowieka) oraz poruszanie się city tour autobusem. Nie zaobserwowano istotnych odmienności w wybieranych formach zwiedzania Ukrainy Zachodniej ze względu na miejsce zamieszkania.

6.4. Preferencje i ocena bazy noclegowej, gastronomicznej, uzupełniającej oraz dostępności komunikacyjnej – różnicowania międzygeneracyjne i regionalne

Niskie ceny usług turystycznych oraz bogate polskie dziedzictwo kulturowe były najczęściej uznawane za mocne strony turystyki do Ukrainy Zachodniej (w odpowiedziach podawano, obok niskich cen za usługi turystyczne, tani alkohol). W pytaniu otwartym wymieniono także gościnność i życzliwość ludności lokalnej, piękne/dziewicze krajobrazy, niski stopień komercjalizacji oraz smaczną kuchnię (po 15% obserwacji). Do atutów Ukrainy Zachodniej zaliczono również: wielokulturowe dziedzictwo (8% obserwacji), dużo rozrywek (6%), możliwość porozumienia się po polsku (3%), wysoki poziom przewodników posługujących

się językiem polskim (2%), możliwość spotkania rdzennych Polaków (2%), bliskie usytuowanie w stosunku do Polski, sentyment do tych terenów.

Osoby powyżej 45. roku życia częściej podkreślały w odpowiedziach bogate polskie dziedzictwo kulturowe oraz gościnność i życzliwość miejscowej ludności, natomiast osoby poniżej 45. roku życia podawały: niskie ceny za usługi turystyczne, możliwość porozumienia się w języku polskim (ważna z powodu problemów z cyrylicą), wiele rozrywek (ryc. 24).

Znaczna część respondentów przyjechała do Ukrainy Zachodniej w ramach zorganizowanej wycieczki (55%). Część wyjazdów realizowały organizacje kresowe lub inne: religijne, samorządowe, firmy (35%). W pozostałych przypadkach (20%) wycieczki były organizowane przez biura podróży. Aż 55% ankietowanych przyjechało do Ukrainy Zachodniej autokarem lub busem w ramach wycieczki zorganizowanej; 29% respondentów zdecydowało się na przyjazd samochodem, z autobusów linii regularnych skorzystało 13% badanych, pociągiem przybyło 7%, a rower lub samolot wybrało po 1%. Osoby powyżej 45. roku życia zdecydowanie częściej korzystały z wycieczki zorganizowanej niż osoby młodsze, które z kolei częściej przyjeżdżały samochodem.

Rycina 24. Mocne strony turystyki badanego obszaru zdaniem respondentów

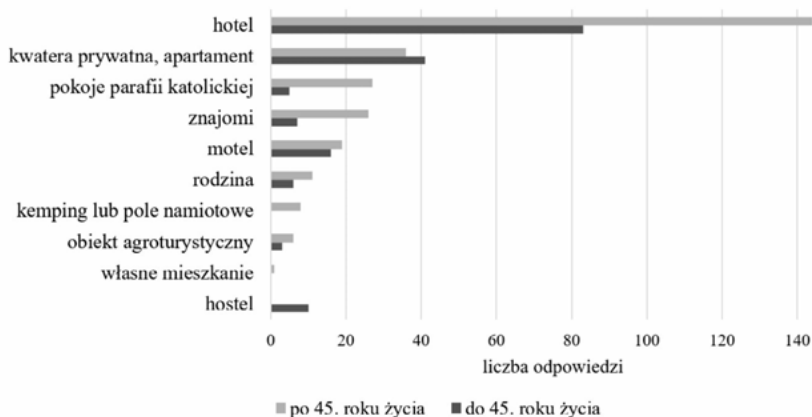
Źródło: Badanie własne.

Przyjeżdżającym turystom, oprócz grupy zorganizowanej, najczęściej towarzyszyli: członkowie rodziny (35%), przyjaciele (24%), znajomi (13%), lub nikt bliski/znajomy im nie asystował (2%). Osoby powyżej 45. roku życia najczęściej przyjeżdżały z rodziną, a osoby młodsze odbywały wycieczkę głównie z przyjaciółmi lub znajomymi. W turystyce pochodzenia obecność osoby towarzyszącej ma szczególne znaczenie, gdyż osobom starszym podróżującym z synami i córkami czy wnukami łatwiej kultywować pamięć o rodzinie.

Znaczna część respondentów (56%) korzystała w Ukrainie Zachodniej z usług noclegowych hoteli trzygwiazdkowych lub oznaczonych większą liczbą gwiazdek, gwarantujących wysoki standard i lepszą jakość; jedna piąta decydowała się na nocleg w kwaterach prywatnych lub apartamentach; po 8% respondentów nocowało w pokojach parafii katolickich lub u znajomych; 6% wybierało motel. Ceny hoteli w Ukrainie są nieco niższe niż w Polsce, dlatego ankietowani chętnie korzystali z tego typu usług, natomiast kwatery prywatne są tańsze niż hotele i oferują większe spektrum usług (m.in. aneks kuchenny), dlatego są także często wybierane.

Osoby powyżej 45. roku życia zdecydowanie częściej korzystały z pokoi parafii katolickich lub z możliwości noclegu u znajomych, natomiast osoby młodsze przeważnie nocowały w hostelach i częściej korzystały z usług kwater prywatnych lub apartamentów (ryc. 25).

Rycina 25. Rodzaje obiektów noclegowych, z których korzystali respondenci, w podziale na grupy wieku powyżej i poniżej 45. roku życia

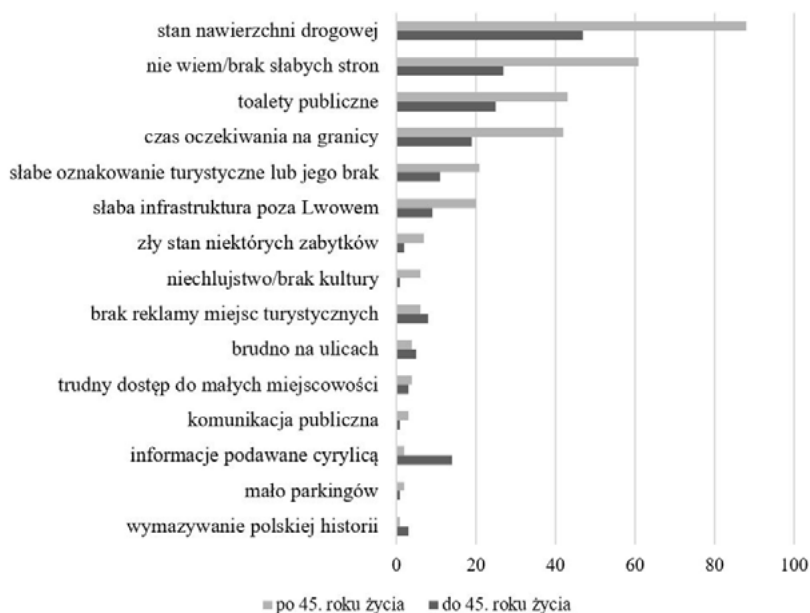

Uporządkowano na podstawie najczęściej wybieranego rodzaju noclegu osób powyżej 45. roku życia.
Źródło: Badanie własne.

Pytanie dotyczące korzystania z usług gastronomicznych w Ukrainie Zachodniej było pytaniem wielokrotnego wyboru. Połowa respondentów korzystała z wyżywienia w miejscu noclegu (były to głównie osoby powyżej 45. roku życia). Najczęściej jednak turyści spożywali posiłki w miejscowych lokalach z regionalnymi potrawami (67% obserwacji). Ze znanych sieciowych lokali typu McDonald's korzystało tylko 4% ankietowanych. Samodzielnie przygotowywało posiłki 7% respondentów.

W odpowiedzi na pytanie otwarte dotyczące słabych stron turystyki w Ukrainie Zachodniej najczęściej wskazywano (ryc. 26): stan nawierzchni drogowej (39% obserwacji), niedostępność i stan toalet publicznych (19% obserwacji), czas oczekiwania na granicy (19% obserwacji), niedostateczne oznakowanie dróg lub jego brak (9%), niski poziom infrastruktury noclegowej i gastronomicznej poza Lwowem (8%), powszechne podawanie informacji wyłącznie cyrylicą (8%), brak reklamy miejsc turystycznych (5%), zły stan niektórych zabytków (4%), niechlujstwo/brak kultury (3%), brud na ulicach (3%), problem z dostaniem się do odległych, małych miejscowości (3%), niski poziom komunikacji publicznej (2%), słaba infrastruktura towarzysząca (2%), wymazywanie polskiej historii (2%).

Rycina 26. Słabe strony turystyki w Ukrainie Zachodniej zdaniem respondentów

Źródło: Badanie własne.

Największy problem z cyrylicą mają osoby przed 45. rokiem życia – turyści należący do tej grupy wiekowej częściej narzekali na brak reklam miejsc turystycznych oraz słabą infrastrukturę towarzyszącą. Dla osób powyżej 45. roku życia bardziej uciążliwy był długi czas oczekiwania na granicy. Przeciętny czas oczekiwania na przekroczenie granicy polsko-ukraińskiej wynosił 2–3 godziny, a w sezonie turystycznym czas oczekiwania mógł być dłuższy. Można przekraczać granicę na mniej popularnych przejściach granicznych, lecz wówczas trzeba liczyć się z gorszą nawierzchnią drogową po stronie ukraińskiej na niektórych odcinkach.

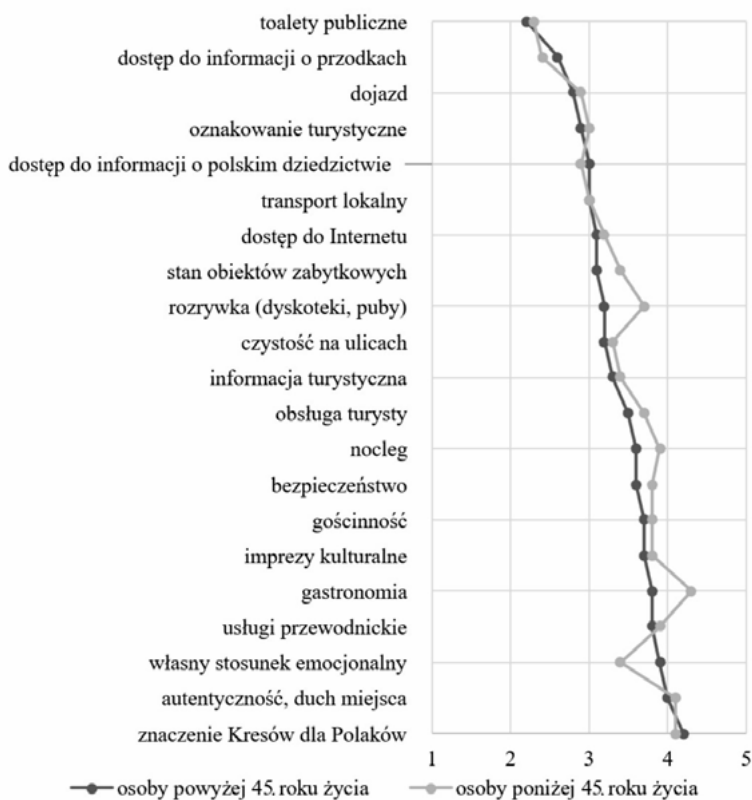
Kwestionariusz ankietowy zawierał prośbę o ocenę usług turystycznych i innych ważnych elementów w turystyce. Respondenci opiniowali poszczególne elementy według pięciostopniowej skali Likerta. Ankietowani najgorzej ocenili: toalety publiczne, dostęp do informacji o swoich przodkach, dojazd (brano pod uwagę zarówno czas oczekiwania na granicy, jak i nawierzchnię dróg) oraz oznakowania turystyczne. Za utrzymujące się na przeciętnym poziomie uznali: transport lokalny, dostęp do Internetu, stan obiektów zabytkowych, czystość na ulicach, informację turystyczną i obsługę turysty. Największe rozbieżności w ocenie przypadły rozrywce i gastronomii – osoby młodsze zdecydowanie lepiej oszacowały tego typu usługi, natomiast własny stosunek emocjonalny grupa ta oceniła zdecydowanie najniżej. Rozbieżność w ocenie gastronomii wynikała prawdopodobnie stąd, że osoby starsze miały wyżywienie głównie w miejscu noclegu. Dobrze i bardzo dobrze ankietowani oceniali: nocleg, bezpieczeństwo (pomimo sytuacji politycznej w Ukrainie), gościnność, imprezy kulturalne, gastronomię, usługi przewodnickie, własny stosunek emocjonalny, autentyczność i ducha miejsca, a najwyższą ocenę przyznano znaczeniu Kresów dla Polaków. Rycina 27. – nawiązująca do idei dyferencjału semantycznego – daje wgląd w sposób oceniania poszczególnych elementów turystyki przez badanych z wybranych grup wiekowych.

Większość respondentów (69%) przyjechała do Ukrainy Zachodniej na okres od kilku dni do tygodnia, 21% badanych zostało ponad tydzień, a jedna dziesiąta zaplanowała tylko jeden nocleg. Najkrócej zostali respondenci zamieszkujący województwa graniczące z Ukrainą. Pierwszy raz odwiedziło Kresy 35% respondentów, tyle samo badanych odbyło podróże do Ukrainy Zachodniej kilka razy, a 15% przyjeżdżało tu często lub było po raz drugi. Zdecydowanie częściej przyjeżdżali turyści – według kryterium wieku – powyżej 45. roku życia (ryc. 28).

Zdecydowana większość respondentów (94%) polecała Kresy Wschodnie swoim krewnym i znajomym, 1% ankietowanych wstrzymał się z rekomendacją, m.in. ze względu na bardzo długi czas oczekiwania na granicy, a pozostali byli niezdecydowani.

Bardzo duża liczba ankietowanych (86%) zaznaczyła, że na pewno (63%) lub raczej na pewno (23%) przyjadą ponownie do Ukrainy Zachodniej. Jedna dziesiąta badanych turystów była niezdecydowana, a pozostali (4%) deklarowali, że raczej lub na pewno nigdy więcej tu nie przyjadą, tłumacząc swoją decyzję często zaawansowanym wiekiem i stanem zdrowia.

Rycina 27. Średnie ocen usług turystycznych i innych ważnych elementów w turystyce sentymentalnej w podziale na grupy wiekowe

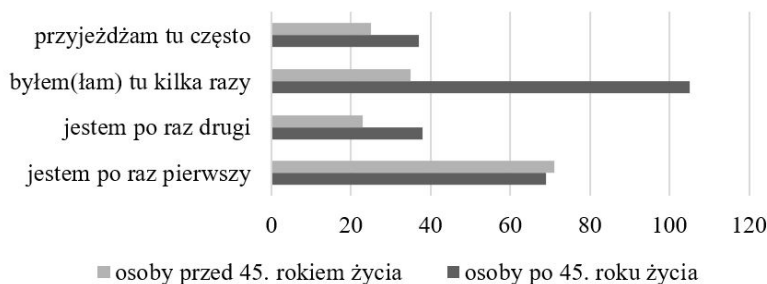

Legenda: 1 – bardzo źle, 5 – bardzo dobrze

Uporządkowano według oceny osób powyżej 45. roku życia.

Źródło: Opracowanie własne.

Rycina 27. Częstoćliwość przyjazdów respondentów

Źródło: Badanie własne.

Zaprezentowane wyniki badań ankietowych nie przedstawiają innych związków między ocenami turystyki w Ukrainie Zachodniej a miejscem zamieszkania respondentów. W kolejnym podrozdziale omówione zostaną odpowiedzi badanych z uwzględnieniem podziałów na wiek i miejsce zamieszkania, przedstawione będą wyniki analizy oceny infrastruktury turystycznej oraz poszczególnych aspektów ważnych w turystyce, a także wyodrębnione najważniejsze czynniki, mające wpływ na rozwój turystyki na badanym obszarze.

6.5. Determinanty podtrzymywaności rozwoju turystyki sentymetalnej w świetle analizy czynnikowej – różnicowania międzygeneracyjne i regionalne

Określenie zdolności podtrzymywania rozwoju lokalnego i regionalnego zależy od rozpoznania czynników i barier oraz ich oceny. By móc przeprowadzić taką analizę, przebadano elementy, które są w bezpośrednim związku z turystami: dostępność komunikacji publicznej, obiekty noclegowe oraz gastronomiczne, baza uzupełniająca, oferta turystyczna oraz informacja turystyczna, poczucie bezpieczeństwa, estetyka obszaru, czynniki emocjonalne, takie jak własny stosunek emocjonalny, znaczenie Kresów i ich autentyczność. Złożoność percepcji turystycznej polega na tym, że oprócz dużej liczby elementów, które trzeba wziąć pod uwagę, funkcjonują one we wzajemnej zależności (Mika, 2014). Badanie uczestników ruchu turystycznego skupiało się wokół potrzeb turystów i ich relacji wobec warunków przestrzeni turystycznej wyrażanej przez ich subiektywną ocenę.

W pierwszym etapie badania określono czynniki, które oddziałują na dokonywaną ocenę atrakcyjności turystycznej. Do oceny wybrano czternaście cech diagnostycznych, warunkujących realizację potrzeb turystycznych:

- a* – jakość usług noclegowych;
- b* – jakość usług gastronomicznych;
- c* – jakość dróg i dojazd;
- d* – oferta rozrywkowa;
- e* – oferta imprez kulturalnych;
- f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu;
- g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego;
- h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym;
- i* – gościnność ludności lokalnej;
- j* – poczucie bezpieczeństwa;
- k* – znaczenie Kresów;
- l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów;
- m* – autentyczność obszaru;
- n* – estetyka miejscowości.

Respondenci dokonywali oceny tych cech w skali od 1 – ocena najniższa („bardzo źle”) do 5 – ocena najwyższa („bardzo dobrze”). W celu określenia czynników determinujących ocenę atrakcyjności turystycznej posłużono się analizą czynnikową. Metoda ta zalicza się do wielowymiarowych technik redukcji wymiarowości i analizy struktury obserwowanych zmiennych (Runge, 2007). Dzięki analizie czynnikowej można zastąpić badane zmienne mniejszą liczbą czynników, które wyjaśniają występujące między zmiennymi zależności. Metoda ta pozwala na opis badanych cech przez nowe zmienne w zredukowanej liczbie (Hair i in., 2007).

Analizę czynnikową przeprowadzono metodą głównych składowych za pomocą programu Statistica 13.1, polegającą na budowie macierzy danych wejściowych i przedstawieniu jej jako liniowej kombinacji głównych składowych:

$$Z = WG$$

gdzie:

- Z* – wystandaryzowana macierz obserwacji;
- W* – macierz współczynników głównych składowych;
- G* – macierz głównych składowych.

Suma wariancji głównych składowych równa się sumie wariancji zmiennych wejściowych, czyli wyodrębnione czynniki posiadają takie same zasoby

informacyjne o badanych obiektach jak zmienne wejściowe (Panek, 2009, s. 176–179). Główne składowe zostały obliczone na podstawie macierzy korelacji. Im większe są wartości współczynników korelacji, tym mniejsza liczba głównych składowych będzie miała większość informacji zawartej w zbiorze zmiennych wejściowych.

Każdą główną składową G_l można przedstawić jako liniową kombinację pierwotnych zmiennych Z :

$$G_l = \sum_{i=1}^k \sum_{j=1}^m a_{ij} Z_j$$

gdzie:

m – liczba zmiennych pierwotnych;

k – liczba składowych głównych;

Z_j – j -ta zmienna pierwotna;

G_l – l -ta składowa główna;

a_{jl} – ładunki czynnikowe.

Wartość własna głównych składowych pokazuje hierarchię głównych składowych w wyjaśnianiu wariacji głównych wejściowych. Z kolei ładunek czynnikowy odzwierciedla wagę określonego czynnika jako korelację między zmienną a czynnikiem. Sposób wyznaczania oraz interpretacji macierzy ładunków i zasobów zawartych w składowych w analizie czynnikowej i głównych składowych jest taki sam, natomiast analiza czynnikowa różni się tym, że określa się w niej liczbę czynników. W metodzie głównych składowych wyodrębnia się ich tyle samo, ile jest zmiennych (Sztemberg-Lewandowska, 2008, s. 30–34).

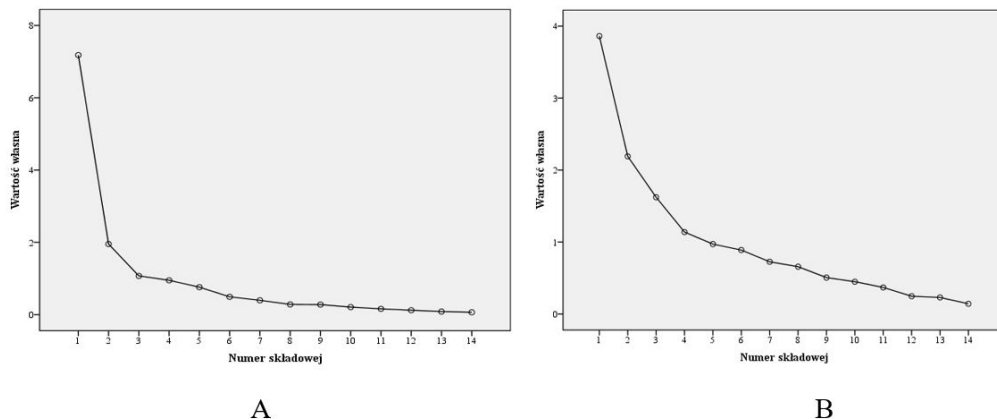
Test sferyczności Barletta jest metodą oceny istotności korelacji między zmiennymi obserwowalnymi. Pomaga on sprawdzić, czy korelacje są silne i łatwe w interpretacji czynników wspólnych. Test ten zakłada, że nie ma istotnych korelacji między zmiennymi. Odrzucenie hipotezy zerowej (H_0) oznacza, że analiza czynnikowa przyniesie sensowny rezultat. Istotność testu dowodzi, że model czynnikowy jest odpowiedni dla analizowanych zmiennych, gdyż zmienne są statystycznie istotnie powiązane. Wskaźnik Kaisera–Meyera–Olkina (KMO) pomaga w weryfikacji, czy wybór modelu analizy zebranych danych był trafnym wyborem. Zakłada się, że dla łatwiejszej interpretacji wskaźnik ten powinien wynosić co najmniej 0,5 (Rószkiewicz, 2003, s. 7; Gatnar, 1998, s. 8–9).

W postawionej hipotezie dążono do weryfikacji zróżnicowania czynników oceny dla dwóch grup wieku pomiędzy osobami z pierwszego–drugiego pokolenia a kolejnymi (warunkowa granica wynosiła 45 lat), dlatego wyodrębnienie głównych składowych wykonano dla obu grup oddzielnie. Grupa turystów powyżej 45. roku życia liczyła 243 osoby, a grupa osób poniżej tego przedziału wieku – 157 osób. Przed przystąpieniem do analizy badane cechy zweryfikowano pod kątem zasadności procedury analizy czynnikowej poprzez test sferyczności Barletta oraz współczynnik Keisera–Mayera–Olkina (KMO). W obu przypadkach uzyskane wartości wskazują zasadność wykorzystania analizy czynnikowej. Dla osób powyżej 45. roku życia w teście Barletta uzyskano wartości: $X^2 = 607,554$, $df = 91$, $p < 0,000$, $KMO = 0,83$; natomiast dla osób poniżej 45. roku życia – $X^2 = 216,832$, $df = 78$, $p < 0,000$, $KMO = 0,66$.

Jako kryterium doboru liczby czynników przyjęto wykresy osypiska, nazywane także testem Cattela. Dobór czynników polega na wskazaniu miejsca załamania krzywej, od którego występuje linia prawie pozioma, ilustrująca niewielki spadek wartości własnych kolejnych głównych składowych (Panek, 2009, s. 181–182). Przyjęta procedura umożliwia wyodrębnienie trzech czynników w badanej grupie osób powyżej 45. roku życia oraz czterech czynników w badanej grupie poniżej 45. roku życia (ryc. 29). Czynniki wyodrębniono metodą głównych składowych. Zastosowano metodę rotacji *Varimax* w celu łatwiejszej interpretacji analizy czynnikowej. Przy rotacji układu osi czynnikowych dookoła swojego początku udział czynników w wyjaśnianiu wspólnej wariancji nie uległ zmianie. Obrót (rotacja) ma na celu uzyskanie najprostszej interpretacji poszczególnych czynników. Metoda *Varimax* polega na tym, że ładunki czynnikowe dla zmiennych wejściowych dążą albo do jedności, albo do zera, co prowadzi do prostej struktury czynnikowej w drodze maksymalizowania sumy wariancji kwadratów ładunków czynnikowych, czyli upraszcza interpretacje czynników (Panek, 2009, s. 204–209).

W grupie turystów powyżej 45. roku życia pierwszy czynnik F_{1s} jest bardziej skorelowany ze zmiennymi: h – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym (0,86), g – jakość oznakowania turystycznego i drogowego (0,83), d – oferta rozrywkowa (0,81), f – dostęp do informacji turystycznej na miejscu (0,74), c – jakość dróg (0,68). Wyjaśnia on 51% całkowitej wariancji analizowanych zmiennych przy wartości własnej 7,18 (tab. 14.). Ocena dostępu do informacji turystycznej na miejscu jest wysoko skorelowana z jakością oznakowania

Rycina 29. Wykres osypiska wartości własnych dla badanych grup

Legenda: A – turyści powyżej 45. roku życia, B – turyści poniżej 45. roku życia.

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem pakietu Statistica 13.1.

turystycznego (0,72) i ofertą rozrywkową (0,74; tab. 15). Czynniki F_{15} ma pierwszoplanowe znaczenie w poczuciu zadowolenia z pobytu. Można go określić jako czynnik sanitarno-komunikacyjny oraz informacyjno-rozrywkowy lub infrastruktury i oferty turystycznej. Duża liczba zmiennych w pierwszym czynniku jest związana z tym, że tłumaczy on największy odsetek ogółu wariancji. Turyści, którzy jadą do Ukrainy Zachodniej, z jednej strony realizują turystykę poznawczą, a poprzez zainteresowania historyczne – chęć poznania dziedzictwa własnego narodu i odwiedzenia miejsc związanych z przodkami, z drugiej zaś strony poszukują rozrywki, co ma związek z niskimi cenami usług i alkoholu. Dodatkowo, osoby te nie mają wygórowanych oczekiwań w stosunku do podstawowych potrzeb turystycznych, takich jak nocleg i wyżywienie, co może wynikać z pewnego wyobrażenia państw byłego bloku radzieckiego. W tej grupie wiekowej nie wyodrębnił się typowy czynnik pobytowy. Rozrywka jest nierozdzielalnym elementem modelu turystyki 3E (*entertainment* – rozrywka, *excitement* – ekscytacja, *education* – edukacja; Kowalczyk, 2008, 2014), można więc stwierdzić, że turystyczne wyjazdy Polaków do Ukrainy Zachodniej są odzwierciedleniem realizacji tego modelu.

Tabela 14. Ładunki czynnikowe dla czynników 1., 2. i 3. w grupie turystów powyżej 45. roku życia

Zmienna	Czynnik 1.	Czynnik 2.	Czynnik 3.
<i>a</i>	0,47	0,57	0,32
<i>b</i>	0,48	0,49	0,24
<i>c</i>	0,68	0,29	0,09
<i>d</i>	0,81	0,29	-0,13
<i>e</i>	0,65	0,48	0,31
<i>f</i>	0,74	0,35	0,19
<i>g</i>	0,83	0,24	0,01
<i>h</i>	0,86	0,29	-0,13
<i>i</i>	-0,04	0,14	0,89
<i>j</i>	0,68	0,16	0,89
<i>k</i>	0,07	0,92	0,10
<i>l</i>	0,25	0,77	0,27
<i>m</i>	0,18	0,80	0,07
<i>n</i>	0,18	0,89	0,28
Wartość własna	7,18	1,95	1,07
% ogółu wariancji	51,3	13,9	7,7

Zmienne: *a* – jakość usług noclegowych; *b* – jakość usług gastronomicznych; *c* – jakość dróg; *d* – oferta rozrywkowa; *e* – oferta imprez kulturalnych; *f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu; *g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego; *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym; *i* – gościnność ludności lokalnej; *j* – poczucie bezpieczeństwa; *k* – znaczenie Kresów; *l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów; *m* – autentyczność obszaru; *n* – estetyka miejscowości.

Pogrubioną czcionką zaznaczono ładunki czynnikowe większe od wartości bezwzględnej 0,65.

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem pakietu Statistica 13.1.

Znaczenie jakości i powszechności informacji turystycznej widoczne jest także w odpowiedziach na pytanie otwarte dotyczące ujemnych stron turystyki w Ukrainie Zachodniej. Słaba promocja miejsc turystycznych na rynkach międzynarodowych oraz powszechna cyrylica w miejscach turystycznych utrudniają odbiór i dostęp do informacji cudzoziemcom. Udostępnianie i tworzenie informacji turystycznej w języku polskim, poprawienie oznakowania turystycznego i stosowanie go także w językach obcych ułatwiłoby promocję miejsc turystycznych. Dotyczy to również możliwości poszukiwania korzeni, gdyż cyrylica wielu osobom jest nieznaną, a ograniczony dostęp do informacji gromadzonych przez instytucje przechowujące akta utrudnia rozwój turystyki genealogicznej.

Tabela 15. Macierz korelacji rangowej Spearmana między badanymi zmiennymi dla grupy turystów powyżej 45. roku życia

Cecha	Zmienna													
	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>f</i>	<i>g</i>	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>	<i>n</i>
<i>a</i>	1,00	0,34*	0,34*	0,27*	0,41*	0,31*	0,31*	0,23*	0,28*	0,56*	0,03	0,04	0,03	0,22*
<i>b</i>	0,34*	1,00	0,29*	0,56*	0,52*	0,45*	0,42*	0,25*	0,34*	0,28*	0,10	0,10	0,06	0,19*
<i>c</i>	0,39*	0,29*	1,00	0,42*	0,44*	0,45*	0,45*	0,36*	0,07	0,37*	-0,04	-0,02	0,12	0,14
<i>d</i>	0,28*	0,56*	0,42*	1,00	0,61*	0,68*	0,69*	0,47*	0,06	0,42*	0,10	0,15	0,24*	0,35*
<i>e</i>	0,41*	0,52*	0,44*	0,61*	1,00	0,66*	0,64*	0,39*	0,45*	0,42*	0,32*	0,38*	0,44*	0,45*
<i>f</i>	0,39*	0,45*	0,45*	0,68*	0,66*	1,00	0,69*	0,42*	0,24*	0,38*	0,13	0,27*	0,25*	0,36*
<i>g</i>	0,31*	0,42*	0,45*	0,67*	0,64*	0,69*	1,00	0,60*	0,23*	0,38*	0,09	0,13	0,26*	0,29*
<i>h</i>	0,23*	0,25*	0,36*	0,47*	0,39*	0,42*	0,60*	1,00	-0,03	0,27*	-0,16	-0,08	0,05	0,04
<i>i</i>	0,28*	0,34*	0,07	0,06	0,45*	0,24*	0,23*	-0,03	1,00	0,24*	0,35*	0,29*	0,22*	0,17*
<i>j</i>	0,56*	0,28*	0,37*	0,42*	0,42*	0,38*	0,38*	0,27*	0,24*	1,00	0,10	0,06	0,17*	0,26*
<i>k</i>	0,0	0,10	-0,04	0,10	0,32*	0,13	0,09	-0,16	0,35*	0,10	1,00	0,63*	0,68*	0,53*
<i>l</i>	0,04	0,10	-0,02	0,15	0,38*	0,27*	0,13	-0,08	0,29*	0,06	0,63*	1,00	0,54*	0,46*
<i>m</i>	0,03	0,06	0,12	0,24*	0,44*	0,25*	0,26*	0,05	0,22*	0,17*	0,68*	0,54*	1,00	0,56*
<i>n</i>	0,22*	0,19*	0,14	0,35*	0,45*	0,36*	0,29*	0,04	0,17*	0,26*	0,53*	0,46*	0,56*	1,00

Zmienne: *a* – jakość usług noclegowych; *b* – jakość usług gastronomicznych; *c* – jakość dróg; *d* – oferta rozrywkowa; *e* – oferta imprez kulturalnych; *f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu; *g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego; *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym; *i* – gościnność ludności lokalnej; *j* – poczucie bezpieczeństwa; *k* – znaczenie Kresów; *l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów; *m* – autentyczność obszaru; *n* – estetyka miejscowości.

* Korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie).

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem pakietu Statistica 13.1.

Wysoki ładunek czynnikowy zmiennej h – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym, wskazuje na nierozzerwalny związek oceny warunków pobytu z jakością realizacji tak podstawowej potrzeby fizjologicznej.

Drugi czynnik F_{2s} wyjaśnia 14% wariacji zmiennych w grupie turystów powyżej 45. roku życia. Najwyższe ładunki czynnikowe mają zmienne: k – znaczenie Kresów (0,92), l – własny stosunek emocjonalny do Kresów (0,77), m – autentyczność obszaru (0,80), n – estetyka miejscowości (0,89). Zmienne te dotyczą psychicznego, emocjonalnego stanu turysty. Stanowią one czynnik sentymentalny. Wysoki ładunek tych zmiennych wskazuje na silny związek emocjonalny z badanym terenem, co ma istotny wpływ na realizację podróży i percepcję miejsca docelowego. Wiąże się to z przywiązaniem do Kresów ze względu na ich utratę przez Polaków, z narracjami, które budują obraz Kresów jako „raju utraconego”, oraz – w wielu przypadkach – z przywiązaniem genealogicznym.

Trzeci czynnik F_{3s} jest najbardziej skorelowany ze zmiennymi: i – gościnność ludności lokalnej (0,89), a także j – poczucie bezpieczeństwa (0,49). Czynnik ten łączy się z interakcjami i bezpieczeństwem. Turyci wykazują wrażliwość na poczucie bezpieczeństwa w związku z niestabilną sytuacją na wschodzie i południu Ukrainy oraz przebieg interakcji społecznej, na którą duży wpływ wywierają zaszczości historyczne. Pozytywne usposobienie ludności lokalnej w stosunku do gości ma duże znaczenie jako czynnik rozwoju turystyki, lecz dotychczas jest rzadko poddawane dyskusjom w literaturze naukowej.

Podsumowując analizę czynników dla grupy osób powyżej 45. roku życia, należy stwierdzić, iż dla tych turystów większe znaczenie mają emocje i komfort psychiczny niż stan fizyczny. Wymaga to dostosowania standardów świadczenia owoch usług do specyfiki teje grupy odbiorców.

W analizie czynnikowej dla grupy turystów poniżej 45. roku życia wyodrębniono cztery czynniki. Pierwszy czynnik F_{1m} – mający wartość własną 3,6 – wyjaśnia 27,5% całkowitej wariacji analizowanych zmiennych w tej grupie badanych. Czynnik ten najsilniej jest skorelowany z czynnikami: a – jakość usług noclegowych (0,79), i – gościnność ludności lokalnej (0,75), j – poczucie bezpieczeństwa (0,68). Dotyczy on komfortu zarówno fizycznego (baza noclegowa), jak i psychicznego (poczucie bezpieczeństwa i gościnność ludności lokalnej). Obie grupy turystów wykazują wrażliwość na poczucie bezpieczeństwa w związku z niestabilną sytuacją w Ukrainie i przebieg interakcji z ludnością lokalną. Jest to związane z bezpieczeństwem pobytu. Wyodrębnione zmienne są stosunkowo wysoko ze sobą skorelowane (tab. 16).

Następny czynnik, F_{2m} , wyjaśnia 15,4% całkowitej wariancji zmiennych w tej grupie badanych. W dużym stopniu skupia się on wokół podstawowej infrastruktury turystycznej. Najwyższe ładunki czynnikowe mają następujące zmienne: *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym (0,86), *c* – jakość dróg (0,76), *b* – jakość usług gastronomicznych (0,56). Opisowany czynnik wpływa na zaspokojenie podstawowych potrzeb turystycznych. Dlatego ważne jest, by realizacja tych usług przebiegała zgodnie z oczekiwaniami przyjezdnych. Wymaga to dostosowania standardów świadczenia owych usług do specyfiki tej grupy odbiorców. Szczególnej poprawy jakości potrzebują nawierzchnia drogową i usługi sanitarne. Zmienne drugiego czynnika są uzupełnieniem wyznaczników zawartych w czynniku pierwszym. Potwierdza się to także w związku korelacyjnym (tab. 17).

Tabela 16. Ładunki czynnikowe dla czynników 1., 2., 3. i 4. w grupie turystów poniżej 45. roku życia

Zmienna	Czynnik			
	1.	2.	3.	4.
<i>a</i>	0,79	0,30	-0,09	0,03
<i>b</i>	0,33	0,56	-0,01	-0,08
<i>c</i>	0,14	0,76	0,05	0,16
<i>d</i>	0,37	0,44	-0,06	-0,08
<i>e</i>	0,40	-0,10	-0,61	-0,34
<i>f</i>	-0,01	0,42	0,14	0,61
<i>g</i>	0,14	-0,08	-0,15	0,86
<i>h</i>	0,09	0,86	0,28	-0,04
<i>i</i>	0,75	0,04	0,14	0,08
<i>j</i>	0,68	0,13	0,31	0,07
<i>k</i>	0,07	0,02	0,74	-0,09
<i>l</i>	0,21	0,05	0,67	-0,27
<i>m</i>	0,16	0,16	0,77	0,10
<i>n</i>	0,29	0,30	0,19	0,03
Wartość własna	3,6	2,0	1,6	1,1
% ogółu wariancji	27,5	15,4	12,3	8,3

Zmienne: *a* – jakość usług noclegowych; *b* – jakość usług gastronomicznych; *c* – jakość dróg; *d* – oferta rozrywkowa; *e* – oferta imprez kulturalnych; *f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu; *g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego; *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym; *i* – gościnność ludności lokalnej; *j* – poczucie bezpieczeństwa; *k* – znaczenie Kresów; *l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów; *m* – autentyczność obszaru; *n* – estetyka miejscowości.

Pogrubioną czcionką zaznaczono ładunki czynnikowe większe od wartości bezwzględnej 0,60.

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem pakietu Statistica 13.1.

Tabela 17. Macierz korelacji między badanymi zmiennymi dla grupy turystów poniżej 45. roku życia

Cecha	Zmienna												
	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>c</i>	<i>d</i>	<i>e</i>	<i>f</i>	<i>g</i>	<i>h</i>	<i>i</i>	<i>j</i>	<i>k</i>	<i>l</i>	<i>m</i>
<i>a</i>	1,00	0,36*	0,2	0,34*	0,33*	0,25*	0,25*	0,34*	0,21*	0,10	0,29*	0,28*	0,20*
<i>b</i>	0,36*	1,00	0,24*	0,22*	0,48*	0,30*	0,10	0,34*	0,16*	0,00	0,11	0,20	0,13
<i>c</i>	0,2	0,24*	1,00	0,39*	0,26*	0,43*	0,44*	0,40*	0,20	0,00	0,12	0,25*	0,12
<i>d</i>	0,34*	0,22*	0,39*	1,00	0,55*	0,20	0,10	0,24*	0,31*	0,20	0,04	0,24*	0,29*
<i>e</i>	0,33*	0,48*	0,26*	0,55*	1,00	0,43*	0,2	0,20*	0,24*	0,10	0,21*	0,23*	0,21*
<i>f</i>	0,25*	0,30*	0,43*	0,20	0,43*	1,00	0,53*	0,48*	0,00	0,20*	0,09	0,32*	0,21*
<i>g</i>	0,25*	0,10	0,44*	0,10	0,20	0,53*	1,0	0,31*	0,00	0,00	0,07	0,24*	0,13
<i>h</i>	0,34*	0,34*	0,40*	0,24*	0,20*	0,48*	0,31*	1,00	0,20	0,20	0,32*	0,30*	0,25*
<i>i</i>	0,21*	0,16*	0,2	0,31*	0,24*	0,00	0,00	0,20	1,00	0,10	0,15	0,20	0,10
<i>j</i>	0,10	0,00	0,00	0,20	0,10	0,21*	0,00	0,20	0,10	1,00	0,47*	0,48*	0,46*
<i>k</i>	0,29*	0,11	0,12	0,04	0,21	0,09	0,07	0,32*	0,15	0,47*	1,00	0,42*	0,49*
<i>l</i>	0,28*	0,20	0,25*	0,24*	0,23*	0,32*	0,24*	0,30*	0,20	0,48*	0,42*	1,00	0,48*
<i>m</i>	0,21*	0,14	0,12	0,29*	0,21*	0,21*	0,13	0,25*	0,10	0,46*	0,48*	0,67*	1,00

Zmienne: *a* – jakość usług noclegowych; *b* – jakość usług gastronomicznych; *c* – jakość dróg; *d* – oferta rozrywkowa; *e* – oferta imprez kulturalnych; *f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu; *g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego; *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym; *i* – gościnność ludności lokalnej; *j* – poczucie bezpieczeństwa; *k* – znaczenie Kresów; *l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów; *m* – autentyczność obszaru; *n* – estetyka miejscowości.

* Korelacja istotna na poziomie 0,05 (dwustronnie).

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem pakietu Statistica 13.1.

Czynnik F_{3m} wyjaśnia 12,3% ogółu wariancji. Przedstawia on kolejną właściwość turystyki osób poniżej 45. roku życia (tab. 16). Najważniejszymi zmiennymi w tej grupie są: m – autentyczność obszaru (0,77), k – znaczenie Kresów (0,74), n – estetyka miejscowości (0,73), l – własny stosunek emocjonalny do Kresów (0,63).

Zmienne czynnika F_{3m} są stosunkowo wysoko skorelowane między sobą (tab. 17). Czynnik F_{3m} w tej grupie wiekowej, podobnie jak w starszej, jest związany z emocjami i przywiązaniem do Kresów Wschodnich.

Wyodrębnienie czynnika sentymentalnego oznacza, że dla pierwszego i drugiego pokolenia ma on kluczowe znaczenie. Może to być związane z bogatym polskim dziedzictwem na tych terenach. Badanie ankietowe było przeprowadzone albo pod koniec pobytu, albo po powrocie, dlatego ciężko stwierdzić, czy w tej grupie respondentów przywiązanie emocjonalne do Kresów jest skutkiem wyjazdu, czy motywacją wyjazdu. Przeprowadzenie badań zarówno przed wyjazdem, jak i po nim pozwoliłoby uzyskać taką informację.

Ostatni wyodrębniony czynnik F_{4m} można nazwać czynnikiem informacyjnym, gdyż ma on najwyższe ładunki czynnikowe z: f – dostępem do informacji turystycznej na miejscu, g – jakością oznakowania turystycznego i drogowego. Wyjaśnia on 8,3% ogółu wariancji. W pytaniu otwartym młodsze osoby wpisywały problemy z posługiwaniem się cyrylicą oraz brak reklamy turystycznej. Analiza czynnikowa także wyodrębniła ten bardzo znaczący element rozwoju turystyki, który można poprawić stosunkowo niewielkim kosztem. Możliwe, że włączenie innych zmiennych do analizy czynnikowej, takich jak ceny podstawowych usług turystycznych (nocleg) oraz ceny usług rozrywkowych, przyniosłoby ciekawe wyniki, gdyż właśnie niskie ceny wskazywano jako mocną stronę turystyki.

Wyodrębnione czynniki wykazały znaczenie nie tylko pozytywnej realizacji potrzeb pobytowych, ale także czynników emocjonalnych i psychicznych. Jeżeli więzi historyczne i rodzinne przyciągają turystów, to warto ułatwić dostęp do tego typu informacji. Zaspokojenie wskazanych potrzeb pozytywnie odzwierciedli się w ocenie lokalnych warunków. Jest to bardzo ważne dla podtrzymania rozwoju turystyki na obszarze Ukrainy Zachodniej.

W tabeli 18. zestawiono wyodrębnione czynniki mające wpływ na ocenę turystyki w Ukrainie Zachodniej dla obu grup wieku, co pozwala na porównanie poszczególnych cech w obu grupach. W grupie powyżej 45. roku życia wyodrębniło się więcej czynników związanych z zaspokojeniem potrzeb emocjonalnych,

natomiast w młodszej grupie w większej mierze istotniejsze okazały się czynniki związane z infrastrukturą i bezpieczeństwem pobytu.

Wyniki analizy czynnikowej dla obu grup wiekowych wykazały najbardziej istotną rolę czynników F_{1s} , F_{2s} , F_{1m} , F_{2m} , mających wpływ na ocenę warunków pod kątem realizacji potrzeb przyjeżdżających Polaków w celach turystycznych. Mimo że badania ankietowe przeprowadzono we Lwowie, to jednak można je implikować – gdyż wielu turystów (62%) było także w innych miejscowościach Ukrainy Zachodniej, a pytania zadawano pod kątem całego badanego obszaru – do wszystkich badanych obwodów.

Tabela 18. Wyodrębnione determinanty rozwoju turystyki Polaków w Ukrainie Zachodniej według grup wieku

Grupa powyżej 45. roku życia		Grupa poniżej 45. roku życia	
nazwa czynnika	% wariacji	nazwa czynnika	% wariacji
Infrastruktura i oferta turystyczna	51	Bezpieczeństwo pobytu	28
Sentymentalny	14	Infrastruktura turystyczna	15
Interakcje i bezpieczeństwo	8	Sentymentalny	12
		Informacyjny	8
Razem	73	Razem	63

Źródło: Badanie własne.

Trzeba stwierdzić, że struktury głównych ładunków czynnikowych pierwszych czynników dla grupy turystów powyżej 45. roku życia i turystów poniżej 45. roku życia różnią się między sobą. Oznacza to rozbieżność w podstawowych kryteriach oceny warunków realizacji potrzeb turystycznych.

Bezpieczeństwo pobytu ma większe znaczenie dla osób poniżej 45. roku życia. W tej grupie wyodrębnił się także czynnik związany z infrastrukturą turystyczną, czyli zaspokojeniem potrzeb fizycznych. Natomiast w grupie powyżej 45. roku życia najważniejszą rolę w ocenie infrastruktury odegrały obiekty sanitarne oraz komunikacja drogowa. Czynnik sentymentalny jest istotniejszy dla osób starszych – prezentuje ocenę własnego stosunku emocjonalnego do

Kresów, wartości Kresów, autentyczności i tożsamości tego obszaru. Hipotezę 3. zweryfikowano zatem pozytywnie.

Zróźnicowanie terytorialne. Analizując badane czynniki pod kątem specyfiki regionalnej, postanowiono zbadać odpowiedzi respondentów z regionu południowo-zachodniego, zamieszkujących w województwach dolnośląskim, opolskim i śląskim, a także respondentów zamieszkujących we wschodniej części Polski, w województwach podkarpackim, lubelskim i podlaskim. Dobór regionalny ma związek z tym, że najwięcej wypełnionych formularzy ankietowych pochodzi z tych właśnie regionów. Badanie dotyczące charakterystycznych cech turystów ze względu na miejsce zamieszkania w Polsce nie było – ze względu na brak danych o liczbie turystów z poszczególnych regionów Polski nocujących we Lwowie – przeprowadzone na próbie reprezentatywnej. Dlatego uzyskane wyniki dają tylko przybliżony wgląd co do możliwych cech wyróżniających zbiorowości pod względem miejsca zamieszkania.

Z regionu południowo-zachodniego zbadano odpowiedzi 150 respondentów, z części wschodniej Polski – 85. Liczbę zmiennych zredukowano do dwunastu, zostawiając najważniejsze elementy turystyki kulturowej, by test sferyczności Barletta oraz współczynnik KMO były zasadne do wykorzystania analizy czynnikowej:

- a* – jakość usług noclegowych;
- b* – jakość usług gastronomicznych;
- c* – jakość dróg i dojazd;
- d* – oferta rozrywkowa;
- e* – oferta imprez kulturalnych;
- f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu;
- g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego;
- h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym;
- i* – gościnność ludności lokalnej;
- j* – poczucie bezpieczeństwa;
- k* – znaczenie Kresów;
- l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów.

Test Barletta dla grupy z Polski południowo-zachodniej wyniósł: $X^2 = 398,980$, $df = 66$, $p < 0,000$, $KMO = 0,76$, a dla turystów ze wschodniej części Polski: $X^2 = 178,532$, $df = 66$, $p < 0,000$, $KMO = 0,55$. Metodą głównych składowych wyodrębniono trzy czynniki w pierwszej grupie i cztery czynniki w drugiej

grupie. W celu łatwiejszej interpretacji analizy czynnikowej zastosowano metodę rotacji *Varimax*.

Pierwszy czynnik F_{1p} dla grupy turystów z Polski południowo-zachodniej jest najbardziej skorelowany ze zmiennymi: *g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego (0,87), *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym (0,83), *c* – jakość dróg (0,76), *f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu (0,71). Czynnik ten można nazwać komunikacyjno-informacyjnym z elementem sanitarnym lub infrastruktury turystycznej. Wyjaśnia on 42% ogółu wariancji (tab. 19). Składowymi tego czynnika są także: długość czasu oczekiwania na granicy oraz jakość oznakowania drogowego i nawierzchni drogowej, usprawniającego szybki dojazd (trzeba je wliczyć do całego czasu podróży do miejsca docelowego).

Tabela 19. Ładunki czynnikowe dla czynników 1., 2. i 3. w grupie turystów zamieszkujących południowo-zachodnią część Polski

Zmienna	Czynnik		
	1.	2.	3.
<i>a</i>	0,41	0,34	0,41
<i>b</i>	0,33	0,36	0,80
<i>c</i>	0,76	0,15	0,12
<i>d</i>	0,34	0,25	0,86
<i>e</i>	-0,10	-0,21	0,59
<i>f</i>	0,71	0,37	0,25
<i>g</i>	0,87	0,14	0,29
<i>h</i>	0,83	0,03	0,25
<i>i</i>	0,04	0,45	-0,44
<i>j</i>	0,57	0,35	0,52
<i>k</i>	0,19	0,86	0,40
<i>l</i>	0,21	0,73	0,19
Wartość własna	5,1	1,5	1,3
% ogółu wariancji	42,4	12,3	10,5

Zmienne: *a* – jakość usług noclegowych; *b* – jakość usług gastronomicznych; *c* – jakość dróg; *d* – oferta rozrywkowa; *e* – oferta imprez kulturalnych; *f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu; *g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego; *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym; *i* – gościnność ludności lokalnej; *j* – poczucie bezpieczeństwa; *k* – znaczenie Kresów; *l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów.

Pogrzbioną czcionką zaznaczono ładunki czynnikowe większe od wartości bezwzględnej 0,7.

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem pakietu Statistica 13.1.

Kolejny czynnik F_{2p} wyjaśnia 12,3% całkowitej wariancji zmiennych. Jest to czynnik sentymentalny, gdyż najwyższe ładunki czynnikowe mają następujące zmienne: k – znaczenie Kresów (0,86), l – własny stosunek emocjonalny do Kresów (0,73). W południowo-zachodnim regionie Polski istnieje najwięcej organizacji kresowych oraz zamieszkuje tam najwyższa liczba osób, które wywodzą swą genealogię z Kresów Wschodnich (Herrmann, 2012b), dlatego uczucie emocjonalne do obszaru Ukrainy Zachodniej jest ważnym czynnikiem determinującym motywację wyjazdu.

Trzeci czynnik – czynnik rozrywkowo-gastronomiczny – najbardziej skorelowany jest ze zmiennymi: d – oferta rozrywkowa (0,86), b – jakość usług gastronomicznych (0,78), e – oferta imprez kulturalnych (0,59). Ceny usług w Ukrainie Zachodniej są niższe niż w Polsce oraz krajach Europy Zachodniej, co może zwiększać atrakcyjność badanego obszaru w oczach turystów z tej części Polski. Usługi gastronomiczne we Lwowie są bardzo bogate i często połączone z rozrywką (zob. podrozdział 5.3).

Dla grupy respondentów zamieszkujących Polskę wschodnią pierwszy czynnik F_{1w} najbardziej skorelowany jest ze zmiennymi: a – jakość usług noclegowych (0,91), i – gościnność ludności lokalnej (0,80), j – poczucie bezpieczeństwa (0,73). Tłumaczy on 34% ogółu wariancji (tab. 20). Czynnik ten odnosi się do bezpieczeństwa pobytu turystów. Turyści mieszkający bliżej granicy z Ukrainą mogą bardziej interesować się wydarzeniami politycznymi w tym kraju, a także różnego rodzaju zamieszkami na granicy i w polskich konsulatach (Quirini-Popławski, Tomczewska-Popowycz, Dorocki, 2021), dlatego czynnik związany z bezpieczeństwem pobytu lokuje się na pierwszym planie.

Następny wyodrębniony czynnik F_{2w} ma najwyższe ładunki czynnikowe ze zmiennymi: e – oferta imprez kulturalnych (0,84), g – jakość oznakowania turystycznego (0,82), d – oferta rozrywkowa (0,73). Czynnik ten – wiążący się z ofertą rozrywkową – wyjaśnia 18% całkowitej wariancji. Również w zakresie celów przyjazdu do Ukrainy zaobserwowano, że respondenci zamieszkujący wschodnią część Polski udawali się częściej na imprezy kulturowe.

Trzeci wyodrębniony czynnik F_{3w} obejmuje: h – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym (0,89), f – dostęp do informacji turystycznej na miejscu (0,76). Czynnik ten jest wysoko skorelowany zarówno z elementem infrastruktury sanitarnej, jak i z elementem informacyjnym.

Ostatni, czwarty element F_{4w} wysoko koreluje z czynnikami emocjonalnego stosunku (0,87) i ze znaczeniem Kresów (0,63). Czynnik ten – pomimo

najmniejszego udziału wariancji – ma znaczenie dla turystów ze wschodniej części Polski. Może to być związane także z tym, że część respondentów z omawianego regionu Polski jest członkami organizacji kresowych.

Podsumowanie czynników wyodrębnionych ze względu na miejsce zamieszkania respondentów jest zamieszczone w tabeli 21. Dla obu grup wspólnymi cechami są elementy: informacyjny, rozrywkowy oraz sentymentalny.

Tabela 20. Ładunki czynnikowe dla czynników 1., 2., 3. i 4. w grupie turystów zamieszkujących wschodnią część Polski

Zmienna	Czynnik			
	1.	2.	3.	4.
<i>a</i>	0,91	0,07	0,02	-0,03
<i>b</i>	0,32	0,15	0,57	0,17
<i>c</i>	0,56	0,09	0,14	0,34
<i>d</i>	0,20	0,73	0,18	-0,16
<i>e</i>	0,29	0,84	-0,02	0,12
<i>f</i>	-0,11	0,37	0,76	0,07
<i>g</i>	0,07	0,82	0,26	-0,13
<i>h</i>	0,13	0,02	0,88	-0,16
<i>i</i>	0,80	0,25	0,04	0,25
<i>j</i>	0,73	0,28	0,12	0,17
<i>k</i>	0,12	-0,14	0,08	0,87
<i>l</i>	0,38	0,06	-0,11	0,63
Wartość własna	4,1	2,1	1,3	1,2
% ogółu wariancji	34,0	17,6	11,2	9,9

Zmienne: *a* – jakość usług noclegowych; *b* – jakość usług gastronomicznych; *c* – jakość dróg; *d* – oferta rozrywkowa; *e* – oferta imprez kulturalnych; *f* – dostęp do informacji turystycznej na miejscu; *g* – jakość oznakowania turystycznego i drogowego; *h* – jakość i dostępność toalet w miejscu publicznym; *i* – gościnność ludności lokalnej; *j* – poczucie bezpieczeństwa; *k* – znaczenie Kresów; *l* – własny stosunek emocjonalny do Kresów.

Pogrubioną czcionką zaznaczono ładunki czynnikowe większe od wartości bezwzględnej 0,60.

Źródło: Badanie własne z wykorzystaniem pakietu Statistica 13.1.

Tabela 21. Wyodrębnione czynniki determinant rozwoju turystyki Polaków w Ukrainie Zachodniej według regionów zamieszkania

Turyści z południowo-zachodniej części Polski		Turyści ze wschodniej części Polski	
nazwa czynnika	% wariancji	nazwa czynnika	% wariancji
Infrastruktura turystyczna	42	Bezpieczeństwo pobytu	34
Sentymentalny	12	Rozrywkowy	18
Rozrywkowy	11	Sanitarny i informacyjny	11
		Sentymentalny	10
Razem:	65	Razem:	73

Źródło: Badanie własne.

Mieszkańcy południowo-zachodniej części Polski nieco większą wagę przywiązywali do dostępności informacyjnej i bazy sanitarnej, kładli też silniejszy nacisk na czynnik sentymetalny, natomiast turyści ze wschodniej części Polski większe znaczenie przypisywali rozrywce. Respondenci zamieszkujący wschodnią część Polski zdecydowanie lepiej oceniali bezpieczeństwo pobytu, a mieszkańcy południowo-wschodniego regionu – komunikację drogową.

Potwierdziła się zatem druga część hipotezy 3. Respondenci przyjeżdżający z Ziemi Odzyskanych mają nieco większy sentyment do Kresów Wschodnich. Jak pokazały wyniki badań ankietowych (przedstawione w podrozdziale 6.3), respondenci zamieszkujący województwa: dolnośląskie, śląskie, małopolskie i opolskie najczęściej podejmowali poszukiwania korzeni i wyjeżdżali do miejsc związanych z pochodzeniem.

Czynniki uwzględnione w analizie zostały wyodrębnione bez rozróżniania głównego motywu przyjazdu. Dlatego należy podkreślić, że w zależności od specjalistycznych form turystyki znaczenie mogą mieć różne elementy. Głównymi motywami przyjazdu badanych respondentów było zwiedzanie dziedzictwa kulturowego, miejsc historycznych oraz odwiedzanie miejsc związanych z rodziną i przodkami. Nie badano osób, których pierwszoplanowym celem była turystyka aktywna lub lecznicza.

Generalizując dotychczasowe rozważania, należy podkreślić, że do tej pory powstały prace dotyczące ogólnej aktywności turystycznej różnych pokoleń Polaków, mające na celu pokazanie specyfiki podróżowania poszczególnych pokoleń (m.in. Głębiński, 2018; Kociszewski, 2016, 2017; Kowalczyk-Anioł, 2012,

2013; Niezgoda, Jerzyk, 2013; Żelazna, Górską-Warsewicz, 2013). Przedstawione w tej książce badanie ankietowe wykazało nieco inną specyfikę preferencji turystycznych Polaków przyjeżdżających do Ukrainy Zachodniej, aczkolwiek ujawniły się wspólne cechy w odniesieniu do ogólnych tendencji wyjazdów turystycznych zarówno polskich seniorów, jak i osób młodych.

W ogólnopolskich badaniach osoby starsze przedstawiono jako osoby szukające miejsc do wyjazdu w ciszy i spokoju, nastawione często na uprawianie turystyki krajoznawczej, natomiast osoby młode ukazywano jako osoby oczekujące przede wszystkim rozrywki. W niniejszym badaniu chęć zwiedzania zabytkowych części miast przez seniorów okazała się zgodna z przedstawianą w literaturze, natomiast analiza czynnikowa wykazała, że rozrywka jest ważną determinantą w turystyce osób powyżej 45. roku życia, a nawet w grupie wiekowej powyżej 69. roku życia. W odpowiedziach kwestionariusza ankietowego pewne cechy turystyki Polaków w Ukrainie są ukryte, lecz da się je wychwycić poprzez analizy, obserwacje własne i rozmowy z respondentami. Do takich elementów – stanowiących jeden z powodów wyjazdów turystycznych – zaliczają się: atrakcyjne ceny alkoholu oraz poszukiwanie rozrywki przez osoby starsze. Cechy te niechętnie wpisywano do kwestionariuszy ankietowych, mimo że te były anonimowe.

Osoby poniżej 45. roku życia wykazały tendencje w uprawianiu turystyki w Ukrainie Zachodniej podobne do ogólnopolskich. Respondenci w młodszej grupie wiekowej nastawieni są na odpoczynek, zdecydowanie bardziej cenią wygodę pobytu i bezpieczeństwo. Grupa ta jest także bardziej otwarta na poznanie innej kultury, w tym przypadku ukraińskiej.

W niniejszym opracowaniu oprócz typowych wyjazdów krajoznawczych uwzględniono również takie, których charakterystyczną cechą jest poznanie dziedzictwa własnego narodu, a ponadto turystykę niszową, związaną z odwiedzaniem miejsc rodzinnych. Motywy wyjazdów turystów nie tylko mają specyfikę pokoleniową, ale także są szczególne ze względu na pochodzenie i więzi rodzinne. Warunkuje to zarówno przemieszczanie się podróżujących, jak i zapotrzebowanie na inną ofertę turystyczną.

Przedstawione cechy preferencji turystów poszczególnych grup wiekowych warto wziąć pod uwagę przy opracowaniu produktów turystycznych i ich promocji. Organizacje związane z Kresami odgrywają ważną rolę w kreowaniu ruchu turystycznego do Ukrainy. Wskazane jest kierowanie informacji turystycznej do tego typu jednostek, jednak z uwzględnieniem wieku członków tego

typu organizacji. Osoby młode najczęściej organizują wyjazdy samodzielnie lub w małych grupach, korzystając z treści zamieszczonych w Internecie.

Brak informacji na temat możliwości poszukiwania własnej genealogii i miejsc związanych z własną rodziną powodował, że mniej niż połowa respondentów mająca pochodzenie kresowe podjęła się poszukiwania i odwiedzania takich miejsc. Chęć poszukiwania swoich korzeni wykazywały osoby powyżej 45. roku życia. Podobne wyniki uzyskano w badaniach przeprowadzonych w państwach zachodnich.

Wyniki analizy czynnikowej w znacznej mierze pokryły się z odpowiedziami na pytania w pozostałej części formularza ankietowego, w tym pytania otwarte. Analizę tę – jak i odpowiedzi – można traktować jako elementy wzajemnie dopełniające się. Oprócz determinant wskazanych w tabelach 18. i 21., trzeba więc zwrócić uwagę także na: potrzebę pielęgnacji dziedzictwa wielokulturowego, opracowanie polityki i metody, które pozwolą przekraczać granicę między Polską a Ukrainą w krótkim czasie, reklamowanie miejsc turystycznych w języku polskim przez różne kanały rozpowszechniania informacji na rynku polskim, utrzymywanie polityki cenowej na niskim poziomie.

Przy tworzeniu i promocji produktów turystycznych dla Polaków w Ukrainie Zachodniej – bez względu na wiek i region pochodzenia – warto uwzględnić czynnik sentymentalny oraz akcentować polskie dziedzictwo na Kresach. Uwarunkowania komfortu zarówno fizycznego, jak i psychicznego mają kluczowe znaczenie w rozwoju turystyki w Ukrainie Zachodniej. Poczucie związku emocjonalnego z Kresami jest swoistym „haczykiem” przyciągającym turystów sentymentalnych, lecz niskie poczucie bezpieczeństwa ze względu na zaszłości historyczne oraz obecną sytuację polityczną powoduje, że bezpieczeństwo pobytu stało się bardzo ważnym czynnikiem. Polscy turyści zwracają uwagę na podstawową infrastrukturę turystyczną: infrastrukturę drogową, bazę gastronomiczną oraz – w trochę mniejszym stopniu – noclegową, ale szczególnie ważne są obiekty sanitarne, a także oznakowanie turystyczne i drogowe.

Największą popularnością wśród respondentów cieszy się miasto Lwów. Badania wykazały, że turyści najczęściej podróżują po Podolu, natomiast obwody wołyński i rówieński nie są tak atrakcyjne. Taki stan rzeczy sygnalizuje, że obwody te winne tworzyć i promować produkty turystyczne na cele turystyki przyjazdowej Polaków. Może to być np. tworzenie szlaków związanych ze znanymi i lokalnymi polskimi działaczami bądź wypromowanie turystyki pochodzenia z wykorzystaniem obecnego polskiego dziedzictwa.

Największe zainteresowanie polskich turystów budzą zamki i pałace. Wiele z tych obiektów doczekało się zagospodarowania i promocji w postaci szlaków „Złota Podkova” czy „Zamki Tarnopolszczyzny”. Co ciekawe, na drugim miejscu w rankingu najbardziej interesujących miejsc plasują się cmentarze. Niemal wszystkie polskie wycieczki zwiedzają Cmentarz Łyczakowski. W innych miejscowościach jest wiele cmentarzy, na których zostali pochowani znani Polacy (m.in. w Krzemieńcu i Zbarażu; zob. podrozdział 4.2.). W turystyce oprócz miejsc pochówku można wykorzystać miejsca urodzenia i działalności znanych Polaków.

Muzea w Ukrainie nie należą do najciekawszych miejsc dla Polaków. Przez wiele lat rządów radzieckich wymazywano wzmianki o wielokulturowości omawianych terenów, w tym także o ich polskości. Widoczne są pozostałości po takiej formie zarządzania dziedzictwem kulturowym, m.in. brak tabliczek informacyjnych w języku polskim, występują problemy z zamówieniem przewodnika posługującego się językiem obcym, w niewielkim zakresie eksponowane są polskie dziedzictwo i polska historia. Wydaje się, że Kresy Wschodnie są znane dzięki literaturze pięknej, m.in. *Trylogii* Sienkiewicza, a zwłaszcza jej części pierwszej – *Ogniem i mieczem*. Te utwory i filmy były popularne dawniej i obecnie nie mają znaczącego wpływu na ruch turystyczny związany z turystyką literacką oraz filmową, a obiekty związane z tego typu turystyką nie eksponują swojego związku z poszczególnymi dziełami literatury (Tomczewska-Popowycz, 2017b). Małe zainteresowanie walorami przyrodniczymi – potwierdzone wynikami przedstawionego badania ankietowego – jest związane z tym, że badano turystów kulturowych, dla których turystyka aktywna jest drugorzędnym celem wyjazdu do Ukrainy. Turyści przebywający we Lwowie uprawianie turystyki przyrodniczej zaznaczali najczęściej jako trzeciorzędny i czwartorzędny cel swojego przyjazdu.

Doskonalenie rozwoju turystyki sentymentalnej Polaków

W ostatnim rozdziale książki przedstawione zostały możliwości wykorzystania turystyki przyjazdowej w rozwoju regionalnym na podstawie danych z oficjalnych źródeł statystycznych. Przeanalizowano dynamikę dotychczasowego wpływu turystyki na sytuację na badanym obszarze z uwzględnieniem ostatnich wydarzeń politycznych i gospodarczych. Zaproponowano rozwiązania, które mogą mieć pozytywny wpływ na dalszy rozwój turystyki państwa ukraińskiego.

7.1. Turystyka w kontekście rozwoju regionalnego

Rozwój na poziomie regionalnym jest zjawiskiem złożonym. Pojęcie to definiowano bardzo różnie. Najważniejszą cechą rozwoju stanowi wprowadzanie pozytywnych zmian w celu kształtowania możliwie najlepszych warunków życia w środowisku na różnych płaszczyznach (Churski, 2005; Friedmann, 1963; Tosun, Jenkins, 1996; Куйбіда, Негода, Толкованов, 2009).

Definicje rozwoju regionalnego najczęściej uwzględniają: aspekt społeczny, związany z potrzebą mieszkańców, aspekt gospodarczy, obejmujący podmioty gospodarcze działające na określonym obszarze, środowisko przyrodnicze, wykorzystywane w sposób zrównoważony, obecne zasoby, a także władze regionalne i lokalne. Definiując rozwój regionalny, bierze się pod uwagę również tożsamość i przynależność (Bessière, 1998; Jałowiecki, 1989), identyfikację z miejscem, poczucie więzi z określonym obszarem (m.in. sentyment zarówno do budynków, ulic, jak i do ludzi oraz historii). Autorzy podkreślają znaczenie czynników endogenicznych oraz egzogenicznych w rozwoju lokalnym i regionalnym, a także wpływu polityki społeczno-gospodarczej kraju, polityki regionalnej i lokalnej w kontekście globalizacji (Adamowicz, 2003; Jewtuchowicz, 2000). Działania władz winny być skierowane na zrównoważony rozwój

na płaszczyznach gospodarczej, społecznej i ekologicznej przy wykorzystaniu zasobów wewnętrznych (Szewczuk, Kogut-Jaworska, Ziolo, 2011).

W ostatnich latach turystyka często jest utożsamiana z rozwojem regionalnym i lokalnym, traktowana jako środek, który pomaga w zwalczaniu spadku lub stagnacji, szczególnie peryferyjnych regionów (Brouder, 2012a, 2012b; Hall, Hultman, Gosling, 2011). Rozwój turystyki w regionie – a w jego rezultacie wzrost liczby turystów oraz zmniejszenie bezrobocia – zwiększa atrakcyjność regionu, a w efekcie powoduje wzrost jego przychodów, co przekłada się na przyrost liczby klientów miejscowych przedsiębiorstw, intensyfikację ich obrotów i wielokrotne zatrudnienia, a także powstawanie nowych produktów i wzrost innowacyjności (Peszek, Kusa, 2005). Turystyka stanowi środek wykorzystywany do wprowadzania zmian społeczno-kulturalnych i gospodarczych – na poziomie zarówno regionalnym, jak i lokalnym (Saarinen, 2007). W gospodarce państwowej ruch turystyczny pełni ważne funkcje: jest źródłem dochodów, przyczynia się do tworzenia miejsc pracy oraz sprzyja dywersyfikacji gospodarki.

Zdaniem Włodzimierza Kurka (red., 2008, s. 27–28) regionem turystycznym jest obszar pełniący funkcję turystyczną dzięki pewnej jednorodności cech środowiska przyrodniczego i społeczno-kulturowego oraz wewnętrznym powiązaniom usługowym. Do najważniejszych cech regionu turystycznego zalicza się: zajmowanie konkretnego obszaru i posiadanie walorów turystycznych, zagospodarowanie i ruch turystyczny, powiązania wewnętrzne, występowanie granic, dostępność komunikacyjna (Niezgoda, 2012, s. 238, za: Warszzyńska, Jackowski, 1979, s. 31). Według Douglasa Pearce'a (1989) regiony turystyczne – zidentyfikowane na poziomie państwowym – z reguły są definiowane pod względem przestrzennego powiązania atrakcji i związanych z nimi świadczonych usług, a także w ujęciu fizycznym (odcinek wybrzeża, system rzeczny czy masyw górski) lub administracyjnym. Obszar Ukrainy Zachodniej jest różnie dzielony na regiony. Oprócz podziałów administracyjnego i historycznego wyróżnione są obwody graniczne (Iwowski, iwanofrankiowski, czerniowiecki i zakarpcki), należące do euroregionu karpackiego, oraz obwód wołyński należący do euroregionu Bug (Аніпко, 2010). Zgodnie z podziałem Ukrainy na regiony makroturystyczne (Стеченко i in., 2012) badany obszar znajduje się w granicach trzech regionów: karpackiego (obwody: iwanofrankiowski, lwowski), podolskiego (obwody: tarnopolski, chmielnicki, winnicki) oraz poleskiego (m.in. obwody: rówieński, wołyński).

Za funkcję turystyczną uznaje się wszelką działalność społeczno-ekonomiczną w regionie lub miejscowości, skierowaną na obsługę turystów, z której wynika jej zdolność do zaspokajania potrzeb turystycznych (Nieżgoda, 2012, s. 38, za: Kurek, 2008, s. 40). Stanisław Liszewski (2009, s. 64) proponuje, aby „regionem turystycznym nazwać taką część ogólnej przestrzeni geograficznej, na której koncentruje się ruch turystyczny (*sensu largo*)”, czyli „wykreowanie uniwersalnego regionu związanego z działalnością turystyczną jako zjawiskiem przestrzennym, ekonomicznym i społecznym”. Podjęto wiele prób definicji regionu turystycznego. Niektórzy autorzy zwracają uwagę, że region turystyczny nie ma ciągłości przestrzennej (Hall, Page, 1999, s. 1; Milne, Ateljevic, 2001). Podział na regiony turystyczne może być wykorzystany jedynie w zarządzaniu i planowaniu strategicznym oraz procesie dydaktycznym (Bachvarov, 2003; Liszewski, 2017). Małgorzata Durydiwka i Andrzej Kowalczyk (2003) negują sens istnienia regionu turystycznego.

Turystyka w rozwoju regionalnym ma znaczenie przede wszystkim podczas opracowania sposobu zarządzania rozwojem regionu. W tym procesie istotną rolę odgrywać powinna współpraca podmiotów branży turystycznej z innymi podmiotami w celu zrównoważonego rozwoju regionalnego i lokalnego (Inskeep, 1994, s. 6, 31; Hall, Page, 1999, s. 253; Walpole, Goodwin, 2001). Szereg działań związanych z zaspokojeniem potrzeb turystycznych, udostępnianiem walorów turystycznych, transportem, zakwaterowaniem, wyżywieniem, dostępnością informacji turystycznej składa się na gospodarkę turystyczną (Łażniewska, 2012). Rozwój regionalny i dobrobyt oraz zrównoważone wykorzystanie zasobów i środowiska – to obszary, w których turystyka może i powinna przyczyniać się do synergii z innymi działami gospodarki i funkcjami. Ogólnie rzecz biorąc, regionalna gospodarka turystyczna składa się z bezpośrednich, pośrednich i pochodnych efektów, które mają wpływ na dochody, zatrudnienie, zyski i wpływy z podatków. Turyści wydają pieniądze na usługi, a tym samym bezpośrednio wpływają na dochody i zatrudnienie, po czym przedsiębiorstwa korzystające z tego bezpośrednio kupują usługi i towary od innych firm i podmiotów, wywierając pośredni wpływ na dochody i zatrudnienie w innych częściach struktury gospodarczej (Archer, 1982). W związku z tym rozwój turystyki zyskuje coraz większe uznanie jako regionalne narzędzie rozwoju gospodarczego. Turystyka jest promowana jako źródło wzrostu gospodarczego i generator zatrudnienia na wszystkich szczeblach administracyjnych (Ritchie, Hall, 1999).

Naukowcy sygnalizują, że w rozwoju regionalnym bardzo ważne jest planowanie strategiczne turystyki, gdyż turystyka może mieć wpływ zarówno pozytywny na rozwój lokalny i regionalny, jak i negatywny, szczególnie na obszary peryferyjne (Brouder, 2013; Hall, 2007, s. 19; Memon, Shone, Simmons, 2005; Muller, Jansson, eds., 2007). Polityka rozszerzenia lokalnych powiązań inwestycji turystycznych z innymi sektorami gospodarki ma duży pozytywny wpływ na gospodarkę lokalną i regionalną (Torres, Momsen, 2004; Yang, Fik, 2014, s. 144; Lacher, Nepal, 2010). Jarkko Saarinen (2014, s. 105–107) zwraca uwagę, że wykorzystując kapitał społeczny wraz z istniejącymi sektorami produkcji i usług (biorąc pod uwagę postawione cele wzrostu gospodarczego), turystyka przynosi większe korzyści dla rozwoju regionalnego oraz lokalnego. Wzmoczona interakcja turystyki z innymi sektorami (np. edukacją) może doprowadzić do wsparcia kapitału społecznego. Ważne jest zintegrowane planowanie, by lokalna społeczność nie była obiektem, lecz podmiotem rozwoju regionu. Istotny jest zakres współpracy podmiotów oddolnych z odgórnymi. Rozwój turystyki zależy od odgórnych strategii rządowych, takich jak m.in. rozwój infrastruktury, tworzenie obszarów chronionych, w połączeniu z inicjatywami na niskim szczeblu, z którymi mogą wychodzić przedsiębiorstwa i grupy społeczne (Brouder, 2013, s. 3).

Postawione cele rozwoju regionalnego i lokalnego mogą nie być zbieżne z działalnością turystyczną, która jest specyficzną gałęzią gospodarki (Roger-son, 2015). Wzrost gospodarczy i rozwój regionu nie zawsze korelują z turystyką, ale turystyka ma wpływ na poprawę infrastruktury rejonów peryferyjnych (Oppermann, 1992; Telfer, 2002; Wu, Xu, Eaglen, 2011). Można wskazać przykłady rozwoju turystyki w ujęciu regionalnym, gdy pomimo korzyści finansowych dla rządu i przedsiębiorców nie poprawiły się warunki ubogiej ludności wiejskiej w regionie (Torres, Momsen, 2005).

Rola turystyki w rozwoju regionalnym z reguły jest oceniana – najczęściej w sposób pozytywny – pod kątem zatrudnienia, ruchu turystycznego lub dochodów (Telfer, 2002). Jednak trzeba pamiętać, że rozwój regionalny obejmuje także cechy jakościowe, związane z jakością życia i dobrostanem społecznym, dlatego J. Saarinen (2014, s. 10, 93) podkreśla, że bardzo ważna jest integracja turystyki z lokalnymi źródłami utrzymania. Trzeba wziąć pod uwagę także szerszy regionalny kontekst społeczno-ekonomiczny (Hall, 2007; Brouder, 2012a).

Poczucie identyfikacji społeczeństw z miastem lub regionem, oparte na przesłankach kulturowych i tradycji historycznej oraz aspiracjach rozwojowych

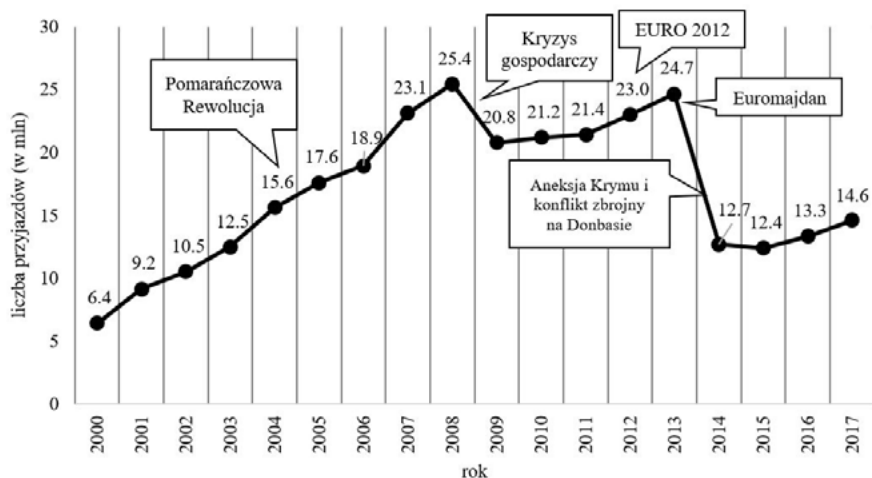
obywateli, może być elementem turystyki sentymentalnej. W tym przypadku turysta może identyfikować się z miejscowością lub regionem, w których nie mieszka na stałe, ale jest z nimi związany emocjonalnie. Tego typu turystom zależy na autentyczności miejsca, do którego się udają. Ruch turystyczny oparty na emocjach podróżujących można zatem wykorzystać do polepszenia rozwoju regionalnego. Turystyka sentymentalna jest elementem turystyki kulturowej, opartej na dziedzictwie kulturowym, obejmującym historię miejsc i ludzi, którzy w tych miejscach żyją lub żyli. Dziedzictwo ma z kolei wpływ na tożsamość, która odzwierciedla się w integracji społeczności lokalnej (Duriasz-Bułhak, Połomski, Potok, red., 2011, s. 9). W kontekście dziedzictwa kulturowego wymienia się również dorobek materialny i duchowy ludności miejscowej, niektórzy zaś zaliczają do niego także gospodarowanie przestrzenne (m.in. Hełpa-Liszowska, 2013). Dziedzictwo kulturowe nie tylko musi być zachowane jako pamiątka historii, ale także traktowane jako ważny zasób rozwojowy (Kozak, 2008, s. 108). Turystyka z kulturą mocno się przeplatają, gdyż turystyka chroni, wzbogaca i popularyzuje dobra kulturalne, kultura zaś przyczynia się do rozwoju turystyki (Gaworecki, 2007, s. 79).

7.2. Wpływ turystyki przyjazdowej na badany obszar

Turystyka niewątpliwie jest szybko rozwijającą się gałęzią gospodarki. Wielu krajom zapewnia sówite korzyści gospodarcze, miejsca pracy, zyski dla przedsiębiorstw turystycznych (Boniface, Cooper, Cooper, 2016). Największy ruch przyjazdowy na świecie wykazuje Europa (ponad 600 mln osób w 2016 roku). Najwięcej turystów udaje się do Francji, Hiszpanii, Włoch i Wielkiej Brytanii, czyli głównie do regionu południowego Europy (256 mln osób). Europa Centralna i Wschodnia odznaczają się większym przyjazdowym ruchem turystycznym (ponad 120 mln osób) niż Europa Północna (75 mln osób). Ukraina nie należy do państw o wysokim natężeniu ruchu turystyki przyjazdowej (13 mln osób w 2016 roku). W 2017 roku turystyka nie miała dużego wpływu na gospodarkę Ukrainy, generując 5,6% PKB (2,8 mln USD), co jest znacznie mniejszą wartością niż średnia Europy (10%). Według raportów World Travel and Tourism Council (WTTC, 2017) Ukraina zajmuje 156. miejsce na świecie pod względem całkowitych dochodów z turystyki. Raport Światowego Forum Gospodarczego wskazuje na niski poziom konkurencyjności turystycznej rynku ukraińskiego w skali światowej (Crotti, Misrahi, eds., 2017).

Analiza przyjazdowego ruchu turystycznego do Ukrainy w ostatnich dwóch dekadach wykazała wahania spowodowane przyczynami politycznymi i gospodarczymi. Dynamiczny rozwój turystyki przyjazdowej zauważalny był do 2008 roku. Średnioroczny wzrost napływu turystów wyniósł prawie 13%, z 6,5 mln osób w 2000 roku do 26 mln w 2008 roku. Nie odnotowano wpływu Pomarańczowej Rewolucji w 2004 roku na przyjazdowy ruch turystyczny, natomiast kryzys gospodarczy w 2008 roku negatywnie wpłynął na wielkość ruchu turystycznego zarówno do Ukrainy, jak i do innych krajów: w tym okresie liczba osób, które wjechały do Ukrainy, zmniejszyła się do 20 mln (ryc. 30). W kolejnych kilku latach wielkość ruchu przyjazdowego była stabilna. Ponowny wzrost spowodowały Mistrzostwa Europy w Piłce Nożnej EURO 2012. Aneksja Krymu i konflikt zbrojny na wschodzie Ukrainy rozpoczęty w 2014 roku spowodował 50-procentowy spadek liczby przyjazdów. Od czasu wybuchu konfliktu liczba ta utrzymuje się na niskim poziomie. Od 2014 roku Półwysep Krymski nie jest uwzględniany w ukraińskich danych statystycznych. Region ten ma duży potencjał turystyczny – w poprzednich latach generował znaczący udział w ruchu turystycznym do Ukrainy (Kiptenko i in., 2017).

Rycina 30. Relacja między wydarzeniami i wielkością turystyki przyjazdowej do Ukrainy w latach 2000–2017

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: STTU (2017).

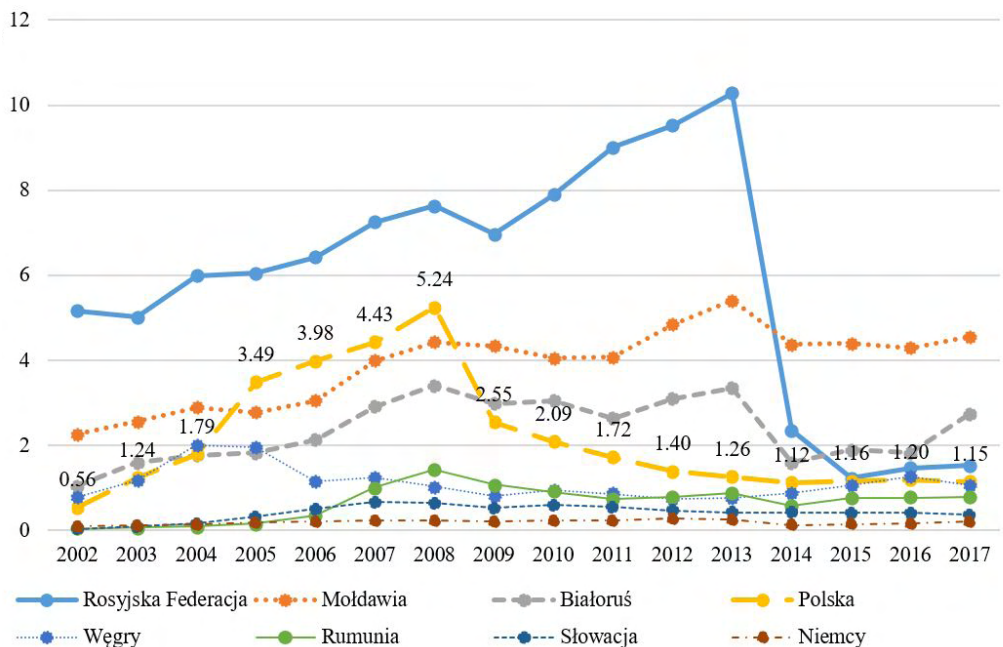
Przed 2014 rokiem Rosjanie, Mołdawianie i Białorusini najczęściej odwiedzali Ukrainę, natomiast po konflikcie zbrojnym z Federacją Rosyjską liczba przyjeżdżających Rosjan i Białorusinów zmalała kilkakrotnie (odsetek turystów rosyjskich zmniejszył się o 30%, a obecnie wynosi 11%; ryc. 31). Na wielkość ruchu przyjazdowego do Ukrainy mieli również wpływ obywatele państw Europy Środkowej: Polski, Węgier, Rumunii oraz Słowacji – liczba turystów z tych krajów jest stosunkowo stała i wynosi około 3–3,5 mln osób. Zanotowano liczne wjazdy obywateli Izraela, Niemiec i Turcji. Na obszarach, które oddalone są od konfliktu na wschodzie Ukrainy, nastąpił mniejszy spadek działalności turystycznej niż w obwodach donieckim, ługańskim i na Krymie (Ivanov i in., 2017).

W ostatnich kilku latach w ogólnym ruchu przyjazdowym do Ukrainy Polacy stanowili 10–13% wszystkich turystów. W 2017 roku byli na czwartym miejscu, jeśli chodzi o liczbę przyjeżdżających do Ukrainy cudzoziemców, po Mołdawianach, Białorusinach i Rosjanach. O ile na częstotliwość przyjazdów obywateli Federacji Rosyjskiej i Białorusi największy wpływ miał konflikt zbrojny, o tyle na przyjazdy Polaków do Ukrainy duży wpływ wywarł kryzys gospodarczy w latach 2008–2009. Tendencja niewielkiego ruchu przyjazdowego nadal się utrzymuje. W latach 2014–2017 liczba Polaków, którzy wjechali do Ukrainy, utrzymywała się na poziomie 1,1–1,2 mln osób. Co ciekawe, niestabilna sytuacja na wschodzie Ukrainy i Krymie nie miała znaczącego wpływu na przyjazdy Polaków (ryc. 31). Turystyka przyjazdowa Czechów – w przeciwieństwie do Polaków, Niemców, Białorusinów (i do niedawna Rosjan), którzy są w czołówce pod względem przyjazdów do Ukrainy – jest słabo rozwinięta (Tomanová, 2013).

Specyfika przyjazdowego ruchu do Ukrainy różni się od ogólnokrajowej tendencji. Urzędy statystyczne nie gromadzą danych dotyczących ruchu turystycznego w poszczególnych obwodach, lecz dostępne są dane na temat korzystania z obiektów noclegowych przez cudzoziemców. Niestety, nie odzwierciedlają one stanu rzeczywistego, gdyż znaczna część obiektów noclegowych nie jest zarejestrowana jako hotele lub inne obiekty zbiorowego zakwaterowania. Dane te jednocześnie są zaniżane w celu uniknięcia wysokich podatków. Analiza takich danych daje jednak pewien wgląd w zjawiska zachodzące w turystyce przyjazdowej.

Jak wynika z danych przedstawionych w rozdziale 5. *Współczesna oferta turystyczna i stan zagospodarowania turystycznego Ukrainy Zachodniej*, najlepiej

Rycina 31. Przyjazdy turystów zagranicznych do Ukrainy w latach 2002–2017 (w mln osób)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: STTU 2017.

zagospodarowanym obwodem pod względem turystycznym jest obwód lwowski. Ten region realizuje najwięcej usług noclegowych i gastronomicznych. W 2016 roku zrealizowano tam jedną dziesiątą wszystkich tego typu usług w Ukrainie. Pod względem realizacji usług noclegowych i gastronomicznych obwód lwowski jest na drugim miejscu w skali krajowej (9,7% udziału we wszystkich usługach noclegowych świadczonych w całym kraju), po Kijowie, ale wyprzedza obwody odeski i chersoński. Natomiast procentowy udział tych samych usług w obwodach rówieńskim, tarnopolskim i wołyńskim wyniósł razem 4%, co stanowi wartość niższą od średniej krajowej (tab. 22).

Udział procentowy zarejestrowanych zakładów noclegowych i gastronomicznych w obwodzie lwowskim wynosi 4,1% w stosunku do wszystkich zarejestrowanych przedsiębiorstw, w obwodzie iwanofrankiowskim – 3%, wołyńskim – 2%, tarnopolskim – 1,8%, rówieńskim – 1,7% (dane za rok 2016; STTU, 2017).

Tabela 22. Realizacja usług noclegowych i gastronomicznych w Ukrainie w latach 2012–2016

Obwód	Realizacja usług w podstawowych cenach. Usługi noclegowe i gastronomiczne									
	w mln UAH					udział procentowy (w %)				
	2012	2013	2014	2015	2016	2012	2013	2014	2015	2016
iwano-frankiowski	671	713	879	857	911	2,7	2,9	4,1	3,4	2,8
lwowski	1504	1498	1678	2264	3155	6,0	6,0	7,8	8,9	9,7
rówieński	464	488	440	354	420	1,9	2,0	2,0	1,4	1,3
tarnopolski	357	352	333	281	363	1,4	1,4	1,6	1,1	1,1
wołyński	311	326	374	360	493	1,2	1,3	1,7	1,4	1,5
Ukraina (ogółem)	24993	24884	21438	25458	32637	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Obwody uporządkowano alfabetycznie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Валовий регіональний продукт у 2016 році*, 2018.

Obwody lwowski oraz iwanofrankiowski znajdują się w czołówce, jeśli chodzi o wpływy do budżetów obwodowych z tytułu działalności turystycznej (podatek hotelowy i opłata lokalna). W 2016 roku obwód lwowski plasował się pod tym względem na drugim miejscu po Kijowie, a obwód iwanofrankiowski – na czwartym po odeskim. Drastycznych zmian w dochodach z turystyki w budżetach obwodowych w Ukrainie Zachodniej nie doszło ze względu na wysoki udział turystyki wewnętrznej i stosunkowo dużą odległość od regionu konfliktu, jednak na skalę ogólnokrajową odnotowano 40% spadku wpływów z turystyki (tab. 23).

W badanych obwodach z usług obiektów noclegowych oferowanych obcokrajowcom najczęściej korzystają Polacy. Największym ruchem cudzoziemców odznacza się obwód lwowski, na drugim miejscu plasuje się obwód iwanofrankiowski, a najgorzej wypadają obwody wołyński i rówieński (tab. 23). Natomiast udział procentowy turystów zagranicznych w stosunku do turystów wewnętrznych największy odnotowano w obwodzie lwowskim, a najmniejszy – w obwodzie iwanofrankiowskim (dane za rok 2017).

Pod względem liczby miejsc noclegowych w Ukrainie obwód lwowski wyprzedza tylko obwody: odeski, kijowski oraz zaporoski. Obwód lwowski,

Tabela 23. Wpływy z tytułu działalności turystycznej do budżetów obwodowych w Ukrainie w latach 2011–2016 (w tys. UAH)

Obwód	Rok						Udział w 2016 roku (%)
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	
iwanofrankiowski	683,0	873,3	956,3	946,8	1 578,5	2 292,8	4,2
lwowski	2 316,0	3 742,0	3 902,2	3 569,8	5 915,0	8 418,5	16,0
rówieński	51,0	97,1	110,6	127,2	170,2	266,5	0,5
tarnopolski	95,5	133,9	150,9	128,7	161,4	240,0	0,4
wołyński	122,9	158,8	219,8	200,7	324,2	373,4	0,7
Ukraina (ogółem)	27 749,0	38 389,0	41 688,0	24 766,7	37 126,1	54 094,8	100

Obwody uporządkowano alfabetycznie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Інформація щодо фактичних надходжень туристичного, 2018; Надходження туристичного збору до місцевих бюджетів за 2014–2016 роки, 2017.*

charakteryzujący się największym ruchem turystycznym, generuje najwięcej miejsc pracy w sektorze turystycznym i największe dochody z tego tytułu. Dla obwodu iwanofrankiowskiego znacząca jest baza agroturystyczna, na którą składają się obiekty noclegowe turystyki wiejskiej, wydzielane zazwyczaj w zestawieniach statycznych. Potencjału związanego z takim rodzajem turystyki w ogóle nie wykorzystuje się w obwodzie rówieńskim. Zaskakujące są dane związane z udziałem cudzoziemców w ogólnej liczbie turystów korzystających z usług noclegowych. Pod tym względem na drugim miejscu plasuje się obwód tarnopolski, a na trzecim – rówieński (Пунців, 2009). W obwodzie wołyńskim, pomimo jego położenia przy granicy, odnotowano niski udział cudzoziemców korzystających z usług noclegowych. Dochody z usług noclegowych w obwodach lwowskim i iwanofrankiowskim są większe nie tylko ze względu na liczbę turystów, ale także wyższe ceny noclegów (tab. 24).

Jak wynika z przeprowadzonego badania ankietowego, Polaków przyciągają niskie ceny usług turystycznych. Najwyższy wzrost cen tego typu usług odnotowano w roku 2015, który odbił się echem w związku z wydarzeniami na wschodzie Ukrainy (tab. 25). Jednak dla Polaków przyjeżdżających do Ukrainy kluczowe znaczenie ma kurs hrywny w stosunku do złotego (zmiany kursu złotówki przedstawiono w tabeli 26).

Tabela 24. Wybrane wskaźniki działalności turystycznej obiektów zbiorowego zakwaterowania i podmiotów turystycznych (touroperatorów i agentów turystycznych) w Ukrainie Zachodniej w 2017 roku

Wyszczególnienie	Obwód				
	iwano-frankiowski	lwowski	rówieński	tarnopolski	wołyński
Liczba obiektów noclegowych	274	337	52	66	131
Liczba miejsc noclegowych	14 695	32 927	3 798	4 077	6 135
Liczba spędzonych dni w obiektach noclegowych	1 228 943	3 401 146	352 650	276 961	480 980
Średni czas przebywania (w dniach)	5,4	4,0	5,7	5,4	4,9
Dochody obiektów noclegowych w tys. UAH	491 611,6	1 562 316,8	89 297,7	55 219,4	90 725,8
Liczba korzystających z agroturystycznych obiektów noclegowych	55 096	2 797	–	4 088	3 050
Liczba pracowników w obiektach noclegowych	2461	8828	763	779	1068
Liczba cudzoziemców w obiektach noclegowych	18 388	138 789	7 019	14 456	5 721
Liczba osób korzystająca z obiektów noclegowych	340 680	987 866	98 798	125 262	124 937
Procentowy udział cudzoziemców w usługach noclegowych (%)	5,4	14,0	7,1	11,5	4,9

Obwody uporządkowano alfabetycznie.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Колективні засоби розміщування Івано-Франківської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики в Івано-Франківській області; *Колективні засоби розміщування Львівської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Львівській області; *Колективні засоби розміщування Рівненської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області; *Колективні засоби розміщування Тернопільської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Тернопільській області; *Колективні засоби розміщування Волинської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Волинській області; *Туристична діяльність в Україні у 2017 році, 2018*; *Колективні засоби розміщення в Україні в 2017 році, 2018*.

Analiza korelacji pomiędzy oficjalnym kursem złotego i hrywny ukraińskiej a liczbą przyjazdów wykazała brak zależności w latach 2012–2017. Silna korelacja pojawia się jednak po uwzględnieniu lat 2014–2017. Na pewno nie można twierdzić, że spadek kursu hrywny był główną przyczyną wzrostu liczby przyjazdów Polaków do Ukrainy po 2014 roku, gdyż na to zjawisko nakłada się także okres po konflikcie na wschodzie Ukrainy, a także rzadkie informacje w mediach o niebezpiecznej sytuacji na tych terenach.

Tabela 25. Wskaźniki cen towarów i usług konsumpcyjnych – ich wpływ na usługi restauracji i hoteli w Ukrainie Zachodniej w latach 2011–2017 (w procentach; w grudniu danego roku w stosunku do stanu w grudniu roku poprzedniego)

Obwód	Rok						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
iwano-frankiowski	106,7	101,0	100,7	113,1	115,9	110,5	116,4
lwowski	105,0	102,3	101,1	114,5	127,8	115,6	112,3
rówieński	109,1	102,3	100,7	118,8	126,9	115,8	119,1
tarnopolski	109,2	101,5	103,0	116,2	125,2	109,5	112,7
wołyński	107,2	102,8	101,4	114,0	123,3	111,0	117,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: STTU, 2017.

Tabela 26. Polacy korzystający z usług noclegowych w Ukrainie Zachodniej oraz oficjalny kurs hrywny w stosunku do złotego polskiego w latach 2011–2017

Obwód	Rok						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
iwano-frankiowski	-	2003	2505	2064	2310	2497	3926
lwowski	26623	21966	24529	12128	15179	27072	34583
rówieński	859	1106	1262	845	1007	1097	1378
tarnopolski	3553	7040	9059	761	1488	9627	6492
wołyński	1927	2858	1593	2057	1858	1840	3492
ogółem (badany obszar)	-	34973	38948	17855	21842	42133	49871
oficjalny kurs UAH do PLN	210,21	245,52	252,92	375,53	579,55	649,03	704,9

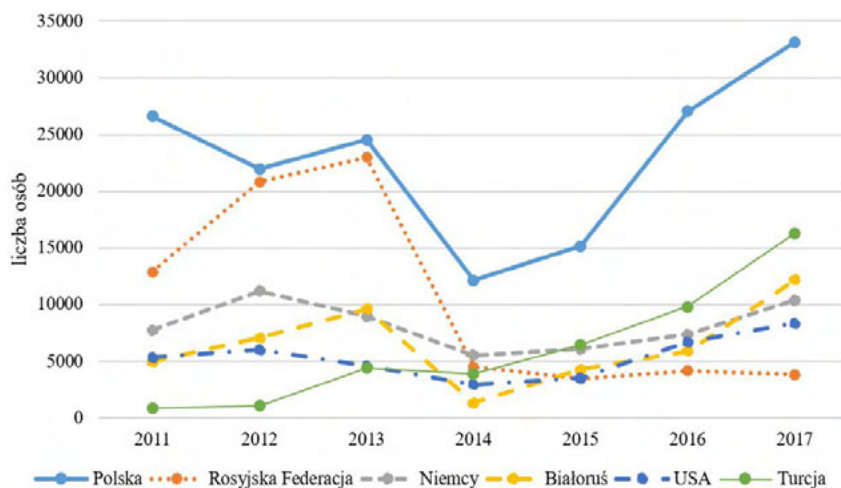
Legenda: - brak danych

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: STTU, 2017.

Analizując dane statystyczne z poszczególnych obwodów, można zauważyć, iż w obwodzie lwowskim w latach 2011–2013 najwięcej turystów zagranicznych przybywało z Polski i Federacji Rosyjskiej. Obecnie Polacy nadal licznie jeżdżą do tego obwodu, natomiast liczba Rosjan zmalała ponad cztery razy. Sytuacja polityczna na wschodzie Ukrainy i Krymie miała negatywny wpływ na przyjazdy od 2014 roku obywateli wszystkich zagranicznych państw przodujących w ruchu wjazdowym (ryc. 30.), przyczyniła się także do zwiększenia udziału turystyki wewnętrznej w tym obwodzie.

W obwodzie lwowskim znacznie wzrosły przyjazdy obywateli Turcji, co jest związane z rozwojem połączeń tanich linii lotniczych między państwami i z korzystaniem przez Turków z seksturystyki. Te usługi są świadczone w dosyć niskich cenach w porównaniu z innymi państwami europejskimi (Meszaros, 2018; Momotyuk, 2017). Liczba udzielonych noclegów obywatelom Białorusi w 2017 roku osiągnęła większą wartość niż przed rokiem 2014. Do stanu poprzedniego wróciła natomiast liczba korzystających z noclegów Niemców i obywateli USA (ryc. 32).

Rycina 32. Cudzoziemcy najczęściej korzystający z noclegów w obiektach zbiorowego zakwaterowania w obwodzie lwowskim w latach 2011–2016 (liczba osób)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Розподіл іноземців, обслужених у готелях...*, 2018.

Liczba wszystkich cudzoziemców przyjeżdżających do obwodów wołyńskiego i rówieńskiego jest podobna, aczkolwiek liczba Polaków w obwodzie wołyńskim jest prawie dwukrotnie wyższa (tab. 27.), co może być związane z bliskością granicy z Polską. W latach 2015–2016 w obwodach rówieńskim i wołyńskim

Tabela 27. Cudzoziemcy korzystający z noclegów w hotelach i innych obiektach zbiorowego zakwaterowania w obwodach rówieńskim i wołyńskim w latach 2012–2017 (liczba osób)

	Rok											
	2012		2013		2014		2015		2016		2017	
Państwo	ow	or	ow	or	ow	or	ow	or	ow	or	ow	or
Polska	1927	1106	2858	1262	1593	845	2057	1007	1858	1097	1840	1378
Białoruś	1039	556	1789	851	646	355	799	491	715	537	969	599
Federacja Rosyjska	1356	1480	1760	1851	563	447	255	296	170	313	193	246
Niemcy	973	638	718	742	551	566	607	536	662	679	576	641
Litwa	631	164	548	261	218	232	259	264	228	164	239	262
USA	343	229	177	271	111	243	204	404	122	354	121	431
Turcja	97	74	64	151	113	186	98	152	183	205	137	360
Cudzoziemcy ogółem	9031	6487	10396	8220	5725	5480	5907	5801	5772	6613	5721	7019

Legenda: ow – obwód wołyński; or – obwód rówieński.

Państwa uporządkowano według całkowitej liczby przyjazdów w latach 2011–2016.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Колективні засоби розміщування у Волинській області.*; *Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2012 році*; *Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2013 році*; *Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2014 році*; *Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2015 році*; *Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2016 році*; *Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2017 році*.

najczęściej korzystali z usług noclegowych oraz obiektów zbiorowego zakwaterowania obywatele Polski, Białorusi i Niemiec. W latach poprzednich w czołówce znajdowali się Rosjanie.

W obwodzie tarnopolskim przyjazdy cudzoziemców kształtowały się nieco inaczej. Oprócz Polaków, Białorusinów i Niemców częstymi turystami byli obywatele Turcji, USA i Rumunii (tab. 28).

We wszystkich badanych obwodach odnotowano znaczącą, pozytywną zmianę liczby nocujących cudzoziemców w 2015 roku w stosunku do roku wcześniejszego. W ostatnich dwóch latach znacznie wzrosła liczba nocujących Czechów w obwodzie tarnopolskim.

Tabela 28. Cudzoziemcy korzystający z noclegów w hotelach i innych obiektach zbiorowego zakwaterowania w obwodzie tarnopolskim w latach 2011–2016 (liczba osób)

Państwo	Rok						
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Polska	3553	7040	9059	761	1488	6627	6492
Niemcy	460	446	566	265	620	908	975
Turcja	104	140	84	14	121	436	343
Białoruś	84	193	913	145	218	434	451
USA	222	504	172	89	195	434	436
Rumunia	22	39	554	69	139	332	691
Wielka Brytania	157	253	242	26	84	257	143
Federacja Rosyjska	940	1435	1863	511	271	234	564
Mołdawia	194	210	172	83	128	208	384
Czechy	5	127	138	49	69	200	619
Cudzoziemcy ogółem	7487	11858	15960	2982	4661	14456	14455

Państwa uporządkowano według całkowitej liczby przyjazdów w latach 2011–2016.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Розподіл іноземців у колективних засобах розміщення за їх типами та країнами у 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016, 2017 році по Тернопільській області...*, 2018.

W obwodzie iwanofrankiowskim – tak jak w innych badanych obwodach – nocowało najwięcej Polaków. Ten położony w Karpatach obwód jest bardzo popularnym regionem turystyki górskiej Ukraińców, dlatego udział procentowy przybywających tam cudzoziemców utrzymuje się na niższym poziomie niż w innych obwodach. W latach 2012–2016 wzrosło zainteresowanie tym obwodem mieszkańców Rumunii i Mołdawii, co prawdopodobnie wynikało z niskich cen usług w związku ze znacznym spadkiem wartości hrywny (tab. 29).

Tabela 29. Cudzoziemcy najczęściej korzystający z noclegów w hotelach i innych obiektach zbiorowego zakwaterowania w obwodzie iwanofrankiowskim w latach 2012–2016 (liczba osób)

Państwo	Rok					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Polska	2003	2505	2064	2310	2497	3926
Federacja Rosyjska	3862	3279	1502	1379	722	705
Mołdawia	1129	931	664	1721	1423	1683
Niemcy	1196	981	904	974	1077	1103
Białoruś	1115	974	826	1033	869	1176
USA	549	464	400	1137	931	1144
Rumunia	353	265	164	717	1353	1375
Włochy	346	645	420	356	371	342
Francja	275	592	374	312	376	340
Kanada	321	436	358	404	361	412
Turcja	106	122	143	338	657	765
Wielka Brytania	166	149	192	526	368	391
Cudzoziemcy w obwodzie (ogółem)	13704	14341	11083	14566	14891	18388
Cudzoziemcy w mieście Iwano-Frankiowsk (ogółem)	5940	7767	7149	8136	7857	9419

Państwa uporządkowano według całkowitej liczby przyjazdów w latach 2012–2016.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Кількість іноземців у колективних засобах розміщування за країнами у 2012–2016 році*, 2018.

Od 2014 roku w obwodzie iwanofrankiowskim – tak jak w pozostałych obwodach Ukrainy Zachodniej – nastąpił znaczący spadek liczby nocujących Rosjan. Analiza udziału procentowego turystów według obywatelstwa w stosunku do

ogólnej liczby cudzoziemców w poszczególnych obwodach nie wykazała znaczącej różnicy w porównaniu do liczby cudzoziemców podanych w tabelach 27, 28., 29., dlatego dane te ograniczono wyłącznie do liczby osób.

Informacje z Urzędu Statystycznego obwodu lwowskiego dotyczące liczby cudzoziemców korzystających z noclegów w hotelach i innych obiektach zbiorowego zakwaterowania w mieście Lwów zdecydowanie różnią się od danych, które udostępnił Wydział Turystyki przy Urzędzie Miasta. Ta rozbieżność wynika stąd, że Urząd Statystyczny posiada tylko oficjalne dane, które raportują obiekty noclegowe, a wiele takich obiektów nie jest zarejestrowana jako hotel lub hostel, dlatego ich właściciele nie podają rzeczywistej liczby gości lub ją zmniejszają. Według danych Urzędu Statystycznego suma wszystkich turystów z za granicy, którzy korzystali z usług noclegowych we Lwowie, jest pięć razy mniejsza, niż podają dane Wydziału Turystyki. Różnica liczby Polaków przyjeżdżających do Lwowa jest czterokrotnie mniejsza, a różnica liczby wszystkich turystów (wewnętrznych i przyjazdowych) odwiedzających Lwów jest trzykrotnie niższa. Wydział Turystyki przy Urzędzie Miasta ma inną metodologię gromadzenia danych – łączy dane Barometru Turystycznego (platforma on-line gromadzenia aktualnych informacji dotyczących dynamiki ruchu turystycznego miasta od jednostek świadczących usługi turystyczne; <http://www.barometer.lviv.ua/>), dane statystyczne Centrów Informacji Turystycznej oraz wyniki badań marketingowych przeprowadzanych na zlecenie Wydziału Turystyki. W tabeli 30. zamieszczono dane z Wydziału Turystyki przy Urzędzie Miasta Lwowa.

Największy udział w rynku turystyki przyjazdowej we Lwowie mają Polacy (21,2%). Na drugim miejscu plasują się Turcy (14,5%). W 2017 roku znaczny udział w ruchu przyjazdowym zyskali także obywatele USA, Niemiec i Białorusi. Największy wzrost w przyjazdach w 2017 roku w stosunku do 2014 roku odnotowano wśród Chińczyków, Białorusinów, obywateli Stanów Zjednoczonych, Polski i Kanady. Tendencję spadkową jako jedyni wykazali Rosjanie (tab. 30.)¹.

Rozwój turystyki w Ukrainie Zachodniej jest w dużej mierze napędzany potrzebami turystów z Zachodu. Zaspokojenie tych potrzeb wiąże się z inwestycjami i dostosowaniem infrastruktury do zachodnich standardów. Największym problemem są obszary poza miastami obwodowymi i kurortami, które nie mają rozwiniętej infrastruktury drogowej, noclegowej oraz gastronomicznej.

1 Tendencje w ruchu turystycznym w kolejnych latach przedstawione zostały w artykulech: Tomczewska-Popowycz, Quirini-Popławski, 2021; Quirini-Popławski, Tomczewska-Popowycz, Dorocki, 2021; Illiashenko i in., 2021; Quirini-Popławski i in., 2022.

Tabela 30. Cudzoziemcy najczęściej korzystający z noclegów w hotelach i innych obiektach zbiorowego zakwaterowania we Lwowie w latach 2014–2017 (liczba osób)

Państwo	Rok				Zmiany w latach 2014–2017, (2014 – 100%)	Udział w ruchu przyjazdowym w 2017 roku (w %)
	2014	2015	2016	2017		
Polska	18 693	55 614	86 301	90 507	384,2	21,2
Turcja	16 527	34 821	44 781	61 968	275	14,5
Stany Zjednoczone	5 310	23 004	22 599	27 732	422,3	6,5
Niemcy	9 117	15 129	19 32	22 215	143,7	5,2
Białoruś	3 714	5 043	10 569	21 201	470,8	5,0
Federacja Rosyjska	8 853	5 211	5 661	7 023	-20,7	1,6
Wielka Brytania	2 598	5 130	5 295	8 598	230,9	2,0
Izrael	-	951	6 762	12 627	1127,8*	3,0
Włochy	3 345	5 046	4 026	6 366	90,3	1,5
Kanada	1 920	4 218	4 716	7 716	301,9	1,8
Francja	1 875	3 357	4 350	6 309	236,5	1,5
Austria	1 839	2 262	4 071	7 521	309	1,8
Chiny	573	1 377	3 987	4 038	604,7	0,9
Hiszpania	1 446	1 629	3 861	2 838	96,3	0,7
Republika Czeska	-	633	4 098	3 843	507,1*	0,9
Cudzoziemcy (ogółem)	143 922	266 301	299 403	427 608	197,1	43,0
Turyści wewnątrzni	457 119	705 246	632 457	562 530	23,1	57,0
Turyści ogółem (cudzoziemcy i Ukraińcy)	601 041	971 547	931 860	990 138	64,7	100,0

Legenda: – brak danych

* Zmiany w 2017 roku w stosunku do stanu w roku 2015 (ze względu na brak danych o 2014 roku). Państwa uporządkowano w oparciu o całkowitą liczbę przyjazdów w latach 2014–2017.

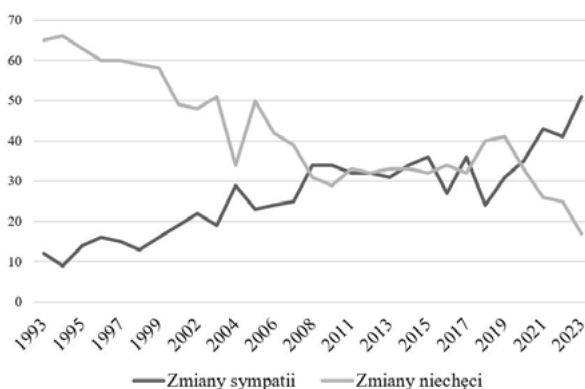
Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *Lviv. Annual data. Arrivals in hotels...*, 2018.

Stanowi to dużą przeszkodę dla zrównoważonego rozwoju tego regionu. By turystyka dalej się rozwijała, wskazane jest rozwiązanie konfliktu zbrojnego z Rosją i ustabilizowanie polityczne kraju, co ma związek z bezpieczeństwem turystów. Jest to konieczne, by zatrzymać kapitał lokalny, przyciągnąć inwestycje i wykwalifikowane zasoby ludzkie. Mniej rozwinięte obszary można przygotować do turystyki przyjazdowej poprzez początkowe rozwinięcie turystyki wewnętrznej (Timothy, 1998; Tosun, 2001), chociaż trzeba przyznać, że turyści wewnętrzni mają mniejsze wymagania co do poziomu usług turystycznych, to bowiem jest także związane z zasobnością portfela.

Turystyka jest wykorzystywana jako narzędzie rozwoju gospodarczego, równowagi regionalnej oraz zmian społecznych. Może także zachęcać do europeizacji – z jednej strony, z drugiej zaś – może stworzyć pozytywny wizerunek Ukrainy w oczach Europejczyków (Tosun, Jenkins, 1996, s. 519), a zwłaszcza obywateli Unii Europejskiej.

W związku z coraz częstszymi spotkaniami Polaków z Ukraińcami relacje obu narodowości – zdaniem Joanny Koniecznej-Sałamin (2016; Konieczna, 2003) – przestały opierać się na przykrych faktach z historii polsko-ukraińskiej i zaczęły być łączone z problemami współczesnymi. Wynikiem są pozytywne zmiany w postrzeganiu Ukraińców przez Polaków (ryc. 33). Ma to dobry wpływ na rozwój turystyki przyjazdowej Polaków do Ukrainy. Badania także wskazują, że Polacy mają zdecydowanie lepsze skojarzenia związane z Ukrainą niż z wyrazem „Ukraińcy”.

Rycina 33. Sympatia i niechęć Polaków w stosunku do Ukraińców w latach 1993–2015

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2023/K_033_23.PDF [data dostępu: 2.08.2023].

Jak wynika z badań CBOS (Omyła-Rudzka, 2017), stosunek Polaków do Ukraińców z 2015 roku utrzymywał się na podobnym poziomie w latach 2016–2017, co jest pozytywnym czynnikiem dla rozwoju turystyki międzynarodowej między Polską i Ukrainą.

Na przyjazdowy ruch turystyczny do Ukrainy największy wpływ miały wydarzenia negatywne: ogólnoświatowy kryzys gospodarczy, aneksja Krymu i konflikt zbrojny w Donbasie. Kryzys gospodarczy można uznać za główną przyczynę spadku liczby przyjazdów Polaków, Rumunów i Słowaków do Ukrainy, natomiast aneksja Krymu i konflikt zbrojny spowodowały spadek liczby turystów z Rosji oraz Białorusi. Obwody, które należały do Galicji Wschodniej (Małopolski Wschodniej), czyli lwowski oraz iwanofrankiowski, generowały największy ruch turystyczny i dochody z turystyki. Sprzyjają temu: dziedzictwo kulturowe, usytuowanie blisko granic, rozwój połączeń komunikacyjnych oraz lokalizacja na terenie Karpat i Roztocza. Pozytywnym czynnikiem jest także coraz większa promocja turystyki na rynkach międzynarodowych.

Pomimo niesprzyjającej sytuacji politycznej (ciągnący się konflikt zbrojny z Federacją Rosyjską) i znacznego spadku liczby przyjeżdżających turystów w 2014 roku, ruch turystyczny w Ukrainie Zachodniej, w odróżnieniu od pozostałej części Ukrainy, w kolejnych latach wrócił do stanu poprzedniego, aczkolwiek przyjazdy obywateli Federacji Rosyjskiej zmniejszyły się czterokrotnie. Dane statystyczne wskazują na to, że najwięcej turystów do Ukrainy Zachodniej przyjeżdża z Polski, w drugiej kolejności – z Niemiec, Turcji i USA, natomiast obywatele państw rosyjskojęzycznych nie są już w czołówce. Konieczne jest zatem udostępnienie informacji turystycznej w języku polskim i angielskim, gdyż cyrylica wielu osobom nie jest znana.

7.3. Doskonalenie zagospodarowania turystycznego i oferty turystycznej

Turystyka związana z pochodzeniem ma szansę się rozwijać, zwiększając ruch turystyczny zarówno z Polski, jak i innych krajów. By wykorzystać ten potencjał, usługodawcy z branży turystycznej winni podjąć szereg działań pozwalających osiągnąć jak największe efekty przy najmniejszych nakładach. Jest to, oczywiście, optymalizacja działalności gospodarczej, polegająca na wybieraniu rozwiązań maksymalizujących korzyści przy minimalizacji kosztów (Parolo, Ferrarini, Rossi, 2009). Celem rozwoju turystyki jest zwiększenie ruchu turystycznego i zarządzanie nim w sposób zrównoważony.

Na rynku turystycznym występuje zarówno popyt turystyczny, jak i podaż. Produkt turystyczny jest przedmiotem podaży, składa się z dóbr i usług, które są nabywane przez turystów w celu zaspokojenia potrzeb związanych z uprawianiem turystyki (Pawlusiński, 2008). Produkt turystyczny obejmuje atrakcje, środowisko miejsca docelowego, infrastrukturę, usługi, dostępność i wizerunek miejsca docelowego, a także cenę (Altkorn, 1995; Middleton, 1996). Jego rdzeniem jest główny cel podróży – walory turystyczne.

W turystyce sentymentalnej, a przede wszystkim genealogicznej niezwykle ważna jest baza uzupełniająca, która posiada zbiory dokumentów związanych z przodkami i lokalną historią. Od 2017 roku uruchomiono bazę genealogiczną: <https://pra.in.ua/>, która zawiera akta mieszkańców Ukrainy z lat 1650–1920. Zbiory te są jednak jeszcze niewielkie. Dzięki pracy wolontariuszy co jakiś czas w bazie pojawiają się nowe dokumenty. Istotnym problemem jest jednak to, że zainstalowana w tej bazie wyszukiwarka rozpoznaje zapytania zapisane wyłącznie cyrylicą. Nie można z tego powodu wyszukać np. nazwiska polskiego. Pewną część dokumentów związanych z mieszkańcami Ukrainy Zachodniej posiada także polska baza „Geneteka”: <http://geneteka.genealodzy.pl/>; www.szukajwarchiwach.pl oraz Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: <http://agad.gov.pl/>. Zdjęcia z okresu międzywojennego na Kresach można także znaleźć w Narodowym Archiwum Cyfrowym on-line.

W ostatnich latach powstały międzynarodowe wyszukiwarki przodków, takie jak m.in. www.myheritage.pl; www.ancestry.com. Badacze sygnalizują, że w związku z rozwojem baz genealogicznych on-line spadła liczba przyjazdów do krajów pochodzenia (Heinlen, 2007), dlatego niektóre archiwa udostępniają pełne wersje dokumentów tylko ze stacjonarnych komputerów na miejscu, a za niedużą opłatę umożliwiają dostęp do materiałów niezdigitalizowanych. Poszukiwanie swoich korzeni stało się popularne także wśród gwiazd na Zachodzie, o czym świadczy popularność takich programów telewizyjnych, jak „Who do you think you are?” oraz „Finding your roots”. Stosunkowo niszowa turystyka genealogiczna zaczyna być dostrzegana m.in. w USA, Szkocji (Ali-Knight, 2010; Murdy, Alexander, Bryce, 2016, 2018), Irlandii (McCarthy, 2007), gdzie zajmuje ważne miejsce w ogólnej gospodarce turystycznej. Powstają produkty turystyczne dla zainteresowanych tym rodzajem turystyki, a obiekty gromadzące akta są dostosowane do potrzeb osób zza granicy. W Szkocji Szkocka Organizacja Turystyczna ogłasza ogólnokrajowe akcje *Homecoming* (ang. ‘powrót do domu’).

Z reguły poszukiwanie informacji o przodkach turyści rozpoczynają w Internecie (fot. 27., 28.), jednak dopiero przybycie na miejsce stwarza możliwość zobaczenia akt, filmów, zdjęć, planów, gazet i map, nierzadko przy użyciu specjalnych urządzeń ułatwiających przeglądanie tego typu materiałów. Możliwość wyszukiwania dokumentów dają zarówno archiwa, jak i biblioteki, które posiadają dawne gazety, pocztówki, filmy oraz inne materiały archiwalne (fot. 29.).

Naukowcy zwracają uwagę na silny związek genealogii z geografiami, gdyż turyści zainteresowani genealogią czują silny związek emocjonalny z konkretnymi miejscami (Bunker, Otterstrom, 2018; Johnson, 1996). Turystyka pochodzenia koncentruje się na dążeniu do poznania lokalnej historii rodziny i przodków, czemu służą dostępne na miejscu informacje, m.in. o dniach i godzinach, w których czynna jest instytucja udostępniająca materiały archiwalne, o sposobie korzystania z nich, o spisach i indeksach zawierających wszystkie zbiory danego archiwum.

Fotografia 27. Strona internetowa The Mitchell Library w Glasgow

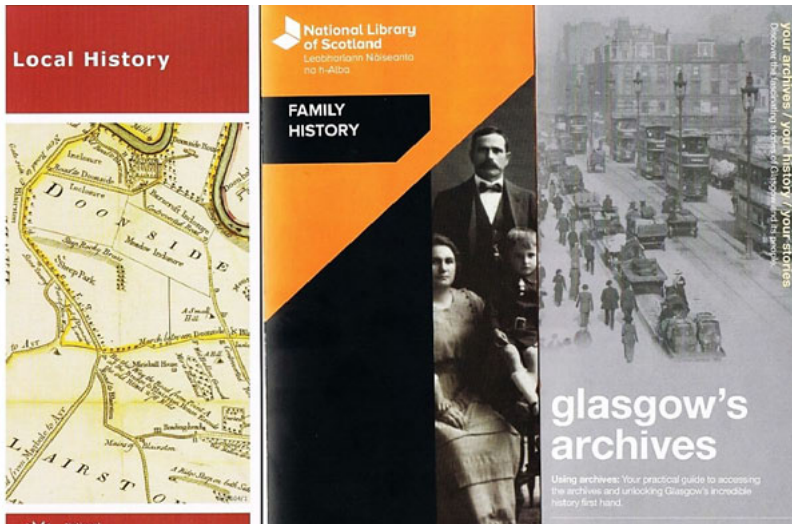
Źródło: <https://www.glasgowfamilyhistory.org.uk/Pages/Home.aspx> [data dostępu: 9.08.2023].

Fotografia 28. Wyszukiwarka irlandzkich korzeni

Źródło: <http://www.rootsireland.ie/> [data dostępu: 9.08.2023].

Fotografia 29. Foldery promocyjne obiektów gromadzących dokumenty w Szkocji

Źródło: Zbiory N. Tomczewskiej-Popowycz

W związku z tym, że dokumenty i interesujące informacje dla turystów znajdują się w różnych miejscach (m.in. w archiwach, bibliotekach, muzeach, galeriach), dla jednostek zajmujących się rozwojem turystyki ważne jest, by

informacje o takich obiektach, ich zbiorach, dniach oraz godzinach otwarcia były zebrane w jednym miejscu. Dobrym rozwiązaniem są różnego typu informatory zawierające takie właśnie informacje.

Jak podaje prezes Warszawskiego Towarzystwa Genealogicznego, największą grupę osób zainteresowanych genealogią stanowią osoby po 50. roku życia, jednak coraz częściej tą tematyką zaczynają się interesować również osoby młodsze. Podobne tendencje obserwuje się także w innych państwach (Alexander, Bryce, Murdy, 2017; Gergelyova, 2007).

W Ukrainie zasady korzystania z materiałów archiwalnych różnią się od polskich standardów. Prawie we wszystkich archiwach w Ukrainie trzeba uzyskać pozwolenie od dyrektora archiwum na możliwość korzystania z akt. Należy w tym celu potwierdzić pokrewieństwo z osobą, której metryki szukamy, wystąpić o przepustkę. Niestety, robienie zdjęć dokumentów jest płatne i wymaga zgody dyrektora danej instytucji. W Polsce wiele metryk zostało już zeskanowanych, podczas gdy w Ukrainie większość archiwów nie skanuje dokumentów. Zmienia się to w ostatnich latach. Wiele ukraińskich archiwów jest w stanie przyjąć zaledwie kilkanaście osób dziennie, a w okresie letnim niektóre z nich są zamknięte przez miesiąc czy nawet dwa miesiące. W Archiwum Historycznym we Lwowie dokumenty do obejrzenia trzeba zamawiać kilka dni wcześniej, co może być szczególnie kłopotliwe dla osób przyjeżdżających na krótki, np. weekendowy pobyt w mieście.

Produkty tworzone z myślą o turystyce przodków i turystyce genealogicznej mogą być bezkonkurencyjne, gdyż pochodzenie związane jest zwykle tylko z konkretnymi miejscami. By rozwijać dobre produkty turystyczne, trzeba wziąć pod uwagę czynniki, które mają wpływ na podaż turystyczną: dobra organizacja (przygotowanie) produktu turystycznego, a także wsparcie władz samorządowych i współpraca pomiędzy jednostkami publicznymi oraz prywatnymi. Kreowanie marki powstałego produktu daje szansę na identyfikowanie i rozpoznawalność produktu, co jest związane z jego jakością. Wykorzystanie jak największej liczby dóbr kultury zwiększa potencjał rozwoju turystyki, a zewnętrzne wsparcie finansowe ma znaczący wpływ dla państw rozwijających się (Szczepanowski, 2015; Marcinkiewicz, 2003).

Wcześniej realizowano współpracę polsko-białorusko-ukraińską, w ramach której wspierano projekty związane z turystyką, a także realizowano różnego rodzaju klastry turystyczne jako formy współpracy transgranicznej, co miało korzystny wpływ na gospodarczą aktywizację (Antoniuk, Papish, 2014; Kaliszczak,

2009; Pirozhnik, 2015). Jednak żaden z tych projektów nie dotyczył turystyki genealogicznej. Zaledwie kilka inicjatyw miało związek z turystyką sentymentalną Polaków, ale strony internetowe tych produktów obecnie już nie działają. Projekt „Szlak Jana III Sobieskiego” w największym stopniu przyczyniał się do rozwoju turystyki sentymentalnej, lecz strona internetowa tego projektu także już nie jest aktywna. W ramach współpracy transgranicznej nie podjęto do tej pory żadnych kroków mających na celu bezpośrednio promowanie turystyki sentymentalnej. Program Polska-Białoruś-Ukraina PL-BY-UA 2007–2013 (<https://www.pbu2020.eu/pl/>) obejmował projekty związane z turystyką aktywną (międzynarodowe szlaki rowerowe i kajakowe, a także górskie), modernizację ogrodów zoologicznych, promocję turystyki uzdrowiskowej. Turystyka kulturowa promowana była również w ramach programu „Perły Europy Wschodniej: rozwój i promocja produktów turystyki kulturowej miast transgranicznych” – Iwano-Frankiwnsk, Kołomyja, Przeworsk, Lublin, Lwów. Promocją objęto trasy podziemne Lwowa, Rzeszowa i Lublina. Udanym projektem było rozpowszechnianie kulturowego dziedzictwa żydowskiego i tworzenie szlaków turystycznych „Shtetl Routes” (<http://shtetlroutes.eu/>). W ramach programu PL-BY-UA 2007–2013 zrealizowano projekt, którego rezultatem było opublikowanie drukowanego informatora *Wycieczka transgraniczna*. Publikacja ta – dostępna w trzech językach: polskim, ukraińskim i angielskim – zawierała informacje o obiektach turystycznych w obwodzie lwowskim oraz w województwach podkarpackim i lubelskim. Niestety, nakład informatora został już wyczerpany.

W następnej edycji programu PL-BY-UA 2014–2020 – po rozstrzygnięciu pierwszej tury wniosków związanych z dziedzictwem – wygrały projekty związane z turystyką aktywną, przyrodniczą i religijną. Zgłoszono kilka projektów mających na celu budowanie porozumienia między narodami i stworzenie „punktów dialogu” na terytorium Polski, Ukrainy i Białorusi (<https://www.pbu2020.eu/>). Inne przedłożone propozycje mają na celu poprawę stanu obiektów dziedzictwa kulturowego. W celu rozwoju turystyki etnograficznej planuje się realizację projektu „Świat Rozet Karpackich – wydarzenia w celu zachowania unikatowości kulturowej Karpat”. Warto podjąć kroki związane z ulepszeniem infrastruktury obiektów gromadzących akta, co do tej pory nie było poczynione. Tworzenie szlaków dziedzictwa polskiego jest realizowane tylko w nieznacznym stopniu. Problemem wymagającym rozwiązania jest usuwanie wraz z zamknięciem projektu wszelkich materiałów internetowych z nim związanych oraz zaprzestanie promowania przygotowanych produktów turystycznych. Warto

również rozważyć tłumaczenie stron internetowych na języki obce, umożliwiłoby to bowiem wyszukiwanie informacji przez cudzoziemców.

Usprawnienie turystyki pochodzenia na poziomie lokalnym pomoże konkurować z ofertami w dużych miastach i zwiększyć rozwój mniejszych regionów. By wzrósł popyt turystyczny, trzeba zwrócić uwagę na następujące elementy: promocję produktów turystycznych, motywację przyjazdów turystów, zapotrzebowanie na wysoką jakość usług oraz wpływ grup odniesienia i liderów opinii (Marcinkiewicz, 2003; Szczepanowski, 2015).

Tadeusz Jędrzyiak (2008) wymienia elementy – zarówno podstawowe, jak i uzupełniające – składające się na produkt turystyczny w turystyce kulturowej, które można wykorzystać do tworzenia produktów turystyki sentymentalnej (tab. 31). Elementy podstawowe generują ruch turystyczny, są motywacją do przyjazdu, z kolei elementy uzupełniające mają wpływ na rozwój i konkurencyjność produktów turystycznych. Poznanie celu przyjazdów turystów stanowi podstawę rozwoju nowego produktu i umożliwia zarządzanie regionem, a także wpływa na jednostki świadczące usługi turystyczne. Do listy podstawowych elementów produktów wchodzących w skład turystyki kulturowej można dodać jednostki gromadzące akta, natomiast do elementów uzupełniających – stabilną sytuację polityczną.

Tabela 31. Elementy podstawowe i uzupełniające składające się na produkt turystyczny w turystyce kulturowej

Elementy podstawowe	Elementy uzupełniające
<ul style="list-style-type: none"> - obiekty zabytkowe - lokalne atrakcje turystyczne - obiekty kultu religijnego - wydarzenia historyczne, rocznice - legendarne postaci, słynni ludzie - obiekty przemysłowe - imprezy kulturalne, festiwale, wydarzenia artystyczne - galerie sztuki, muzea, cmentarze - bieżąca oferta kulturalna (imprezy, kina, teatry, muzea, opera) - kuchnia regionalna i folklor 	<ul style="list-style-type: none"> - baza noclegowa - baza gastronomiczna - dostępność komunikacyjna, drogi krajowe, połączenia kolejowe - parkingi dla rowerzystów, motocyklistów - udogodnienia (np. place zabaw dla rodzin z dziećmi) - system informacji turystycznej, kulturalnej i oznakowania atrakcji - system bezpieczeństwa - sprzyjający klimat społeczny - wizerunek miejsca, stan środowiska naturalnego, jego czystość - okoliczne atrakcje

Źródło: Jędrzyiak, 2008, s. 127.

Wydarzenia historyczne i rocznice ważne dla Polaków w Ukrainie w dużej mierze związane są z tragicznymi wydarzeniami historycznymi, najczęściej z II wojny światowej. Oddanie hołdu, upamiętnienie znaczących wydarzeń, odwiedziny i wsparcie mniejszości polskiej, która jeszcze została na terytorium Ukrainy Zachodniej, są częstymi motywami przyjazdu nie tylko członków organizacji kresowych, ale także innych osób związanych z Kresami więziami rodzinnymi bądź zamiłowaniem do historii.

W ostatnich latach zainteresowanie naukowców budzą *dark tourism* czy *thanatoturystyka*, związana także z turystyką martyrologiczną oraz kommemoratywną (Kowalczyk, 2008). Te rodzaje turystyki polegają na odwiedzaniu miejsc czyjeś śmierci lub nieszczęścia, czemu towarzyszy chęć złożenia hołdu (upamiętnienia). Na Kresach Wschodnich bardzo ważnym obszarem uprawiania takiej turystyki jest Cmentarz Orłąt Lwowskich oraz różnego rodzaju pomniki upamiętniające ważne wydarzenia lub znane osoby (m.in. Juliusza Słowackiego).

Do tworzenia produktów turystycznych można wykorzystać legendarne postacie i słynnych ludzi – zarówno tych znanych szerszemu gronu odbiorców, jak i tych lokalnych. Wydarzenia kulturalne związane z przywróceniem pamięci o wielokulturowości terenów Kresów mogą stanowić narzędzie porozumienia w konfliktach historycznych. W Drohobyczu można przejść się śladami Brunona Schulza, są reklamowane rezydencje związane z Janem III Sobieskim, w Krzemieńcu funkcjonuje muzeum Juliusza Słowackiego. Te produkty – niemające jeszcze wykreowanej marki – mogłyby być znacznie poszerzone. Niewykorzystany jest także potencjał wielu miast, w których można by było stworzyć szlaki miejskie związane z lokalnymi działaczami. Na świecie dobrze prosperują różnego rodzaju szlaki tematyczne, nawet istot wymyślonych, m.in. szlak potwora z jeziora Loch Ness w Szkocji czy Szlak Bajek w Niemczech. Kresy Wschodnie kojarzą się z wieloma znanymi osobistościami, których życiorysy można wykorzystać do tworzenia produktów turystycznych (patrz rozdział 6. *Ruch turystyczny Polaków do Ukrainy Zachodniej oraz jego międzygeneracyjne i regionalne zróżnicowanie (ze szczególnym uwzględnieniem osób pochodzenia kresowego)*). Polskie biura podróży proponują wycieczki „Szlakiem ognia i miecza”, jednak na miejscu udostępnione obiekty obronne nie wykorzystują tego hasła i często nie eksponują związku z dziełem Henryka Sienkiewicza. Należy rozwijać turystykę literacką, gdyż jej potencjał jest niewykorzystany.

Szlakiem turystycznym funkcjonującym między Polską a Ukrainą jest Szlak Naftowy, który po polskiej stronie obejmuje Krosno oraz powiaty: bieszczadzki, jasielski, krośnieński, leski, sanocki, a po stronie ukraińskiej – miasto Borysław oraz rejony samborski i drohobycki. Na szlaku znajdują się urzędy kopalnianie, wydobywcze, zbiorniki na ropę, podziemne magazyny, budynki związane z przemysłem naftowym. We Lwowie znajduje się apteka, w której została zapalona pierwsza lampa naftowa. W 2017 roku w tym budynku niedaleko rynku otworzono restaurację-muzeum „Gazowa Lampa”, w której zachowano dawny styl.

Turystyka kulturowa jest dziedziną łączącą dziedzictwo zarówno materialne, jak i niematerialne z aspektami ekonomicznymi. Dziedzictwo niematerialne obejmuje m.in. festiwale folklorystyczne, gastronomiczne, filmowe. Znany jest pozytywny wpływ turystyki wydarzeniowej oraz filmowej na rozwój regionalny i lokalny, a także na budowanie kapitału społecznego i wsparcie produktów oraz usług niezwiązanych bezpośrednio z turystyką (Moscardo, 2007; Borzyszkowski, 2011; Croy, Walker, 2003; Konieczna, 2014; Юдина, Чеснокова, 2013).

Theodore Metaxas i Dimitris Karagiannis (2016) wskazują na silny związek pomiędzy potrawami lokalnymi i regionalnymi a tożsamością. Warunki klimatyczne i położenie geograficzne zapewniają odrębność regionalną w tradycji kulinarnej (Hughes, 1995). Turystyka gastronomiczna może być ważnym narzędziem marketingowym w promocji turystyki i rozwoju regionalnym (Gannon, 1994). Andrzej Kowalczyk (2010) zalicza turystykę gastronomiczną i literacką do form turystyki zrównoważonej. Gastronomia we Lwowie jest wysoko oceniana przez polskich turystów, jednak jakość tego elementu oferty turystycznej prezentuje się dość ubogo poza miastami obwodowymi i kurortami.

Z jednej strony brak komercjalizacji turystyki ukraińskiej był często wymieniany jako atut, z drugiej zaś strony polscy turyści oczekują poprawy jakości infrastruktury i usług. By zaspokoić potrzeby turystów sentymentalnych, trzeba zapoczątkować współpracę między sektorem publicznym i prywatnym, co powinno prowadzić do poprawy jakości świadczonych usług (Andersson, Getz, 2009). Rola sektora publicznego polega m.in. na przygotowaniu strategii zapewniającej jakość oferty i zaspokojenie potrzeb turystów. Fundamentalne znaczenie ma również współpraca wszystkich podmiotów mających bezpośredni lub pośredni udział w działalności turystycznej na poziomie lokalnym i regionalnym (Gołembski, 2004). Dobre zarządzanie jakością produktów turystycznych powinno zagwarantować satysfakcję klienta, a także mieć wpływ

na wzrost gospodarczy, ochronę środowiska i dobrobyt lokalnej społeczności (Sadczenko, Tomczewska-Popowycz, 2018; Weiermair, 1997). Właściwa strategia rozwoju turystyki odgrywa istotną rolę w doskonaleniu sieci powiązań między podmiotami świadczącymi usługi turystyczne w regionie (Czernek, 2012; Gołębowski, 2015; March, Wilkinson, 2009).

Doskonalenie turystyki związanej z pochodzeniem wymaga podjęcia działalności na różnych poziomach. Zdigitalizowanie dokumentów i udostępnienie ich w bazach genealogicznych online o zasięgu międzynarodowym rozszerza potencjalny rynek turystyki przyjazdowej. Z kolei wzajemne współdziałanie instytucji turystycznych (m.in. muzeów oraz stowarzyszeń kresowych i polskich w Ukrainie) umożliwi budowanie porozumienia między Polakami i Ukraińcami, pokonywanie historycznych zaszłości, pomoże utrzymywać dziedzictwo materialne w lepszym stanie oraz sprzyjać będzie kultywowaniu pamięci i tradycji Kresów.

Turystyka sentymentalna wymieniona została w ustawie o turystyce (*Закон України про внесення змін до Закону України „Про туризм”, 2018 i poprzednie*), ale nie pojawia się w obwodowych strategiach rozwoju turystyki. Strategia rozwoju turystyki w obwodzie iwanofrankiowskim przede wszystkim skupia się na rozwoju turystyki przyrodniczej i agroturystyki, turystyki aktywnej, leczniczej, religijnej, kulinarnej oraz etnicznej (Łemkowie, Bojkowie). Obwód ten jest członkiem sieci Karpackiego Dziedzictwa Kulinarnego (<http://www.culinaryheritage.org/en/>). Jedno z zadań strategii rozwoju turystyki polega na poprawie infrastruktury turystycznej, w tym tras kolejek wąskotorowych (*Комплексна регіональна цільова програма розвитку туризму в Івано-Франківській області на 2016–2020 роки*).

W obwodzie lwowskim rozwijanych jest wiele rodzajów turystyki. Wśród nich na uwagę zasługują: turystyka kulturowa (obejmująca obiekty wpisane na listę UNESCO, obiekty obronne „Złotej Podkowy”, Urycz, Belz), wiejska, aktywna (rowerowa, piesza, wodna, górską) i medyczna. W rządowym programie rozwoju turystyki przewidziano wspieranie turystyki związanej z dziedzictwem żydowskim na Lwowszczyźnie. Rokrocznie odbywa się festiwal partnerstwa ukraińsko-polskiego (*Програма розвитку туризму, курортів і рекреації у Львівській області на 2018–2020 роки*).

Strategia rozwoju turystyki w obwodzie rówieńskim na lata 2016–2020 przewiduje rozwój turystyki wiejskiej, aktywnej (pieszej i rowerowej) oraz wydarzeniowej. Region ten uczestniczy w międzynarodowym projekcie „ViaRegia – kulturowy

szlak Europy” (<https://www.via-regia.org>), w ramach którego powstaje szlak promujący dziedzictwo kulturowe Europy, prowadzący od Hiszpanii przez Francję, Niemcy, Polskę do Kijowa lub przez Białoruś do Moskwy. Poświęconemu mu stronie internetowej poświęcono treści w wielu europejskich językach, lecz informacje szczegółowe o atrakcjach lokalnych podane są wyłącznie w języku niemieckim, a proponowane portale internetowe miast nie działają. Jak podają organizatorzy, coroczny festiwal rówieński o nazwie „Szlak Bursztynowy” – obejmujący przejazdy koleją wąskotorową z Antonówki do Zaricznego – ma charakter międzynarodowy, lecz treści dostępne są wyłącznie w języku ukraińskim. Według informacji zamieszczonych w „Programie rozwoju turystyki w obwodzie rówieńskim” narzędziem promocji Rówieńszczyzny, a tym samym całej Ukrainy, jest portal turystyczny: <https://ua.igotoworld.com> (*Програма розвитку туризму в Рівненській області на 2016–2020 року*).

W Internecie udostępniony został również portal turystyczny poświęcony regionowi wołyńskiemu (<http://volyntravel.com.ua>), zawierający treści w języku ukraińskim, rosyjskim i angielskim.

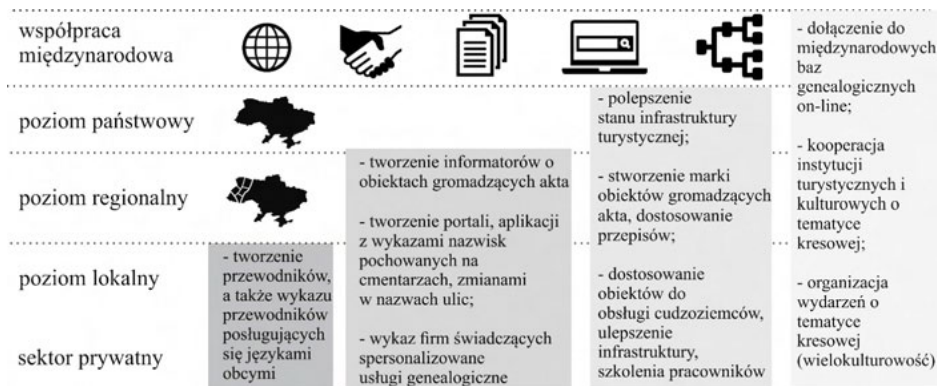
W obwodzie tarnopolskim jako priorytetowe rozwijane są: turystyka religijna, turystyka przygodowa, turystyka tematyczna oraz kulturowo-poznawcza (*Програма розвитку туризму в Тернопільській області на 2016–2020 року*). Do produktów turystyki kulturowej – promowanych na rynku ukraińskim – należą: „Zamki Tarnopolszczyzny” (<https://zamky.te.ua/>, tylko w języku ukraińskim), „Buczacz i Pinzel”, „Uroczysko Czerwonogród” oraz „W magii Krzemieńca – siła Ukrainy”. Podejmowano także kroki mające na celu upowszechnienie turystyki za granicą (Tarnopolszczyzna), wprawdzie bez uwzględnienia turystyki sentymentalnej, ale z naciskiem na ofertę przygodową.

Program rozwoju turystyki w obwodzie wołyńskim zakłada rozwój ekoturystyki (wiejskiej, rowerowej) oraz turystyki uzdrowiskowej, a także poprawę infrastruktury turystycznej. W zakresie turystyki kulturowej przewiduje się dalsze wykorzystanie i rozwój międzynarodowego „Szlaku Giedyminowiczów” (*Програма розвитку туризму та рекреації у Волинській області на 2016–2020 року*).

Z programów rozwoju turystyki wynika, że nacisk kładziony jest przede wszystkim na rozwój turystyki wewnętrznej bez uwzględnienia oczekiwań turystów zagranicznych. Nawet w przypadku projektów międzynarodowych materiały prasowe i internetowe ukazują się w zaledwie kilku językach.

Rozwój turystyki sentymentalnej – pomimo wielu starań zmierzających do rozbudowania usług turystycznych – utrzymuje się na poziomie poniżej możliwości jego kreowania (hipoteza 2.). Rycina 34. przedstawia propozycję działań mających na celu rozwinięcie turystyki pochodzenia na poszczególnych poziomach: międzynarodowym, państwowym, regionalnym, lokalnym i w sektorze prywatnym.

Rycina 34. Schemat organizacyjny turystyki pochodzenia na poziomie międzynarodowym, państwowym, regionalnym i lokalnym

Źródło: Opracowanie własne.

Na poziomie państwowym konieczne należy zmienić przepisy dotyczące udostępniania akt i ułatwienia dostępu do nich wszystkim obywatelom, w tym również cudzoziemcom. Istotne jest również stworzenie marki archiwów jako obiektów turystyki genealogicznej. Z tym wiąże się potrzeba ulepszenia infrastruktury tych obiektów, a także infrastruktury drogowej, która mogłaby stać się elementem rozpoznawalnego produktu turystycznego o dobrej jakości.

Stworzenie informatorów o instytucjach gromadzenia dokumentów archiwalnych i sposobie ich udostępniania ułatwiłoby turystom odnajdywanie potrzebnych treści i materiałów. Komunikaty o zmianach w nazwach ulic oraz wykazy nazwisk osób pochowanych na poszczególnych cmentarzach usprawniłoby rozwój tego typu turystyki. Stworzenie aplikacji z możliwością wyszukiwania miejsca pochówku ułatwiłoby odnajdywanie grobów, tym bardziej że wiele cmentarzy jest w bardzo złym stanie. Dostęp do usług firm oferujących spersonalizowane pakiety turystyczne skróciłoby czas poszukiwania potrzebnych miejsc docelowych związanych z przodkami.

Informatory, przewodniki drukowane oraz spisy przewodników wycieczek są źródłem informacji o lokalnym i regionalnym dziedzictwie miejsca docelowego. Warto je tworzyć w różnych językach.

Z punktu widzenia turysty, który zamierza odbyć podróż sentymentalną, jej przebieg powinien odbyć się w następujący sposób: przed wyjazdem turysta powinien mieć dostęp do informacji o bogactwie dziedzictwa kulturowego i jego dostępności (m.in. na temat miejsc związanych z literaturą czy ważnych miejsc historycznych), o zbiorach archiwalnych i godzinach otwarcia archiwów, o osobach pochowanych na cmentarzach, o zmianach w nazwach ulic, o możliwości dojazdu do określonych miejsc różnymi środkami transportu, o podmiotach zajmujących się przygotowaniem pakietów spersonalizowanej genealogii, o wykazach tłumaczy zajmujących się przekładem dokumentów archiwalnych, o ciekawych obiektach gastronomicznych i noclegowych, o lokalnych wydarzeniach. Ważne jest także umożliwienie zakupu przewodników czy skorzystania z audioprzewodników, a także ułatwienie dostępu do wykazów przewodników miejskich i górskich, z usług których można skorzystać na miejscu.

Duży wpływ na odbiór miejsca docelowego pierwszej podróży mają: informacja przekazywana turystyce przez członków rodziny i znajomych, wspomnienia własne, wydarzenia historyczne i media, dzieła literatury. Turysta przyjeżdżając na miejsce, zaczyna je postrzegać, przy czym percepcja ta bywa często filtrowana przez wcześniej nagromadzone emocje. Turysta może samodzielnie szukać informacji o walorach i infrastrukturze turystycznej, będzie jednak potrzebował wstępnych danych (zawartych na rycinie 34. w sekcji „przed podróżą”) i/lub może skorzystać z usług podmiotu realizującego wyjazd.

Można wskazać (zob. ryc. 3. w podrozdziale 1.1.4.) kilka poziomów zainteresowania turysty:

1. Zainteresowanie miejscem i wydarzeniami związanymi z danym podróżnikiem w przeszłości.
2. Miejsca związane z członkami rodziny turysty.
3. Miejsca związane z przodkami turysty.
4. Społeczna grupa lokalna.
5. Grupa etniczna.
6. Naród i związane z nim wydarzenia historyczne.

Informacje na tematy 1–3. mogą być odszukiwane samodzielnie przez turystę, korzystającego ze źródeł genealogicznych, dostępnych zbiorów archiwalnych, informacji od rodziny, własnych wspomnień lub wynajmującego firmy

Rycina 35. Łańcuch turystyki pochodzenia z punktu widzenia turysty przed podróżą

Źródło: Opracowanie własne.

zajmujące się wyszukiwaniem informacji genealogicznych. Natomiast poziomy 4.–6. znane są wielu turystom, często ze względu na udostępniane w ich ramach atrakcje turystyczne. Władze regionalne i lokalne mogą przygotować materiały drukowane, by turyści mogli je przeglądać i przekazywać dalej po powrocie z wyjazdu. Powinno się to przełożyć na kreowanie produktów turystycznych dla turystów „sentymetalnych”. Odnajdywanie miejsc stałoby się łatwiejsze dzięki aplikacjom wyszukującym obiekty turystyczne i wskazującym dokładne ich położenie.

Turystykę pochodzenia (w tym genealogiczną i sentymetalną) w Ukrainie można rozwijać poprzez podjęcie następujących kroków:

1. Doskonalenie i wzbogacanie bazy on-line (m.in. dodanie możliwości wpisywania do wyszukiwarek nazwisk po polsku i w innych językach).
2. Ułatwienie turystom, zwłaszcza zagranicznym, korzystania z dokumentów archiwalnych (modernizacja budynków; nabycie urządzeń służących do pracy ze starymi dokumentami; szkolenie pracowników; złagodzenie polityki dostępu do akt; udostępnianie dokumentów w wersji cyfrowej na komputerach w danej instytucji).
3. Udostępnianie informacji o instytucjach gromadzących dokumenty archiwalne, zawartości zbiorów oraz o sposobie korzystania z nich (w tym także udostępnienie takiej informacji co najmniej w języku polskim i angielskim).
4. Przygotowanie i udostępnienie komunikatów o zmianach nazw ulic od okresu II RP do czasów obecnych.
5. Stworzenie Archiwum Dokumentacji Fotograficznej, udostępniającego zdjęcia z okresu międzywojennego i wcześniejsze.
6. Udostępnienie (również w Internecie) publikacji z wykazem imion i nazwisk osób pochowanych na cmentarzach w Ukrainie.
7. Dostosowanie lokalnych muzeów do potrzeb turystów zza granicy, wyeksponowanie wielokulturowej historii, zaakcentowanie ciekawych faktów historycznych.
8. Poprawienie jakości infrastruktury drogowej i uzupełniającej.
9. Wypracowanie wspólnej marki obiektów gromadzących dokumenty genealogiczne; promocja prywatnych firm zajmujących się tworzeniem spersonalizowanych usług w zakresie genealogii.
10. Publikowanie przewodników po ważnych miejscach dla poszczególnych narodowości i grup etnicznych.
11. Tworzenie atrakcji turystycznych odtwarzających atmosferę dawnych czasów, zwłaszcza okresu międzywojennego i wcześniejszych.
12. Nawiązywanie współpracy między polskimi i ukraińskimi muzeami gromadzącymi ważne obiekty dziedzictwa Kresów (m.in. Muzeum Ziemi Wschodnich dawnej RP w Lublinie, w pałacu Lubomirskich, Muzeum Lwowa i Kresów w Kuklówce Radziejowickiej, Muzeum Dziedzictwa Kresów Dawnej Rzeczypospolitej w Rzeszowie, Muzeum Kresów Wschodnich w Węglińcu, Dom Spotkań z Historią w Warszawie, Muzeum Miejskie w Dzierżoniowie, Muzeum Historii Żydów Polskich, w którym znajduje się zrekonstruowane sklepienie synagogi w Gwoźdźcu); warto rozważyć także stworzenie muzeum

dawnych terenów wielokulturowych w Ukrainie oraz uzupełnienie muzeów lokalnych informacjami o dziejach z okresu II RP.

13. Dostosowanie podstawowych atrakcji do sentymentalnych turystów i wykorzystanie ich w produktach turystyki sentymentalnej.
14. Stworzenie i wypromowanie cyklicznych wydarzeń związanych z wielokulturowością Kresów.
15. Edukowanie ludności lokalnej o zaszczytach historycznych i podejmowanie prób przewyciężenia ich.

Realizacja tych działań posłuży kreowaniu produktów turystycznych, które odpowiadają oczekiwaniom turystów wybierających turystykę pochodzeniową.

Ważne jest, by promocja produktów turystycznych była kierowana nie tylko do turystów, ale także do ludności lokalnej. Należy kształtować świadomość, że tereny dzisiejszej Ukrainy Zachodniej były przed II wojną światową wielonarodowe. Turystyka sentymentalna jest turystyką zrównoważoną, opartą na społeczności lokalnej. Ruch turystyczny w ramach turystyki sentymentalnej – uprawianej w różnych sezonach turystycznych – jest rozproszony. Ci turyści, mający pochodzenie kresowe, są szczególnie cenni, gdyż podróżują częściej i dłużej.

Oprócz produktów skierowanych głównie do turystów indywidualnych, poszukujących miejsc związanych z przeszłością własną i rodziny, warto tworzyć produkty dla szerszego grona odbiorców, przedstawiając na poziomie narodowym i regionalnym istotne dziedzictwo Kresów Wschodnich. Mogą to być szlaki wiodące przez obiekty obronne Ukrainy Zachodniej, szlak związany z działalnością Jana III Sobieskiego lub miejscami wspomnianymi w *Trylogii* Henryka Sienkiewicza. Warto również zaproponować poznanie dziedzictwa miejscowości uzdrowiskowych i przemysłowych, które nie były, jak dotąd, uwzględniane w przewodnikach.

W załączniku XIV zawarto mapę przedstawiającą propozycję trzech szlaków turystycznych: dwóch, które można przebyć w ciągu tygodnia, i jednego, którego pokonanie zajmuje trzy dni. Szlak fioletowy jest najkrótszy i obejmuje najbardziej popularne obiekty wycieczek: Lwów oraz rezydencje Złotej Podkowy. Jest to modyfikacja znanego szlaku łączącego oprócz Oleska i rezydencji w Złoczowie także Pomorzany, Świrz i Stare Sioło (gdzie znajduje się największy zamek na Lwowszczyźnie). Obiekty obronne w tych ostatnich trzech miejscowościach są z roku na rok w coraz gorszym stanie, a niszczące ściany zamku

w Pomorzanach są rozbierane przez ludność miejscową i wykorzystywane jako budulec. Niewiele czasu już zostało, by zobaczyć te wspaniałe obiekty.

Szlak zielony „Waleczne Kresy Wschodnie” obejmuje zamki i rezydencje głównie Tarnopolszczyzny i Wołynia. Obiekty usytuowane na tym szlaku są związane ze znanymi polskimi rodami, bitwami oraz miejscami uwiecznionymi w dziełach literatury i sztuki. Na mapie celowo zaznaczono inne obiekty, przez które nie prowadzi szlak, żeby turyści mogli modyfikować trasę według własnych zainteresowań i potrzeb. Na mapie zaznaczono również inne popularne miejscowości niezwiązane z turystyką sentymentalną. Na omawianym szlaku oferowano noclegi m.in. w Łucku, Równem, Dubnie, Zbarażu, Tarnopolu, Czortkowie, Buczaczu, Brzeżanach i Lwowie. Szlak kończy się we Lwowie, aby ułatwić podróżującym powrotów do domu.

Niebieski szlak „Miejscami Dawnych Spotkań Elity” biegnie przez Lwów oraz Iwano-Frankiwnsk, a także dawne i obecne kurorty – Kosów, Werhowyna, Worochta, Jaremcze, Morszyn, Skole i Truskawiec. Na Lwowszczyźnie szlak przebiega także przez miejscowości posiadające dziedzictwo przemysłowe, przede wszystkim naftowe. Więcej informacji na temat zabytków w poszczególnych miejscowościach zawarto w rozdziale 4.

Podsumowanie i wnioski

Ruch turystyczny związany z podróżami do miejsca pochodzenia jest zjawiskiem globalnym. Migracje z kraju ojczystego w różnych państwach miały zróżnicowane uwarunkowania historyczne i polityczne. Badania w tym zakresie w literaturze światowej pojawiły się jednak stosunkowo niedawno. W Europie Środkowo-Wschodniej prace na ten temat zaczęły powstawać w latach 90. XX wieku. Opracowania skupiają się na różnych diasporach (Huang, Ramshaw, Norman, 2016; Bryce, Murdy, Alexander, 2017). Pojęcie diaspory nie obejmuje jednak osób przesiedlonych w wyniku zmiany granic w powojennej historii niektórych państw europejskich. Osoby przesiedlone nie są bowiem diasporą ani dla nowo utworzonego państwa, ani dla państwa, które zmieniło swoje granice. W kontekście podróży do rodzinnych stron, które zostały utracone lub zniszczone, stosuje się słownictwo związane z emocjami: „sentyment”, „homesick” („stęskniony za domem”), „nostalgia” (Cynarski, Cynarska, 2009; Marschall, 2015, 2016; Šuligoj, 2018). W polskiej literaturze najczęściej stosuje się dwa terminy: „turystyka etniczna” oraz „turystyka sentymentalna”. Opracowałam pełną listę wszystkich używanych terminów w literaturze światowej (przedstawiłam ją w artykule *Wiele nazw turystyki korzeni*, oryginał: *The many names of „Roots tourism”*, Tomczewska-Popowycz, Taras, 2022).

Celem podjętych badań było przedstawienie współczesnego stanu turystyki sentymentalnej Polaków w Ukrainie Zachodniej oraz możliwości jej rozwoju na tym obszarze. Określone we *Wstępie* cele: poznawczy, metodyczny i aplikacyjny zostały osiągnięte.

W rozdziale 1. przedstawiono złożoność turystyki sentymentalnej i pojęć pokrewnych („turystyka etniczna”, „turystyka diaspory”, „turystyka genealogiczna”, „turystyka przodków”, „turystyka korzeni”, „turystyka nostalgiczna”, „turystyka polonijna”, „turystyka rodzinna”), wraz z przeglądem istniejącej terminologii i definicji badanego zjawiska. Zaproponowano sposób uporządkowania stosowanych terminów, a także precyzyjne definicje, które powinny być pomocne dla badaczy zainteresowanych problematyką turystyki sentymentalnej. Bez uporządkowania tych pojęć podjęcie dyskusji naukowej jest bardzo trudne (Tomczewska-Popowycz, Taras, 2022).

Uwarunkowania geograficzno-polityczne, pochodzenie i zmiana przebiegu granic (wymienione w hipotezie 1.) mają znaczący wpływ na kształtowanie się pojęć i definicji związanych z szeroko rozumianą problematyką turystyki sentymentalnej. Istotnymi czynnikami są także wydarzenia historyczne, definicje poszczególnych pojęć w różnych językach oraz motywacja wyjazdów. Znaczenie mają również sposób poszukiwania własnej tożsamości (na poziomie lokalnym, regionalnym lub narodowym) oraz przynależność pokoleniowa.

W rozdziale 2. przedstawiono uwarunkowania przyrodnicze, kulturowe i historyczne przeobrażeń turystyki w Ukrainie Zachodniej na przestrzeni prawie stu lat. Rozwój turystyki na tym obszarze jest z reguły fragmentarycznie opisywany ze względu na zawirowania związane ze zmianą granic i przynależnością państwową. W okresie międzywojennym na badanym obszarze prężnie rozwijała się turystyka uzdrowiskowa, krajoznawcza i sportowa. Wołyń był najmniej rozwiniętym pod względem turystycznym regionem, gdyż przeszedł do granic państwa polskiego z zaboru rosyjskiego. W czasach II RP podjęto próby rozwoju tego regionu przez organizowanie tanich wycieczek kolejowych.

Okres II wojny światowej miał negatywny wpływ na stan dziedzictwa kulturowego. Ukraina Zachodnia znalazła się w obrębie Związku Radzieckiego, a to w wielu przypadkach doprowadziło do pogorszenia stanu istniejących tam obiektów (najbardziej zniszczone były budynki należące do mniejszości narodowych zamieszkujących te tereny przed wojną). Charakterystyczna dla tego okresu była także ideologizacja turystyki, z którą łączyło się ograniczenie międzynarodowego ruchu turystycznego – z jednej strony, oraz rozwój turystyki socjalnej i przemysłowej – z drugiej. Dopiero na przełomie lat 80–90. XX wieku proces przemian społeczno-politycznych i gospodarczych w bloku byłych państw socjalistycznych umożliwił wyjazdy turystyczne Polaków do Ukrainy Zachodniej na skalę masową. W ramach współpracy polsko-ukraińskiej zaczęto odnawiać ważne dla Polaków miejsca znajdujące się na terytorium niepodległej Ukrainy. W 2005 roku doszło do otwarcia Cmentarza Orląt Lwowskich.

Kulturowe walory turystyczne, również te mniej znane, opisano w rozdziale 4. Ukrainę Zachodnią starano się przedstawić jako kraj wielokulturowy, skupiając się przede wszystkim na polskim dziedzictwie kulturowym. Wymienione w tej części zabytki można wykorzystać do tworzenia ofert turystycznych, gdyż rzadko są uwzględniane w ofercie organizowanych wycieczek. Obecnie wielokulturowość obszaru Kresów najlepiej widoczna jest w miastach: Lwów, Brzeżany, Żółkiew, Krzemieniec, a także w wielu innych miejscowościach, gdzie można

znaleźć świątynie i cmentarze związane z różnymi narodowościami. Najbardziej bogate pod względem liczby polskich zabytków są obwody: lwowski i tarnopolski. W miejscowościach uzdrowiskowych można także znaleźć obiekty pochodzące jeszcze z czasów II Rzeczypospolitej (w tamtych latach uprawianie turystyki uzdrowiskowej podkreślało wysoki status społeczny).

Po II wojnie światowej popularny był pogląd, że państwa powinny być jednolite narodowościowo, by uniknąć kolejnych konfliktów. Wytyczenie na obszarze Ukrainy Zachodniej granic w taki sposób, by oddzielić Polaków i Ukraińców, było niemożliwe do wykonania, gdyż im dalej na południowy wschód, tym liczniejsze były skupiska Polaków. Dlatego m.in. podjęto decyzję o transferach mniejszości narodowych. Polaków przesiedlono głównie na Ziemię Odzyskane, czyli tereny poniemieckie. Obecnie rozmieszczenie osób o pochodzeniu kresowym w Polsce wygląda podobnie – najwięcej oddziałów Towarzystwa Miłośników Kresów Południowo-Wschodnich i podobnych organizacji kresowych znajduje się w województwach dolnośląskim, śląskim i opolskim.

W momencie rozpoczęcia badań (przełom 2014/2015 roku) w Ukrainie Zachodniej toczył się konflikt zbrojny z Federacją Rosyjską, co spowodowało, iż polskie biura podróży ograniczyły prawie do zera liczbę ofert turystycznych z wyjazdami do Ukrainy. Jednak od 2016 roku, kiedy media już prawie nie nagłaśniały wydarzeń wojennych w Ukrainie, ruch turystyczny zaczął wracać do stanu poprzedniego, a ceny w Ukrainie były zdecydowanie niższe w związku ze spadkiem kursu hrywny. Dopiero w latach 2017–2018 można było zweryfikować hipotezę 2., zgodnie z którą potencjał turystycznych Kresów nie jest w pełni wykorzystywany do tworzenia ofert ukierunkowanych na cele turystyki sentymentalnej Polaków. Nawet gdy wielkość ruchu turystycznego wróciła do stanu poprzedniego, wiele walorów tego obszaru nie wykorzystywano w propozycjach biur turystycznych.

Współczesna oferta i zagospodarowanie turystyczne Ukrainy Zachodniej przedstawione są w rozdziale 5. W tej części wykazano, że pewne utrwalone opinie związane z niską jakością usług gastronomicznych i noclegowych w ukraińskich miastach nie są już aktualne, a turysta z Polski znajdzie dla siebie wiele ciekawych propozycji nawiązujących do polskiego dziedzictwa. Głównie małe biura podróży specjalizujące się w wyjazdach na Wschód kreuja zorganizowany grupowy ruch turystyczny z Polski do Ukrainy. Są to najczęściej typowe wycieczki objazdowe. Ważną rolę odgrywają także towarzystwa kresowe, które również organizują podobne wyjazdy. Na badanym obszarze najlepiej

rozwinęta baza noclegowa i gastronomiczna znajduje się we Lwowie. O wiele gorzej przedstawia się poziom usług informacyjnych, które w niewielkim stopniu są dostosowane do potrzeb cudzoziemców. Wiele internetowych portali turystycznych nie posiada wersji w języku polskim lub angielskim, podobnie jest z tablicami informacyjnymi na miejscu. Baza paraturystyczna, a w szczególności parkingi, toalety, ale także archiwa i biblioteki słabo odpowiadają potrzebom turystów zza granicy.

Rozdział 6. poświęcony jest międzygeneracyjnemu i regionalnemu zróżnicowaniu ruchu turystycznego Polaków w Zachodniej Ukrainie. Opis oparto na uzyskanych wynikach przeprowadzonych badań ankietowych. Na zmiany, które zachodzą w ruchu turystycznym Polaków, mają wpływ: niestabilna sytuacja polityczna w Ukrainie (od 2014 roku), a także coraz mniejsza liczba osób z pierwszego pokolenia przesiedleńców z Kresów (Tomczewska-Popowycz, Huang, 2023).

Najwięcej polskich turystów udaje się do Lwowa. Władze miasta zwracają uwagę na ruch turystyczny Polaków, toteż w centrum informacji turystycznej można nabyć mapki i przewodniki w języku polskim, a pracownicy jednostek turystycznych biegle mówią po polsku. Punkty informacji turystycznej w innych częściach Ukrainy Zachodniej znajdują się w początkowym etapie rozwoju, a portale turystyczne poszczególnych obwodów i miast dopiero powstają i rozbudowują się (zawierają jeszcze niewiele treści w językach obcych). Trudno dostępne są informacje o możliwości zamówienia przewodnika miejskiego posługującego się językiem polskim. Respondenci jako zły ocenili poziom dostępności informacji o przodkach, a jako przeciętny – sposób udostępnienia informacji o polskim dziedzictwie w Ukrainie.

Można zatem uznać za potwierdzoną drugą część hipotezy 2. – poziom rozwoju turystyki sentymentalnej jest niski i nieadekwatny do potencjału opisywanego obszaru. Na taki stan rzeczy nakłada się oferta turystyczna (szczególnie po stronie ukraińskiej), słaby dostęp do informacji turystycznej w języku polskim, niedostosowanie infrastruktury turystycznej i paraturystycznej do zaspokojenia potrzeb turystów zza granicy, niskie poczucie bezpieczeństwa Polaków w Ukrainie. Wymazywanie kultury mniejszości narodowych, które mieszkaly na omawianym obszarze przed II wojną światową, doprowadziło do tego, że do dzisiaj widnieją braki w eksponowaniu dziedzictwa i historii polskiej.

Polscy turyści wyjeżdżają do Ukrainy Zachodniej najczęściej w celu: zwiedzania zabytków polskiego dziedzictwa kulturowego, poznania Ukrainy, rozwijania

swoich zainteresowań historycznych, w celach wypoczynkowych, by odwiedzić rodzinne miejsca, odnaleźć swoje korzenie lub wziąć udział w imprezie kulturalnej. Poszukiwania swojej genealogii podejmowały się głównie osoby zamieszkujące województwa: małopolskie, dolnośląskie i śląskie, natomiast zainteresowani historią byli najczęściej mieszkańcy województw: opolskiego, mazowieckiego, małopolskiego, podkarpackiego, śląskiego i lubelskiego.

Dla osób starszych najczęstszym źródłem informacji o Ukrainie Zachodniej była rodzina i znajomi, którzy już odwiedzili omawiany obszar, natomiast osoby poniżej 45. roku życia częściej sięgały do treści zamieszczonych w Internecie. Turyści oprócz Lwowa udawali się zwykle do Kamieńca Podolskiego oraz małych miejscowości związanych z ich pochodzeniem: Krzemieńca, Żółtkwi, Iwano-Frankiwska, Tarnopola, Truskawca, Drohobycza i innych. Ankietowanych najbardziej interesowały obiekty obronne i rezydencje, cmentarze, rynki i dawne zabudowania, a najmniej – miejsca związane z literaturą piękną, obiekty przyrodnicze oraz miejsca bitew. Możliwość porównania współczesnego i dawnego wyglądu obiektów, korzystanie z usług przewodników miejskich oraz szlaków miejskich z tablicami informacyjnymi były dla ankietowanych najciekawszą formą zwiedzania.

Do mocnych stron turystyki w Ukrainie zaliczano: niskie ceny usług, bogate polskie dziedzictwo kulturowe, gościnność i życzliwość ludności lokalnej, piękne i dziewicze krajobrazy, niski stopień skomercjalizowania oraz smaczną kuchnię. Osoby starsze częściej podkreślały znaczenie dziedzictwa kulturowego i gościnności, a młodsze – niskich cen oraz oferty rozrywkowej. Wysoko oceniono: ważność Kresów dla Polaków, autentyczność i duch miejsca, własny stosunek emocjonalny do Kresów, usługi przewodników miejskich, gastronomię oraz imprezy kulturalne.

Ponad połowa turystów przyjechała do Lwowa autokarem lub busem z grupą, a prawie jedna trzecia – samochodem. Najczęściej osobą towarzyszącą turyście był członek rodziny.

Najbardziej popularnymi miejscami noclegu były hotele oraz kwatery prywatne. Osoby starsze chętnie korzystały także z udostępnianych pokoi parafii katolickich, a osoby młode – z hosteli. Posiłki spożywano najczęściej w miejscowych lokalach z regionalnymi potrawami lub w miejscu noclegu.

Stan nawierzchni drogowej, dostępność i jakość toalet publicznych, czas oczekiwania na granicy, a także słabe oznakowanie turystyczne zaliczono do słabych stron turystyki w Ukrainie. Głównie dla osób młodych informacje zapisane

wyłącznie cyrylicą stanowiły istotny problem. Nisko oceniono również transport lokalny i dostęp do informacji turystycznej oraz informacji o przodkach.

Największe rozbieżności w ocenie ankietowanych w różnym wieku dotyczyły własnego stosunku emocjonalnego do Kresów, gastronomii oraz oferty rozrywkowej. Swój stosunek emocjonalny wyżej oceniły osoby w wieku 45 lat i więcej, natomiast gastronomia i rozrywki były wyżej oceniane przez osoby poniżej 45. roku życia. Wyjaśnieniem tych różnic może być fakt, że osoby starsze najczęściej podróżowały w grupach zorganizowanych, którym oferowano wyżywienie w miejscu noclegu.

Zdecydowana większość ankietowanych poleci Ukrainę Zachodnią swoim krewnym i znajomym jako destynację turystyczną. Wielu badanych wyraziło również chęć ponownego przyjazdu.

Podstawą pozytywnej oceny warunków podróży i pobytu za granicą dla grupy osób poniżej 45. roku życia są: bezpieczeństwo oraz podstawowa infrastruktura turystyczna: noclegowa, gastronomiczna, dojazd. Dla osób starszych natomiast ważne są: zaplecze sanitarne, dojazd oraz sentyment do Kresów.

Postacie, takie jak: Juliusz Słowacki, Adam Mickiewicz, Maria Konopnicka, Stefan Banach, Jan III Sobieski, Bruno Schulz, Aleksander Fredro, Stanisław Lem, Gabriela Zapolska, można wykorzystać do tworzenia produktów turystycznych, gdyż głównie z nimi kojarzą się Polakom Kresy w Ukrainie.

Ostatnia hipoteza (H3) była związana z weryfikacją sentymentu i poczucia tożsamości w poszczególnych grupach wydzielonych ze względu na wiek i miejsce zamieszkania respondentów. Wśród przesiedleńców przeżycia emocjonalne osób pierwszego pokolenia są bardzo mocne, ale sentyment odczuwają także osoby młode, zainteresowane przeszłością własnej rodziny.

Zarówno analiza czynnikowa, jak i analiza odpowiedzi respondentów wykazały, że najsilniej związane emocjonalnie z Kresami są osoby z pierwszego i drugiego pokolenia. Hipotezę 3. zweryfikowano zatem pozytywnie, aczkolwiek młodsze pokolenia także odczuwają sentyment do omawianych terenów, lecz nie tak silny.

Druga część hipotezy 3., związana z miejscem zamieszkania turystów „sentymentalnych”, została potwierdzona: w większości osoby zamieszkujące zachodnią i południowo-zachodnią część Polski wykazują silny związek emocjonalny z Ukrainą Zachodnią. Są to kluczowi klienci, gdyż udają się na badany obszar wiele razy i zostają w nim dłużej. Osoby zamieszkujące regiony Polski wskazane w hipotezie 3. przywiązują dużą uwagę do dostępności komunikacyjnej

i informacyjnej, a także do poziomu usług higieniczno-sanitarnych. Ważnym elementem oceny turystyki w Ukrainie jest oferta rozrywkowa. Osoby mieszkające bliżej granicy ukraińskiej wyjeżdżają na krócej, bardziej zainteresowane są ofertą rozrywkową, lecz najważniejszym czynnikiem dla tej grupy turystów jest bezpieczeństwo pobytu.

W rozdziale 7. przedstawiono analizę wpływu przyjazdowego ruchu turystycznego na obszar Ukrainy Zachodniej w świetle oficjalnych danych statystycznych. Na zmianę przyjazdowego ruchu turystycznego miały wpływ takie czynniki, jak: ogólnoświatowy kryzys gospodarczy, mistrzostwa w piłce nożnej Euro 2012, Euromajdan i konflikt zbrojny z Federacją Rosyjską we wschodniej części państwa od 2014 roku. Na przyjazdy Polaków do Ukrainy Zachodniej negatywnie wpłynął ogólnoświatowy kryzys gospodarczy, natomiast niestabilność polityczna od 2014 roku w dłuższej perspektywie nie miała większego znaczenia. Wydarzenia te po pewnym czasie odegrały pozytywną rolę w rozwoju turystyki w badanym obszarze w związku z drastycznym obniżeniem kursu hrywny, a także wzrostem udziału turystyki wewnętrznej w tym regionie, oddalonym od miejsca konfliktu. Rynek turystów rosyjskojęzycznych drastycznie zmalał, a wzrosła liczba turystów m.in. ze strony zachodniej i z Turcji. We wszystkich badanych obwodach w ostatnich kilku latach największą grupę turystów stanowili Polacy, Niemcy, Turcy oraz obywatele Białorusi. Największy ruch turystyczny oraz najwyższe dochody z turystyki zanotowano w obwodach lwowskim oraz iwanofrankiowskim.

Na podstawie zebranych faktów oraz uzyskanych wyników badań ankietowych zaproponowano w ostatnim rozdziale sposoby udoskonalenia turystyki dla Polaków. Wśród propozycji znalazły się także autorskie szlaki turystyczne.

Na pierwsze pytanie badawcze zaznaczone we *Wstępie* można odpowiedzieć twierdząco: głównym celem wyjazdów Polaków do Ukrainy Zachodniej jest zwiedzanie polskiego dziedzictwa. Przewaga tego celu występuje u osób powyżej 45. roku życia. Polskie dziedzictwo i związany z nim sentyment przyciągają turystów z Polski. Zarówno grupa osób poniżej 45. roku życia, jak i grupa osób mających więcej niż 45 lat wskazały, że Ukraina Zachodnia jest ważna dla Polaków (w porównaniu z grupą młodszych turystów zaledwie 2% więcej respondentów powyżej 45. roku życia zaznaczyło, że Kresy Wschodnie dla Polaków są bardzo ważne). Natomiast stosunek emocjonalny do Kresów jest o 10% wyższy wśród ankietowanych powyżej 45. roku życia, co oznacza, że różnica między pierwszym i drugim pokoleniem a następnymi nie jest bardzo duża.

Stosunek emocjonalny i wartość Kresów zostały wysoko ocenione. Powiązania genealogiczne odgrywają znaczącą rolę, gdyż osoby o pochodzeniu kresowym przyjeżdżają do Ukrainy częściej i na dłużej. Miejsca związane z przodkami odwiedziło 36% respondentów wywodzących się z Kresów.

Baza gastronomiczna i baza noclegowa zyskały dobrą ocenę respondentów, natomiast dojazd – w związku z długim czasem oczekiwania na granicy – oceniono jako poniżej przeciętnego. Władze regionalne jeszcze nie dostrzegają „sentymentalnego” ruchu turystycznego, lecz na poziomie lokalnym zauważają go kreatorzy turystyki we Lwowie. Typowe produkty turystyczne dla badanego ruchu turystycznego wykorzystują biura podróży, oferując wycieczki pod hasłem: „Szlakiem Trylogii”, „Szlakiem *Ogniem i mieczem*”, „Śladami Wołodyjowskiego”, „Szlakiem twierdz kresowych”. We Lwowie można znaleźć zakłady gastronomiczne i noclegowe nawiązujące do polskiej historii tego miasta.

Uzyskane wnioski zaprezentowano w ujęciu poznawczym, metodycznym i aplikacyjnym.

Aspekt poznawczy. Podjęcie badań nad stosowanym aparatem pojęciowym ma duże znaczenie w związku ze stwierdzonym chaosem terminologicznym w literaturze przedmiotu. Analiza literatury zagranicznej dała wgląd w specyfikę zjawiska turystyki sentymentalnej i innych pokrewnych form turystyki związanych z pochodzeniem, których wyróżnikami są m.in.: uwarunkowania geograficzno-polityczne, tło historyczne, motywy podróży oraz specyfika pojmowania poszczególnych słów kluczowych wykorzystywanych w odniesieniu do zjawisk związanych z turystyką sentymentalną.

Wykorzystując zaproponowane pojęcia, trzeba zwracać uwagę na przewodni motyw wyjazdu turystów, sposób poszukiwania tożsamości (na poziomie lokalnym, regionalnym, narodowym) oraz pokolenie, do którego należą badani (Tomczewska-Popowycz, Taras, 2022).

Aspekt metodyczny. Najważniejszym elementem empirycznym badań były badania ankietowe, które posłużyły m.in. do przeprowadzenia analizy czynnikowej. Za jej pomocą wyodrębniono najważniejsze uwarunkowania rozwoju turystyki. Wadą tej metody jest wyodrębnienie pierwszego czynnika, który tłumaczy największy odsetek wariancji, a w związku z tym gromadzi najwięcej cech. Problemem jest trudność w przypisaniu skrótowej etykiety dla określonego ładunku czynnikowego o dużej liczbie cech o różnym podłożu.

Wykorzystany dyferencjał, oparty na idei dyferencjału semantycznego, umożliwił przedstawienie w czytelny sposób różnic odpowiedzi badanych

z różnych grup wiekowych. Odpowiedzi te opierały się na ocenie poszczególnych elementów turystyki w pięciostopniowej skali Likerta.

Przeprowadzenie prostej waloryzacji turystycznej dało możliwość przedstawienia potencjału turystycznego Ukrainy Zachodniej na kartogramie, który podkreślił walory turystyczne w poszczególnych obwodach. Metodą kartograficzną zaprezentowano także obraz powiązań wyjazdów turystów poza Lwów.

Aspekt aplikacyjny. W świetle przeprowadzonych badań można prognozować, że rozwój turystyki na badanym obszarze zależeć będzie przede wszystkim od następujących czynników: dostosowanie infrastruktury turystycznej do wymagań turystów zza granicy (zwiększenie jakości usług) oraz dostęp do informacji turystycznej w językach obcych. Do rozwoju turystyki pochodzenia i do tworzenia odpowiednich ofert turystycznych może przyczynić się udostępnienie obiektów gromadzących akta turystom.

Przyszłość turystyki sentymentalnej w Ukrainie Zachodniej będzie zależała od: zachowania autentyczności wielokulturowego dziedzictwa, inwestowania w poprawę infrastruktury turystycznej, promocji i rozpowszechnienia informacji turystycznej na rynku międzynarodowym, cen usług turystycznych, dostosowania prawa związanego z udostępnianiem akt cudzoziemcom oraz zapewnienie bezpieczeństwa. Dla turystów poniżej 45. roku życia największe znaczenie mają bezpieczeństwo podróży i warunki pobytowe, natomiast dla grupy starszej istotne są zarówno baza sanitarna, komunikacja drogowa, jak i informacja oraz rozrywka (Tomczewska-Popowycz, Huang, 2023). Poprawa tych elementów przyciągnie turystów oraz doprowadzi do osiągnięcia pozytywnych efektów ekonomicznych.

Propozycje dalszych badań. Sentymet do swoich korzeni odczuwany jest mocniej przez osoby starsze, podchodzące bardziej z nostalgią niż zwykłym przywiązaniem do tych terenów. To samo można powiedzieć o przesiedleńcach i ich bliskich. W ich przypadku jest to związane z dużym przywiązaniem do historii. Dalsze badania na temat sentymentu Polaków do Kresów mogłyby odpowiedzieć na pytanie o to, kiedy kształtuje się sentyment do Kresów Wschodnich. W liceum uczniowie najczęściej nie wyjeżdżają na Wschód, gdyż kraje byłego ZSRR nie są popularne (Podgórski, Lubowiecki-Vikuk, 2016). Licealiści mają także nikłą wiedzę na temat polskiego dziedzictwa kulturowego (Tomczewska-Popowycz, 2017a). Jak wynika z badań autorów zachodnich, zainteresowania związane z poszukiwaniami genealogicznymi najbardziej widoczne są u osób po 45.-50. roku życia. Analogicznie przedstawia się zainteresowanie historią.

Uzyskane wyniki wykazały, że przywiązanie do Kresów charakteryzuje również osoby młode. Można zatem postawić pytanie o to, czy ów sentyment pojawia się dopiero po odbyciu podróży na Kresy, czy też występuje wcześniej (np. podczas przygotowań do podróży, poszukiwania informacji na temat atrakcji turystycznych), czy może wykształca się znacznie wcześniej.

Inny kierunek badań wśród osób o pochodzeniu kresowym mógłby dotyczyć: po pierwsze – przyczyn podjęcia przez nie poszukiwań genealogicznych, po drugie – napotkanych problemów z dotarciem do potrzebnych informacji, a także przeżyć podczas zwiedzania miejsc związanych z rodziną i przodkami. Ciekawe byłoby również przeprowadzenie wywiadów z pracownikami instytucji gromadzących materiały archiwalne przydatne w badaniach genealogicznych, z polskojęzycznymi przewodnikami oraz z pracownikami obiektów noclegowych, w których często zatrzymują się Polacy.

Literatura i materiały źródłowe

- Adamowicz A., 2003, Kształtowanie rozwoju lokalnego, w: Adamowicz M., red., *Strategie rozwoju lokalnego. Aspekty instytucjonalne*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.
- Aftanazy R., 1994, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 5: Województwo wołyńskie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Aftanazy R., 1995, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 7: Województwo ruskie, ziemia halicka i lwowska, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Aftanazy R., 1996, *Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej*, t. 9: Województwo podolskie, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Aleksandrova A., Aigina E., 2014, Ethno-Tourism Research in Lovozero, Murmansk Region, Russia, *SHS Web of Conferences*, 12, EDP Sciences.
- Alexander M., Bryce D., Murdy S., 2017, Delivering the Past Providing Personalized Ancestral Tourism Experiences, *Journal of Travel Research*, 56(4), s. 543-555.
- Ali-Knight J., 2010, *The role of niche tourism products in destination development* (Doctoral dissertation, Edinburgh Napier University).
- Altkorn J., 1995, *Marketing w turystyce*, PWN, Warszawa
- Andersson T.D., Getz D., 2009, Tourism as a mixed industry: Differences between private, public and not-for-profit festivals, *Tourism Management*, 30(6), s. 847-856.
- Antoniuk N., Papish N., 2014, Współpraca transgraniczna jako czynnik transformacji międzynarodowych funkcji granicy ukraińsko-polskiej, *Pogranicze. Polish borderlands studies*, 2 (1), s. 61-74.
- Archer B.H., 1982, The value of multipliers and their policy implications, *Tourism Management*, 3, s. 236-241.
- Bachvarov M., 2003, Region turystyczny - nowa treść w starej formie?, *Turyzm*, 13 (1), s. 5-19.
- Balińska A., Sieczko A., Zawadka J., 2013, *Wybrane problemy rozwoju turystyki*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa.

- Banaszkiewicz M., 2012, *Dialog międzykulturowy w turystyce: przypadek polsko-rosyjski*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Banaszkiewicz M., Graburn N., Owsianowska S., 2016, Tourism in (Post)socialist Eastern Europe, *Journal of Tourism and Cultural Change*, s. 1–13.
- Baraniecki L., 2001, Politics and Tourism: Sentimental Tourism Development in East-Central Europe, *Geographica Slovenica*, 34(1), s. 105–113.
- Bartkowski T., 1971, O metodyce oceny środowiska geograficznego, *Przegląd Geograficzny*, 43(3), s. 263–281.
- Barwiński M., 2002, Pogranicze w ujęciu geograficzno-socjologicznym – zarys problematyki, *Acta Universitatis Lodzianis Folia Geographica Socio-Oeconomica*, 4, s. 11–23.
- Barwiński M., 2008, Konsekwencje zmian granic i przekształceń politycznych po II wojnie światowej na liczebność i rozmieszczenie Ukraińców, Łemków, Białorusinów i Litwinów w Polsce, w: Eberhardt P., red., *Problematyka geopolityczna ziem polskich*, „Prace Geograficzne”, 218, s. 217–236.
- Basu P., 2001, Hunting down home: Reflections on homeland and the search for identity in the Scottish diaspora, w: Bender B., Winer M., eds., *Contested landscapes: Movement, exile and place*, Berg, Oxford, s. 333–348.
- Basu P., 2003, My Own Island Home: The Orkney Homecoming, *Journal of Material Culture*, 9.1, s. 27–42.
- Basu P., 2004, *Route metaphors of ‘roots tourism’ in the Scottish Highland diaspora*, Routledge, London, s. 150–174.
- Basu P., 2005, Roots tourism as return movement: semantics and the Scottish diaspora, *Emigrant homecomings: The return movement of emigrants, 1600(2000)*, s. 131–150.
- Bäumelová M., Bednaříková E., Beneš J., Borecký P., Bubák A., Cihlářová N., Hejduková V., 2009, *Krajané: po stopách Čechů ve východní Evropě*, Nostalgie, Praha.
- Bessièrè J., 1998, Local development and heritage: traditional food and cuisine as tourist attractions in rural areas, *Sociologia ruralis*, 38(1), s. 21–34.
- Bhandari K., 2013, Imagining the Scottish nation: Tourism and homeland nationalism in Scotland, *Current Issues in Tourism*, s. 1–17.
- Biernat M., Łepkowski M., Mamajko K., Ostrowski J., Ruszczyk G., 2015, *Kościóły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 23, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Kraków.

- Bierzanek R., 1939, Ludność żydowska na Ziemiach Wschodnich, *Rocznik Ziemi Wschodnich*, s. 63–72.
- Birtwistle M., 2013, Genealogy tourism, w: Novelli M., ed., *Niche tourism. Contemporary issues, trends and cases*, Elsevier, Oxford, s. 59–72.
- Blacharska W., 2011, Muzea w służbie zachowania pamięci narodowej, czyli komu potrzebne muzeum kresowe, *Rocznik Muzeum Wsi Mazowieckiej w Sierpcu*, 2, s. 125–136.
- Błachowski A., 1965, *ZSRR: informator turystyczny*, Wydawnictwo Harcerskie, Warszawa.
- Błotnicki W., 1928, *Krótki przewodnik po Polsce*, Polska Macierz Szkolna, Warszawa.
- Bolognani M., 2014, Visits to the country of origin: how second-generation British Pakistanis shape transnational identity and maintain power asymmetries, *Global Networks*, 14(1), s. 103–120.
- Boniface B., Cooper R., Cooper Ch., 2016, *Worldwide Destinations: The Geography of Travel and Tourism*, 7 edition, Routledge, London.
- Borodin K., Honak I., 2013, *Lwów po polsku. Miejskie życie na co dzień*, Wydawnictwo „Koło”, Lwów.
- Borodin K., Honak I., 2015, *Lwów po polsku. Znak jakości*, Wydawnictwo „Koło”, Lwów.
- Borzyszkowski J., 2011, Wpływ eventu na rynek turystyczny – przykład ślubu księżki Williama i Kate Middleton, *Turystyka Kulturowa*, 6, s. 4–16.
- Bosiacki S., 1996, Społeczne aspekty rozwoju turystyki w Polsce, w: *Sport, rekreacja ruchowa i turystyka*, Poznań.
- Brouder P., 2012a, Tourism development against the odds: The tenacity of tourism in rural areas, *Tourism Planning and Development*, 9, s. 333–347.
- Brouder P., 2012b, Creative outposts: Tourism's place in rural innovation, *Tourism Planning and Development*, 9, s. 383–396.
- Brouder P., 2013, Tourism development in peripheral areas: Processes of local innovation and change in Northern Sweden, PhD thesis, Department of Tourism Studies and Geography, Mid-Sweden University, Östersund.
- Brown K.G., Pyke J., Johnson D., 2007, Aboriginal Cultural Tourism: Heritage and Eco-nomic Development, Reflections from the Cape Breton Experience.

- Brown K., 2013, *Kresy: biografia krainy, której nie ma: jak zniszczono wielokulturowe pogranicze*, tłum. A. Czwojdrak, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Brown S., Hirschman E., Maclaran P., 2000, Presenting the past: On marketing's re-production orientation, w: Brown S., Patterson A., eds., *Imagining marketing: Art, aesthetics and the avant-garde*, Routledge, New York, s. 141–184.
- Bryce D., Murdy S., Alexander M., 2017, Diaspora, authenticity and the imagined past, *Annals of Tourism Research*, 66, s. 49–60.
- Brzoza C., Sowa A., 2006, *Historia Polski 1918–1945*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Buczek M., Quirini-Popławski Ł., 2009, Frekwencja kuracjuszy w Krynicy w Karpatach Zachodnich i Truskawcu w Karpatach Wschodnich (Ukraina), *Prace Geograficzne*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 121, s. 39–58.
- Buczowska K., 2011, *Cultural Tourism – Heritage, Arts and Creativity*, Wydawnictwo Akademii Wychowania Fizycznego im. Eugeniusza Piaseckiego, Poznań.
- Bunker B.E., Otterstrom S.M., 2018, Genealogical geography and the generational migration of Europeans to America, w: I. Gregory, D. DeBats, D. Lafreniere, eds., *The Routledge Companion to Spatial History*, Routledge, London, s. 65–83.
- Butler R., Hinch T., 1996, *Tourism and indigenous peoples*, International Thomson Bussines Press, London.
- Cabaj J., 1996, Geneza i pierwszy rok działalności Towarzystwa Straży Kresowej w Chełmszczyźnie i na Podlasiu, *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku*, 27(4), s. 15–25.
- Castells M., 2009, *Power of Identity: Economy, society, and culture*, 2nd Edition, Malden, Wiley-Blackwell.
- Chałupczak H., Browarek T., 1998, *Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Charakterystyka krajowych i zagranicznych podróży mieszkańców Polski w 2016 roku*, 2017, Ministerstwo Sportu i Turystyki, Warszawa.
- Charczuk W., 2013, Wojna po wojnie w Europie Środkowo-Wschodniej 1944–1953, *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku*, 45(4), s. 122–134.

- Charucka O., 2016, Współpraca międzyregionalna i transgraniczna Polski z Ukrainą, *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, 47(2), Ekonomia XI: Stan i rozwój bilateralnej współpracy gospodarczej Polski i Ukrainy, s. 34–59.
- Chelmecki J., 1999, Państwowe i społeczne inicjatywy rozwoju ruchu turystycznego i krajoznawczego w Polsce w latach 1919–1939, w: *XVI Powszechny Zjazd Historyków Polskich. Przełomy Historii. Pamiętnik*, t. 3, Wrocław.
- Chlebowczyk J., 1983, *O prawie do bytu małych i młodych narodów*, PWN, Warszawa–Kraków.
- Chrzanowski T., 2001, *Kresy, czyli obszary tęsknot*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Churski P., 2005, Czynniki rozwoju regionalnego w świetle koncepcji teoretycznych, *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistyczno-Ekonomicznej we Włocławku. Nauki ekonomiczne*, 19(3), s. 13–30.
- Cichocka-Petrażycka Z., 1933, *Żywiol niemiecki na Wołyniu*, Szkoła Główna Handlowa, Warszawa.
- Cichocka-Petrażycka Z., 1939, Kolonie czeskie i niemieckie na Wołyniu, *Rocznik Ziemi Wschodnich*.
- Ciesielski S., red., 2006, *Kresy Wschodnie II Rzeczypospolitej. Przekształcenia struktury narodowościowej 1931–1948*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Ciesielski S., Materski W., Paczkowski A., 2002, Represje sowieckie wobec Polaków i obywateli polskich. Raport, wyd. 2, Ośrodek Karta, www.indeks.karta.org.pl/raport.pdf.
- Ciężkowski M., 1938, *Zima w Karpatach Wschodnich*, Wydawnictwo Wojewódzkiego Związku Międzykomunalnego „Karpaty Wschodnie”: Liga Popierania Turystyki Polskie Koleje Państwowe, Stanisławów.
- Cobel-Tokarska M., 2015, „Strasznie i pięknie”. Ukraińskie podróże młodych Polaków, w: Dębiski M., Makaro J., red., *Sąsiedztwa III RP: Ukraina*, Gajt, Wrocław.
- Cohen E., 1979, A Phenomenology of Tourist Experience, *The Journal of the British Sociological Association*, 13, s. 179–201.
- Cohen E., 2004, *Contemporary tourism diversity and change: collected articles. (Tourism Social Science Series)*, Elsevier Science, Amsterdam.
- Coles T., Timothy D.J., 2004, 'My field is the world': Conceptualizing diasporas, travel and tourism, w: Coles T., Timothy D.J., eds., *Tourism, Diasporas and Space*, Routledge, London, s. 1–29.

- Crotti R., Misrahi T., eds., 2017, *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2017*, World Economic Forum, Geneva.
- Croy W.G., Walker R.D., 2003, Rural tourism and film-issues for strategic regional development, w: Hall D., Lesley R., Mitchell M., eds., *New directions in rural tourism*, Ashgate Publishing, Aldershot, s. 115–133.
- Cudny W., Michalski T., Rouba R., 2012, *Tourism and the transformation of large cities in the post-communist countries of Central and Eastern Europe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Cynarski W.J., Cynarska E., 2009, Turystyka sentymalna Polaków na Kresy wschodnie, *Idō – Ruch dla Kultury*, 9, s. 201–209.
- Czarnowski J., 2011, *Kresy, przewodnik Litwa, Białoruś, Ukraina*, Arystoteles, Warszawa.
- Czaykowski I., 1934, *Beskid Wschodni: Szlaki turystyczne w dorzeczach Prutu i Czarnej Bystrzycy*, Księgarnia Romana Jasielskiego, Stanisławów–Jaremcze.
- Czernek K., 2012, *Uwarunkowania współpracy na rzecz rozwoju turystyki w regionie*, Wydawnictwo Proksenia, Kraków.
- Czołowski A., Janusz B., 1926, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, nakładem Powiatowej Organizacji Narodowej, Tarnopol.
- Darieva T., 2011, Rethinking homecoming: diasporic cosmopolitanism in post-Soviet Armenia, *Ethnic and Racial Studies*, 34(3), 490–508.
- Davies P., 2007, 'Nostalgia Tourism' Uncovered as New Trend, Travel Mole, <https://www.travelmole.com/news/nostalgia-tourism-uncovered-as-new-trend/>, [data dostępu: 9.12.2023].
- Davis F., 1977, Nostalgia, identity and the current nostalgia wave, *Journal of Popular Culture*, 11(2), s. 414.
- Dąbrowski R., 1930, *Przewodnik ilustrowany po województwie stanisławowskim*, Wojewódzka Komisja Turystyczna w Stanisławowie, Stanisławów.
- Dudas A.I., 2012, The evolution of international tourist flows between years 1970–2010, *Analele Universității din Oradea, Fascicula: Ecotoxicologie, Zootehnie și Tehnologii de Industrie Alimentară*, 11(A), s. 59–62.
- Duda-Seifert M., 2015, Kryteria oceny atrakcyjności turystycznej obiektów architektury w świetle literatury, *Turystyka Kulturowa*, 4, s. 74–88.
- Duriasz-Bułhak J., Połomski K., Potok A., red., 2011, *Rzecz o dziedzictwie na wsi. Rady, przykłady, informacje*, Fundacja Wspomagania Wsi, Warszawa.
- Durydiwka M., Kowalczyk A., 2003, Region turystyczny a procesy globalizacji, *Turyzm*, 13(1), s. 21–42.

- Duval D.T., 2003, When hosts become guests: Return visits and diasporic identities in a Commonwealth Eastern Caribbean community, *Current issues in tourism*, 6(4), s. 267–308.
- Dzhaman Y., 2016, Ethnic tourism: the problem of conceptual terminology and methodical approaches to social-geographic studies, *Часопис соціально-економічної географії*, (20), s. 143–148.
- Eberhardt P., 1998, *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*, PWN, Warszawa.
- Eberhardt P., 2000, Przemieszczenia ludności na terytorium Polski spowodowane II wojną światową, *Dokumentacja Geograficzna*, nr 15, PAN IGIPZ, Warszawa.
- Eberhardt P., 2004, *Polska i jej granice. Z historii polskiej geografii politycznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Eberhardt P., 2011, Linia Curzona jako wschodnia granica Polski – geneza i uwarunkowania polityczne, *Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, 46, s. 127–157.
- Faecher S., red., 1935a, *Turysta w Polsce*, nr 2, Rok I, Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polski Związek Narciarski i Polski Związek Kajakowy, Kraków-Warszawa.
- Faecher S., red., 1935b, *Turysta w Polsce*, nr 4, Rok I, Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polski Związek Narciarski i Polski Związek Kajakowy, Kraków-Warszawa.
- Fourie J., Santana-Gallego M., 2013, Ethnic reunion and cultural affinity, *Tourism Management*, 36, s. 411–420.
- Friedmann J., 1963, Regional planning as a field of study, *American Institute of Planners*, 29, s. 168–174.
- Gabdrakhmanov N.K., Rubtzov V.A., Shabalina S.A., Rozhko M.V., Kucheryavenko D.Z., 2014, The role of territorial organization of cities in the touristic attraction of the region on the example of the Republic of Tatarstan, *Life Science Journal*, 11(11), s. 451–455.
- Gaj J., 2008, *Dzieje turystyki w Polsce*, Almamater Wyższa Szkoła Ekonomiczna, Warszawa.
- Gannon A., 1994, Rural tourism as a factor in rural community economic development for economies transition, *Journal of Sustainable Tourism*, 1 (1–2), s. 51–60.

- Gatnar E., 1998, *Analiza czynnikowa – teoria i zastosowanie*, Akademia Ekonomiczna, Katowice.
- Gaudry L., 2007, *What Clan Are You? An Exploration of Heritage and Ancestral Tourism with Canadian Scottish Descendents*, University of Waterloo, Waterloo, Ontario, Canada.
- Gaworecki W., 2007, *Turystyka*, PWE, Warszawa.
- Gawryszewski A., 2005, *Ludność Polski w XX wieku*, Polska Akademia Nauk, Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania im. Stanisława Leszczyckiego, Warszawa.
- Gergelyova M., 2007, *An investigation of the potential of genealogy tourism as a catalyst for regional development in County Galway*, Unpublished thesis (Master of Arts in Heritage Studies), Galway-Mayo Institute of Technology.
- Gieba K., 2016, Literatura dotycząca powojennych przesiedleń na tzw. Ziemię Odzyskane – przegląd koncepcji badawczych i próba definicji, *Zagadnienia Rodzajów Literackich*, 59, s. 75–89.
- Gierwatowski S., 1971, Problemy turystyki w czasopiśmie „Wici” w latach 1928–1939, *Sport Robotniczy*, 7, s. 403–422.
- Gillmor D., Barry A., 2012, Family Histories and Geographies: Interrelationships between Genealogy and Geography, *Geographical Viewpoint*, 40, s. 15–23.
- Głąbiński Z., 2018, Determinants of Senior Tourist Activity in Light of Contemporary Research, *Folia Turistica*, s. 48–76.
- Głowacka-Grajper M., 2013, Diaspora pamięci i emocji. Pamięć przesiedleń z dawnych Kresów II Rzeczypospolitej we współczesnej Polsce, *Studia Politołogica Ucraino-Polona*, 3, s. 66–74.
- Gołembski G., 2004, The role of the public sector in developing tourism product strategies for tourism destinations, *The Poznań University of Economics Review*, 4(1), s. 5–18.
- Gołembski G., 2015, Rola sektora publicznego w rozwoju strategii produktu turystycznego w regionach, w: Gołembski G., *Turystyka w badaniach ekonomicznych*, PWN, Warszawa.
- Gorsuch A.E., 2011, *All this is your world: Soviet tourism at home and abroad after Stalin*, Oxford University Press, Oxford.
- Gotowiecki P., 2012, *O Polskę z Wilnem i Lwowem. Związek Ziem Północno-Wschodnich RP (1942–1955)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2012.
- Górska A., 2005, *Kresy: przewodnik*, Kluszczyński, Kraków.

- Grabowski Z., 1935, Turystyka polska a sieć kolejowa, w: Faecher S., red., *Turysta w Polsce*, nr 1, Polskie Towarzystwo Tatrzańskie, Polski Związek Kajakowy, Kraków-Warszawa, s. 9–12.
- Graburn N., 1977, Tourism: The sacred journey, w: Smith V.L., ed., *Hosts and guests: Anthropology of tourism*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, s. 17–32.
- Graburn N., 2001, Secular ritual: A general theory of tourism, w: Smith V.L., Brent M., eds., *Hosts and guest revisited: Tourism issues in the 21st century*, Cognizant Communication Corporation, s. 42–52.
- Hair J.F., Black W.C., Babin B., Anderson R.E., Tatham R.L., 2007, *Multivariate data analysis*, Pearson Prentice-Hall Publishers, New Jersey.
- Hall C.M., 2007, North-South perspectives on tourism, regional development and peripheral areas, w: Muller D.K., Jansson B., eds., *Tourism in peripheries: Perspectives from the Far North and South*. CABI, Wallingford, s. 19–37.
- Hall C.M., Page S.J., 1999, *The geography of tourism: environment, place and space*, Routledge, London–New York.
- Hall C.M., Hultman J., Gossling S., 2011, Tourism mobility, locality and sustainable rural development, w: Macleod D.V.L., Gillespie S.A., eds., *Sustainable tourism in rural Europe: Approaches to development*, Routledge, London, s. 28–42.
- Harron S., Weiler B., Hall C.M., 1992, Ethnic tourism. Special interest tourism, *Belhaven Press*, s. 83–94.
- Hauser Z., 1998, *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej*, t. 1, OZK NIK, Warszawa.
- Hauser Z., 2004, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach Galicji Wschodniej: lwowskie, Lwów, stanisławowskie*, Burchard, Warszawa.
- Hauser Z., 2006a, *Podróże po cmentarzach Ukrainy – dawnej Małopolski Wschodniej*, t. 2, Księgarnia Akademicka, Kraków.
- Hauser Z., 2006b, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach na Wołyniu i Podolu*, Burchard Edition, Warszawa.
- Heinlein R., 2005, Inside „Inturist”, *Expanded Universe*, s. 507–540.
- Heinlen E., 2007, Genealogy and the economic drain on Ireland: Unintended consequences, *First Monday*, 12(1).
- Helpa-Liszkowska K., 2013, Dziedzictwo kulturowe jako czynnik rozwoju lokalnego, *Studia Oeconomica Posnaniensia*, 1(6), s. 5–18.
- Herrmann M., 2012a, *Kresowe korzenie Polaków*, BS/50/2012, CBOS, Warszawa.

- Herrmann M., 2012b, *Współczesne związki z dawnymi Kresami*, BS/10/2012, CBOS, Warszawa.
- Hnatiuk A., 2015, *Odwaga i strach*, KEW, Wrocław.
- Hoffman J., 1937, *Rocznik Wołyński*, t. 6, Zarząd Wołyńskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego, Równe.
- Hora E., 1937, *Małopolska Wschodnia i Wołyń zapraszają turystów. Przewodnik informacyjno-turystyczny*, P.B.P. Orbis, Lwów.
- Horolets A., 2013, *Konformizm, bunt, nostalgia: turystyka niszowa z Polski do krajów byłego ZSRR*, Universitas, Kraków.
- Hryciuk G., 2005, *Przemiany narodowościowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Huang W.J., Haller W.J., Ramshaw G.P., 2013, Diaspora tourism and homeland attachment: an exploratory analysis, *Tourism Analysis*, 18(3), s. 285–296.
- Huang W.J., Ramshaw G., Norman W.C., 2016, Homecoming or tourism? Diaspora tourism experience of second-generation immigrants, *Tourism Geographies*, 18(1), s. 59–79.
- Hughes G., 1995, Authenticity in tourism, *Annals of Tourism Research*, 22(4), s. 781–803.
- Informator turystyczny*, 1933, Związek Polskich Towarzystw Turystycznych w Polsce, Warszawa.
- Illiashenko S., Illiashenko N., Shypulina Y., Golysheva I., Tomczewska-Popowycz N., Rutkowska M., Klisinski J., 2021, The Impact of COVID-19 on the Development of the Segment of the International Tourism Market in Ukraine Focused on Arab Tourists. In SHS Web of Conferences (Vol. 126, p. 07001). EDP Sciences.
- Inskeep E., 1994, *National and Regional Tourism Planning: Methodologies and case studies*, Routledge, London–New York.
- Io M.U., 2017, Exploring the motivation of Chinese immigrants for homeland tourism, *Current Issues in Tourism*, 20(5), s. 521–535.
- Ivanov S., Gavrilina M., Webster C., Ralko V., 2017, Impacts of political instability on the tourism industry in Ukraine, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure and Events*, 9(1), s. 100–127.
- Iwanow M., 1991: *Pierwszy naród ukarany. Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939*, PWN, Warszawa–Wrocław.

- Jałowiecki B., 1989, Rozwój lokalny, w: Jałowiecki B., *Rozwój regionalny, rozwój lokalny, samorząd terytorialny*, t. 16, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Instytut Gospodarki Przestrzennej, Warszawa.
- Janková M., 2008, *Transgenerační přenos prvků české lidové kultury mezi krajinami v zahraničí* (Doctoral dissertation, Masarykova univerzita, Pedagogická fakulta).
- Janusz B., 1926, *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*, Powiatowa Organizacja Narodowa, Tarnopol.
- Jastrzębski S., 2007, *Moje Kresy wczoraj i dziś: relacja z podróży po Kresach południowo-wschodnich*, Agencja Artystyczna PARA, Katowice.
- Jastrzębski W., 1968, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem Polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939–1945*, Badania nad okupacją niemiecką w Polsce, t. 9, Instytut Zachodni, Poznań.
- Jewtuchowicz A., 2000, Terytorialne systemy produkcyjne – nowy model rozwoju lokalnego i regionalnego, w: Jewtuchowicz A., red., *Strategiczne problemy rozwoju miast i regionów*, Uniwersytet Łódzki, Zakład Ekonomiki Regionalnej i Ochrony Środowiska, Łódź.
- Jędrysiak T., 2008, *Turystyka kulturowa*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.
- Jirka L., 2017, *Komparace identity volyňských Čechů usazených v České republice a nereemigrujících volyňských Čechů na Ukrajině*, Univerzita Karlova v Praze, Fakulta humanitních studií, Integrované studium člověka, Obecná antropologie, Praha.
- Johnson N.C., 1996, Where geography and history meet: Heritage tourism and the big house in Ireland, *Annals of the Association of American Geographers*, 86(3), s. 551–566.
- Kadman N., 2010, Roots Tourism – Whose Roots? The Marginalization of Palestinian Heritage Sites in Official Israeli Tourism Sites, *Téoros: Revue de recherche en tourisme*, 29(1), s. 55–66.
- Kaliszczak L., 2009, Klaster turystyczny jako innowacyjna forma polsko-ukraińskiej współpracy transgranicznej, *Przedsiębiorstwo i Region*, 1, s. 97–107.
- Kałczyński K., 1936, *Informator samochodowy i turystyczny*, Merkel Kowalewski i s-ka, Warszawa.
- Kang S.K., Page S.J., 2000, Tourism, migration and emigration: travel patterns of Korean–New Zealanders in the 1990s, *Tourism Geographies*, 2(1), s. 50–65.

- Kapłon J., 2020, *Karpackie Towarzystwo Narciarzy we Lwowie 1907–1939. Zarys Dziejów*, Oficyna Wydawnicza „Wierchy”, Kraków.
- Kaymaz I., 2013, Urban landscapes and identity, w: *Advances in landscape architecture, InTech Journals Free*.
- Kelner S., 2010, *Tours that bind: diaspora, pilgrimage, and Israeli birthright tourism*, New York University Press, New York.
- Kersten K., 1966, Między państwowe przesiedlenia ludności w XX wieku, *Kwartalnik Historyczny*, 73(1), s. 3–32.
- Kersten K., 1969, Przemiany struktury narodowościowej Polski po II wojnie światowej: geneza i wyniki, *Kwartalnik Historyczny*, 76(2), s. 337–366.
- Kersten K., 1994, Szacunek strat osobowych w Polsce Wschodniej, *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku*, 26(2), s. 41–50.
- Kieniewicz S., 1991, *Kresy: przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej*. Gebethner i S-ka, Warszawa.
- Kim H., 2005, Research note: nostalgia and tourism, *Tourism Analysis*, 10(1), s. 85–88.
- King B., 1994, What is ethnic tourism? An Australian perspective, *Tourism Management*, 15(3), s. 173–176.
- Kiptenko V., Lyubitseva O., Malska M., Rutynskiy M., Zan'ko Y., Zinko J., 2017, Geography of Tourism of Ukraine, w: Widawski K., Wyrzykowski J., red., *The Geography of Tourism of Central and Eastern European Countries*, Springer, Cham, s. 509–551.
- Kiryk F., red., 2005, *Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Kociszewski P., 2016, Turystyka seniorów jako istotny czynnik aktywizacji osób starszych, *Zeszyty Naukowe Uczelni Vistula*, 46(1), *Ekonomia 10: Pracownicy wiedzy 65 plus – nowe szanse (czy kontrowersje) wobec wyzwań współczesności*, s. 217–237.
- Kociszewski P., 2017, Kształtowanie oferty na rynku turystyki kulturowej przez organizatorów turystyki (na przykładzie turystów seniorów), *Turystyka Kulturowa*, 1, s. 80–105.
- Kolasa W.M., 2000, Współczesna prasa kresowa w kraju i za granicą (rozwój, analizy, przegląd tytułów), w: Bursztyńska H., red., *Od strony kresów: studia i szkice*, cz. 2, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej im. Komisji Edukacji Narodowej, s. 279–320.
- Kolbuszewski J., 2005, *Kresy*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.

- Konieczna E., 2014, Festiwale i przeglądy filmowe jako cel turystyki kulturowej, *Turystyka Kulturowa*, 10.
- Konieczna J., 2003, Polacy-Ukraińcy, Polska-Ukraina. Paradoxy stosunków sąsiedzkich, s. 1–30, <https://www.batory.org.pl/doc/paradoxy.pdf> [dostęp: 8.05.2019].
- Konieczna-Sałamatin J., 2016, Kontakty polsko-ukraińskie a zmiany wzajemnego postrzegania Polaków i Ukraińców, *Państwo i Społeczeństwo*, 16(1), s. 75–97.
- Konopka H., Konopka A., 2003, *Leksykon historii Polski po II wojnie światowej 1944–1997*, Oficyna Wydawnicza Graf-Punkt, Warszawa.
- Koper S., 2011, *Ukraina, przewodnik historyczny: tragiczne dzieje, polskie ślady*. Bellona, Warszawa.
- Koper S., 2015a, *Kresy Południowo-Wschodnie. Przewodnik historyczny: polskie ślady*, Bellona, Warszawa.
- Koper S., 2015b, *Moje Kresy sentymentalne*, Bellona, Warszawa.
- Koprowski M., Dylewski A., 2013, *Kresy: historia, ludzie, tradycje*, Wydawnictwo SBM, Warszawa.
- Korneć G., 2007, Początki okupacji Kresów Wschodnich przez Związek Sowiecki (1939–1941), *Wschodni Rocznik Humanistyczny*, 4.
- Kosiński A., 2015, W Kwidzynie powstało stowarzyszenie Kresowiaków, <http://www.kwidzyn.naszemiasto.pl> [data dostępu: 9.12.2023].
- Kostyrko J., 1938, Ochrona przyrody na Ziemiach Wschodnich, w: *Rocznik Ziemi Wschodnich na rok 1939*, Wydawnictwo Zarządu Głównego Towarzystwa Rozwoju Ziemi Wschodnich, Warszawa.
- Koter M., 1997, Kresy państwowe – geneza i właściwości w świetle doświadczeń geografii politycznej, w: Handke K., red., *Kresy – pojęcie i rzeczywistość. Zbiór studiów*, Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy, Warszawa, s. 9–52.
- Kowalczyk A., 2001, *Geografia turystyki*, PWN, Warszawa.
- Kowalczyk A., 2008, Współczesna turystyka kulturowa – między tradycją a nowoczesnością, w: Kowalczyk A., red., *Turystyka kulturowa. Spojrzenie geograficzne*, Uniwersytet Warszawski. Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa, s. 9–57.
- Kowalczyk A., 2010, Turystyka zrównoważona – aspekty kulturowe, w: Młynarczyk Z., Potocka I., Zajadacz A., red., *Uwarunkowania i plany rozwoju turystyki*, t. 6: Turystyka zrównoważona, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 19–29.

- Kowalczyk A., 2014, Od turystyki 3S do turystyki 3E. Czy to zmiana paradygmatu turystyki masowej?, w: Gołembski G., Niezgoda A., *Turystyka wobec zmian współczesnego świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego w Poznaniu, Poznań, s. 15–28.
- Kowalczyk-Anioł J., 2012, Tendencje rozwoju turystyki polskiej młodzieży pokolenia Y, *Turyzm*, 2012, 22/2, s. 15–21.
- Kowalczyk-Anioł J., 2013, Różnice pokoleniowe w turystyce polskich seniorów–baby boomers versus pokolenie przedwojenne, w: Pawlusiński R., red., *Współczesne uwarunkowania i problemy rozwoju turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Kowalczyk-Anioł J., Włodarczyk B., 2011, Turystyka rodzinna – istota i zakres pojęcia, w: Śledzińska J., Włodarczyk B., red., *Turystyka rodzinna a zachowania prospołeczne*, Wydawnictwo PTTK „Kraj”, Warszawa, s. 9–25.
- Kozak M.W., 2008, Dwory, pałace i zamki – kosztowne pamiątki czy zasób w rozwoju?, *Studia Regionalne i Lokalne*, 2(32).
- Kroh A., 2006, Co pozostało z Kresów, w: Purchla J., red., *Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo?*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków, s. 293–300.
- Krygowski W., 1973, *Zarys dziejów polskiej turystyki górskiej*, Sport i Turystyka, Warszawa.
- Krysiński, 1939, Ludność polska na Wołyniu, *Rocznik Ziemi Wschodnich*, s. 44–45.
- Krzyżewski T., 1938, *Pierwszy rok pracy dla propagandy Lwowa*, Związek Popierania Turystyki, Lwów.
- Ksenicz I., 2013, Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 w polskiej historiografii i debacie politycznej, *Refleksje. Pismo naukowe studentów i doktorantów WNPiD UAM*, 7, s. 41–56.
- KTTK, 2015, 11 listopada Święto Niepodległości. Kresowe Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze KTTK (2015). 11 listopada Święto Niepodległości. Kresowe Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze im. Orłów Lwowskich w Żarach, 9 listopada, <http://www.kttk.pl/index.php/archiwum/70-11-listopada-swieto-niepodleglosci> [data dostępu: 17.09.2017].
- Kulczycki Z., 1977, *Zarys historii turystyki w Polsce*, Sport i Turystyka, Warszawa.

- Kunzek T., 1935, *Szlakami turystycznymi Podola*, w: *Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1936*, Wydawnictwo Zarządu Głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, Warszawa, s. 182–186.
- Kunzek T., 1938, *Słoneczne Podole: informator letniskowo-turystyczny województwa tarnopolskiego*, Wydawnictwo Komisji Letniskowej Powiatów i Gmin Województwa Tarnopolskiego, Tarnopol.
- Kurek W., red., 2008, *Turystyka*, PWN, Warszawa.
- Kwiatkowski P.T., 2008, *Pamięć zbiorowa społeczeństwa polskiego w okresie transformacji*, t. 2, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Lacher R.G., Nepal S.K., 2010, From leakages to linkages: Local-level strategies for capturing tourism revenue in Northern Thailand, *Tourism Geographies*, 12, s. 77–99.
- Lato na Ziemiach Wschodnich*, 1938, Sekcja Turystyki Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, Warszawa.
- Lem S., 1991, *Wysoki zamek*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Leszczycki S., 1939a, Z geografii uzdrowisk Polski, *Turyzm Polski*, 5, II, s. 96–102.
- Leszczycki S., 1939b, Z geografii uzdrowisk Polski, *Turyzm Polski*, 9, II, s. 111–118.
- Leszczycki S., 1946a, *Geograficzne podstawy Polski współczesnej*, Narodowy Instytut Postępu, Sekcja Wydawnicza, Poznań.
- Leszczycki S., 1946b, Geopolityczne znaczenie Ziem Odzyskanych dla Polski i Słowiańszczyzny, *Życie Słowiańskie*, Numer specjalny: *Ziemie Odzyskane*, druk. W.L. Anczyc, Kraków.
- Lew A., Wong A., 2005, Existential Tourism and the Homeland: The Overseas Chinese Experience, w: Cartier C.L., Lew A.A., red., *Seductions of Place: Geographical Perspectives on Globalization and Touristed Landscapes*, Routledge, London, s. 286–300.
- Lewan M., 2004, *Zarys dziejów turystyki w Polsce*, Proksenia, Kraków.
- Liga Popierania Turystyki, 1939, *Cztery dni nad modrymi jarami Dniestru*, plakat informacyjny, Wyd. T. Pietraszek, Warszawa.
- Light D., Young C., Czepczynski M., 2009, Heritage tourism in Central and Eastern Europe, w: Timothy D.J., Nyaupane G.P., eds., *Cultural Heritage and Tourism in the Developing World: A Regional Perspective*, Routledge, London.
- Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2002, *Geografia turystyki Polski*, Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa.

- Liszewski S., 2009, Przestrzeń turystyczna Polski. Koncepcja regionalizacji turystycznej, w: Jażewicz I., red., *Współczesne problemy przemian strukturalnych w przestrzeni geograficznej*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Liszewski S., 2017, Przestrzeń turystyczna polski. Koncepcja regionalizacji turystycznej, w: Liszewski S., *Miasto i turystyka*, Instytut Geografii Miasta i Turyzmu Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 349–361.
- Low S.M., Altman I., 1992, Place attachment, w: *Place attachment*, Springer, Boston, MA, s. 1–12.
- Lviv. Annual data. Arrivals in hotels and similar establishments in city area only, 2018, Tourism Development Center of Lviv City Council.
- Łazarkowie M. i R., 2002, Pozory i rzeczywistość w turystyce (przyczynek do historii turystyki), *Zeszyty naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Warszawie*, 1.
- Łązniewska E., 2012, *Turystyka w rozwoju lokalnym*, Uniwersytet Ekonomiczny w Poznaniu, Poznań.
- Łukianow-Tukalo M., Maciejewski M., 2017, Pamięć Kresowian i o Kresach w kontekście przemian pamięci na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski, *Opuscula Sociologica*, 2, s. 3–33.
- Maciuk O., 2008, *Zamki i twierdze Ukrainy Zachodniej. Wędrówki historyczne*, Centrum Europy, Lwów.
- Malicki K., 2017, Pamięć kresowych ojczyzn (recenzja z: Małgorzata Głowacka-Grajper, Transmisja pamięci. Działacze „sfery pamięci” i przekaz o Kresach Wschodnich we współczesnej Polsce), *Studia Socjologiczne*, 2(225), s. 269–276.
- Małopolska Wschodnia: wydawnictwo poświęcone propagandzie gospodarczej i uzdrowiskowo-turystycznej woj. połudn.-wschodnich*, 1933, Bezpłatny dodatek dla prenumeratorów Biuletynu Giełdowego P.A.T., Polska Agencja Telegraficzna, Warszawa.
- Mały Rocznik Statystyczny 1939*, 1939, Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, Warszawa.
- March R., Wilkinson I., 2009, Conceptual tools for evaluating tourism partnerships, *Tourism management*, 30 (3), s. 455–462.
- Marciniak W., 2013, Uwagi o genezie polsko-radzieckiej umowy repatriacyjnej z 6 lipca 1945 r., *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Historiaca*, 91, s. 111–132

- Marcinkiewicz C., 2003, *Marketing turystyczny*, Wyższa Szkoła Hotelarstwa i Turystyki, Częstochowa.
- Markiewicz A., 2004, *Inskrypcje polskich grobów na cmentarzach Podola*, t. 1, red. W. Drelicharz, Wydawnictwo Towarzystwa Naukowego „Societas Vistulana”, Kraków, s. 117–121.
- Marschall S., 2012, ‘Personal memory tourism’ and a wider exploration of the tourism memory nexus, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 10(4), s. 321–335.
- Marschall S., 2014, Tourism and remembrance: the journey into the self and its past, *Journal of Tourism and Cultural Change*, 12(4), s. 335–348.
- Marschall S., 2015, ‘Homesick tourism’: memory, identity and (be)longing, *Current Issues in Tourism*, 18(9), s. 876–892.
- Marschall S., 2016, The role of tourism in the production of cultural memory: The case of ‘Homesick Tourism’ in Poland, *Memory Studies*, 9(2), s. 187–202.
- Maruyama N.U., Weber I., Stronza A.L., 2010, Negotiating Identity, *Experiences of Tourism Culture & Communication*, 10(1), s. 1–14.
- Maruyama N.U., Stronza A.L., 2011, Roots tourism of Chinese Americans, *Ethnology: An International Journal of Cultural and Social Anthropology*, 49(1), s. 23–44.
- Matczak A., 2015, Turystyka polonijna w zagranicznej wymianie turystycznej Polski, w: Rybczyński W., red., *Obszary turystyki polonijnej. Stan i potrzeby*, Ministerstwo Sportu i Turystyki, Warszawa, s. 21–34.
- Mayen J., 2002, Gawędy o lwowskich kawiarniach, *Rocznik Lwowski*, 8.
- Mazur M., 2003, *Propagandowy obraz świata. Polityczne kampanie prasowe w PRL 1956–1980*, Wydawnictwo Trio, Warszawa, s. 162–163.
- McCain G., Ray N.M., 2003, Legacy tourism: The search for personal meaning in heritage travel, *Tourism Management*, 24(6), s. 713–717.
- McCarthy M., 2007, Historio-geographical explorations of Ireland’s heritages: towards a critical understanding of the nature of memory and identity, w: McCarthy M., ed., *Ireland’s heritages: critical perspectives on memory and identity*, Ashgate, Aldershot, s. 3–51.
- McIntosh R., Goeldner Ch., 1990, *Tourism: principles, practices, philosophies*, John Wiley & Sons, New York.

- McKinney W.T., 2018, *Incorporating Diaspora: Blurring Distinctions of Race and Nationality through Heritage Tourism in Ghana* (Doctoral dissertation, Columbia University).
- Memon P.A., Shone M.C., Simmons D.G., 2005, Strategic planning for tourism development in New Zealand, w: Simmons D.G., Fairweather J.R., eds., *Understanding the Tourism Host-Guest Encounter in New Zealand: Foundations for Adaptive Planning and Management*, EOS Ecology, Christchurch, New Zealand, s. 217–244.
- Meszáros J., 2018, Race, space, and agency in the international introduction industry: how American men perceive women's agency in Colombia, Ukraine and the Philippines. *Gender, Place & Culture*, 25(2), s. 268–287.
- Metaxas T., Karagiannis D., 2016, Culinary tourism in Greece: can the past define the future? Dimensions of innovation, entrepreneurship and regional development, *Journal of Developmental Entrepreneurship*, 21(03).
- Mędrzecki W., 1988, *Województwo wołyńskie 1921–1939: Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Mianowski H., 1934, Potrzeby ruchu uzdrowiskowo-turystycznego, *Kalendarz Ilustrowanego Kuriera Codziennego*, s. 10.
- Middleton V.T.C., 1996, *Marketing w turystyce*, PART, Warszawa.
- Mihaylov V., 2014, Consciousness and identity of Human Communities in a Geospatial dimension: An Interdisciplinary Sphere of Developing Ideas, Approaches and Research Perspectives, w: Mihaylov V., ed., *Territories and identities in Central, Eastern and Southeastern Europe*, Instytut Geopolityki, Częstochowa.
- Mika M., 2008, Rodzaje i formy turystyki, w: Kurek W., red., *Turystyka*, PWN, Warszawa, s. 196–339.
- Mika M., 2014, *Założenia i determinanty podtrzymywalności lokalnego rozwoju turystyki*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Mikos von Rohrscheidt A., 2008, *Turystyka kulturowa: fenomen, potencjał, perspektywy*, Wydawnictwo KMB, Gnieźnieńska Wyższa Szkoła Humanistyczno-Menedżerska Milenium, Gniezno.
- Milne S., Ateljevic I., 2001, Tourism, economic development and the global-local nexus: theory embracing complexity, *Tourism Geographies*, 3, s. 369–393.

- Misilo E., red., 1996, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USRR 1944–1946*, t. 1: *Dokumenty 1944–1945*, Archiwum Ukraińskie, Warszawa.
- Momotyuk G., 2017, Association between HIV and Violence among Female Commercial Sex Workers in Ukraine: Analysis of Bio-Behavioral Surveillance Conducted in 2015–2016, State University of New York at Albany.
- Moscardo G., 2007, Analyzing the role of festivals and events in regional development, *Event Management*, 11 (1–2), 23–32.
- Motyka G., 2009, Polsko-ukraiński konflikt pamięci. Czy możliwy jest wspólny podręcznik historii, *Więzi*, 10, s. 24–33.
- Motyka G., 2011, *Od rzezi wołyńskiej do akcji „Wisła”: konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*, Wydawnictwo Literackie, Kraków.
- Motyka G., Libionka D., red., 2002, *Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944: fakty i interpretacje*, Instytut Pamięci Narodowej, Warszawa.
- Motyka M., 2016, Turystyka etniczna a turystyka sentymentalna, *Przestrzeń Społeczna*, 1, s. 11–20.
- Müller D.K., Jansson B., 2007, The difficult business of making pleasure peripheries prosperous: perspectives on space, place and environment, *Tourism in peripheries: Perspectives from the far north and south*, s. 3–18.
- Müller D.K., Jansson B., eds., 2007, *Tourism in peripheries: Perspectives from the Far North and South*. CABI, Wallingford.
- Murdy S., Alexander M., Bryce D., 2016, Role conflict and changing heritage practice: ancestral tourism in Scotland, *Journal of Marketing Management*, s. 1–19.
- Murdy S., Alexander M., Bryce D., 2018, What pulls ancestral tourists 'home'? An analysis of ancestral tourist motivations, *Tourism Management*, 64, s. 13–19.
- Murzyn M.A., 2008, Heritage transformation in Central and Eastern Europe, w: Graham B., Howard P., eds., *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, Ashgate Publishing, Aldershot, s. 315–346.
- Myga-Piątek U., 2006, Krajobraz kulturowy jako walor i produkt turystyczny – problemy oceny i ochrony, *Problemy Ekologii Krajobrazu*, 18, s. 201–212.
- Myga-Piątek U., 2010, Przemiany krajobrazów kulturowych w świetle idei zrównoważonego rozwoju, *Problemy Ekorozwoju: studia filozoficzno-socjologiczne*, 5, 95–108.

- Myga-Piątek U., 2012, *Krajobrazy kulturowe: aspekty ewolucyjne i typologiczne*, Uniwersytet Śląski, Katowice.
- Nadwozicka Z., 1939, Ruch letniskowy w województwie lwowskim, w: Leszczycki S., red., *Turyzm Polski*, nr 5, rok II, s. 91–96.
- Nash C., 2002, Genealogical identities, Environment and Planning, *Society and Space*, 20, s. 27–52.
- Newland K., Taylor C., 2010, *Heritage Tourism and Nostalgia Trade: A Diaspora Niche in the Development Landscape*, Migration Policy Institute, Washington.
- Nicieja S., 2006, *Twierdze kresowe Rzeczypospolitej: historia, legendy, biografie*, Iskry, Warszawa.
- Nicieja S., 2009, *Kresowe trójmiasto: Truskawiec – Drohobycz – Borysław*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2012, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 1: Lwów, Stanisławów, Tarnopol, Brzeżany, Borysław, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2013a, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 2: *Uzdrowiska i letniska kresowe Truskawiec, Jaremcze, Worochta, Skole, Morszyn*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2013b, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 3: *Zaleszczyki, Kosów, Chodorów, Kałusz oraz Abacja*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2014a, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 4: *Kołomyja, Żabie, Dobromil*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2014b, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 5: *Sambor, Rudki, Beńkowa Wisznia, Nadwórna, Bitków, Delatyn, Rafajłowa*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2015a, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 6: *Stryj, Kuty, Rybno, Banilów, Kniaże, Załucze*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2015b, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 7: *Drohobycz, Majdan, Schodnica, Sławsko, Turka*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2016, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 8: *Łuck, Kiwerce, Przebraże, Kołki, Hołoby, Trochenbrod-Zofiówka, Wygadanka*, Wydawnictwo MS, Opole.
- Nicieja S., 2017a, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 9: *Krzemieniec, Kisielin, Śniatyn, Załucze, Pików, Marynki, Aleksandrówka*, Wydawnictwo MS, Opole.

- Nicieja S., 2017b, *Kresowa Atlantyda: historia i mitologia miast kresowych*, t. 10: Złoczów, Zadwórze, Kozaki, Gańczary, Łanowce, Zasmyki, Wydawnictwo MS, Opole.
- Niedźwiedzki D., red., 2016, *Pamięć i integracja społeczna na pograniczach: przypadek pogranicza polsko-niemieckiego i polsko-ukraińskiego*, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków.
- Nieżgoda A., 2012, Uwarunkowania konkurencyjności w regionach turystycznych, w: Łażniewska E., Gorynia M., red., *Konkurencyjność regionalna. Konceptje – strategie – przykłady*, PWN, Warszawa.
- Nieżgoda A., Jerzyk E., 2013, Seniorzy w przyszłości na przykładzie rynku turystycznego, w: Rosa G., Smalec A., red., *Marketing przyszłości. Trendy. Strategie. Instrumenty. Konsument jako uczestnik procesów rynkowych i odbiorca komunikatów marketingowych*, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego. Problemy Zarządzania, Finansów i Marketingu*, nr 32.
- Nowacki M., 2010, Autentyczność atrakcji a autentyczność doświadczeń turystycznych, *Folia Turistica*, 23, s. 7–22.
- Nowakowski A., 2006, Zarządzanie turystyką na szczeblu lokalnym w Polsce w latach 1919–2000, w: Nowak L., red., *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. 7, Zamiejscowy Wydział Kultury Fizycznej Poznańskiej AWF, Gorzów Wielkopolski.
- Olszański T., 1991, Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947, *Więź*, 34, s. 11–12.
- Omyła-Rudzka M., 2017, Stosunek do innych narodów, *Komunikat z badań*, 21/2017, CBOS, Warszawa.
- Oppermann M., 1992, International tourism and regional development in Malaysia, *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 83(3), s. 226–233.
- Orłowicz M., 1929, *Ilustrowany przewodnik po Wołyniu: z 101 ilustracjami i mapką województwa*, nakł. Wołyńskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami Przeszłości, Łuck.
- Orłowicz M., 1970, *Moje wspomnienia turystyczne*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Orłowicz M., 2002, *Ilustrowany przewodnik po Galicyi, Bukowinie, Spiszu, Orawie i Śląsku Cieszyńskim*, Ruthenus, Krosno.
- Orzechowska-Kowalska K., 1998, Próba określenia dostępności obiektów sakralnych Krakowa dla turystyki, *Zeszyty Naukowe AWF Kraków*, 75, s. 201–214.
- Osip-Pokrywka M., 2013a, *Polskie ślady na Ukrainie*, Wydawnictwo Bosz, Olszanica.

- Osip-Pokrywka M., 2013b, *Kresy*, Dom Wydawniczy PWN Sp. z o.o., Warszawa.
- Ostrowski J., 1993, *Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego*, t. 1–23, Międzynarodowe Centrum Kultury w Krakowie, Kraków.
- Ostrowski J., 1996, Dziedzictwo zabytkowe dawnej Rzeczypospolitej na kresach wschodnich, *Rocznik Międzynarodowego Centrum Kultury*, 5, s. 41–50.
- Ostrowski J., 1998, *Kresy bliskie i dalekie*, Universitas, Kraków.
- Ostrowski S., 1991, Ethnic tourism – focus on Poland, *Tourism Management*, 12(2), s. 125–130.
- Panasiuk A., red., 2006, *Ekonomika turystyki*, PWN, Warszawa.
- Panek T., 2009, *Statystyczne metody wielowymiarowej analizy porównawczej*, Szkoła Główna Handlowa w Warszawie, Warszawa.
- Parolo G., Ferrarini A., Rossi G., 2009, Optimization of tourism impacts within protected areas by means of genetic algorithms, *Ecological Modelling*, 220(8), s. 1138–1147.
- Pawluczuk U.A., 2007, *Życie monastyczne w II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok.
- Pawlusiński R., 2008, Gospodarcze aspekty turystyki, w: Kurek W., red., *Turystyka*, PWN, Warszawa.
- Pearce D., 1989, *Tourism Development*, 2nd edition, Longman, Harlow.
- Pearce P.L., 2012, The experience of visiting home and familiar places, *Annals of Tourism Research*, 39 (2/April), s. 1024–1047.
- Peszko A., Kusa R., 2005, Klauzury jako stymulatory konkurencyjności przedsiębiorstw i regionów turystycznych, w: Kot J., red., *W kierunku gospodarki opartej na wiedzy: innowacyjność, konkurencyjność, współpraca w regionie*, Akademia Świętokrzyska, Kielce, s. 280–288.
- Piotrowski H., 1934, *Przewodnik zdrojowo-turystyczny*, Zjednoczenie Pracowników Niewidomych Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa.
- Pirozhnik I., 2015, Туристские миграции в трансграничном регионе как фактор активизации экономического сотрудничества (на примере белорусско-польского пограничья), *Проблемы безопасности российского общества*, 2, s. 141–150.
- Pisarska B., 2013, W drodze ku uniwersalności klasyfikacji form rekreacji, w tym turystyki, w: Wiluś R., Wojciechowska J., red., *Nowe-stare formy turystyki w przestrzeni, Warsztaty z Geografii Turyzmu*, t. 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 21–35.

- Podgórski Z., Lubowiecki-Vikuk A., 2016, Kierunki wyjazdów turystycznych młodzieży gimnazjalnej z wybranych województw Polski, *Ekonomiczne Problemy Turystyki*, 2(34), s. 21–34.
- Polak T., 1997, *Zamki na Kresach: Białoruś, Litwa, Ukraina*, Pagina, Warszawa.
- Powers J.L., 2011, Reimagining the imagined community: Homeland tourism and the role of place, *American Behavioral Scientist*, 55(10), s. 1362–1378.
- Poznaj swój kraj przez Orbis*, 1937, nakł. Polskiego Biura Podróży „Orbis”, Warszawa.
- Prinke R., 2009, Turystyka genealogiczna – niedostrzegana nisza, *Turystyka Kulturowa*, 6, s. 4–12.
- Program nauki w publicznych szkołach powszechnych trzeciego stopnia. Ćwiczenia cielesne*, 1933, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Lwów.
- Przeclawski K., 1979, *Socjologiczne problemy turystyki*, Instytut Wydawniczy CRZZ, Warszawa.
- Przeclawski K., 1991, Stan turystyki polskiej, *Problemy Turystyki*, 1, s. 9–16.
- Przybylski R., 2003, *Krzemieniec, Sic!*, Warszawa.
- Purchla J., red., 2006, *Dziedzictwo Kresów – nasze wspólne dziedzictwo?*, Międzynarodowe Centrum Kultury, Kraków.
- Quirini-Popławski Ł., 2007, Najważniejsze ośrodki ruchu turystycznego w Czarnohorze w dwudziestoleciu międzywojennym, *Prace Geograficzne*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego, 117, s. 113–124.
- Quirini-Popławski Ł., 2015a, Organizacja lecznictwa uzdrowiskowego na obszarze Beskidów Wschodnich w latach 1944–1991, w: E. Bilaska-Wodecka, I. Soljan, red., *Geografia na przestrzeni wieków. Tradycja i współczesność. Profesorowi Antoniemu Jackowskiemu w 80. rocznicę urodzin*, Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie, Kraków, s. 325–347.
- Quirini-Popławski Ł., 2015b, Walory przyrodnicze i kulturowe jako podstawa atrakcyjności turystycznej Beskidów Wschodnich na obszarze obwodów lwowskiego i iwanofrankińskiego (Ukraina), *Prace Geograficzne*, 125.
- Quirini-Popławski L., Tomczewska-Popowycz N., Dorocki S., 2021, Ups And Downs of Tourism in Ukraine: The Unobserved Component Model Approach, w: Soliman K., ed., *Innovation management and information technology impact on the global economy in the era of pandemic proceedings*

- of the 37th International Business Information Management Association Conference, 2021, Cordoba, *IBIMA*, ISBN 978-0-9998551-6-4.
- Quirini-Popławski Ł., Tomczewska-Popowycz N., Dorocki S., Kushniruk H., Rutynski M., 2022, Three Decades of Tourism Development in Independent Ukraine: From the Collapse of the USSR to the Conflict in the Donbas, *Tourism Planning and Development in Eastern Europe*, s. 117–132. GB: CABI.
- R.K., 1934, Świat zwierzęcy Ziemi Wschodnich, w: Wasunga W., red., *Kalendarz Ziemi Wschodnich na rok 1935*, Wydawnictwo Zarządu Głównego T.R.Z.W., Warszawa.
- Raciborski J., 1999. *Usługi turystyczne*. Wydawnictwa Pracownicze, Warszawa.
- Raszeja E., 2009, Krajobraz wiejski – wartość czy towar? Problemy promocji, komodyfikacji i autentyczności w projektowaniu zagospodarowania rekreacyjnego, *Nauka. Przyroda. Technologie*, 3(1), 36.
- Raszkowski A., 2011, Program TACIS w państwach postsowieckich, *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Ekonomia*, 16(211), s. 436–445.
- Ray N.M., McCain G., 2009, Guiding tourists to their ancestral homes, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 3(4), s. 296–305.
- Ray N.M., McCain G., 2012, Personal identity and nostalgia for the distant land of past: Legacy tourism, *The International Business & Economics Research Journal*, 11(9), s. 977.
- Ritchie B.W., Hall C.M., 1999, Bicycle tourism and regional development: A New Zealand case study, *Anatolia*, 10(2), s. 89–112.
- Robinson M., Novelli M., 2005, Niche tourism: an introduction, w: Novelli M., red., *Niche tourism: Contemporary issues, trends and cases*, Routledge, London, s. 1–11.
- Roca Z., ed., 2016, *Second home tourism in Europe: lifestyle issues and policy responses*, Routledge, London.
- Rogerson C.M., 2015, Tourism and regional development: The case of South Africa's distressed areas, *Development Southern Africa*, 32(3), s. 277–291.
- Rószkiewicz M., 2003, *Zastosowanie narzędzi statystycznych w strategii pozycjonowania*. Wydaw. Naukowe Wydziału Zarządzania Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Różewicz A., 1998, *Potencjał turystyczny Ukrainy Zachodniej dla polskiej turystyki sentymentalnej*, Instytut Geograficzny Uniwersytetu Wrocławskiego, praca magisterska.

- Ruchniewicz M., 1999, Tzw. repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–1959, *Dzieje Najnowsze: kwartalnik poświęcony historii XX wieku*, 31(2), s. 171–177.
- Runge J., 2007, *Metody badań w geografii społeczno-ekonomicznej – elementy metodologii, wybrane narzędzia badawcze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Runge A., Runge J., 2008, *Słownik pojęć z geografii społeczno-ekonomicznej*, Videograf Edukacja, Katowice.
- Russell D., 2007, Consumers Tripping Over Their Roots, *NA-Advances in Consumer Research*, 34.
- Ryan C., Huyton J., 2000, Who is interested in Aboriginal tourism in the Northern Territory, Australia? A cluster analysis, *Journal of Sustainable Tourism*, 8(1), s. 53–88.
- Rykała A., Sobczyński M., 2003, Polish lands as a core of integration of East-Central Europe, w: Eastern dimension of European Unio, *Geopolitical Studies*, 11, s. 473–493.
- Rykiel Z., 2016, Tożsamość terytorialna, nacjonalizm i kreacja tożsamości lokalnej, w: Wójcicka M., Dziekanowska M., red., *Współczesne kreacje tożsamości społeczno-kulturowych*, UMCS, Lublin, s. 9–20.
- Saarinen J., 2007, Tourism in Peripheries: the Role of tourism in regional development in Northern Finland, w: Müller D.K., Jansson B., eds., *Tourism in Peripheries: Perspectives from the Far North and South*, CABI, Wallingford–Cambridge, MA, s. 41–52.
- Saarinen J., 2003, The regional economics of tourism in Northern Finland: The socioeconomic implications of recent tourism development and future possibilities for regional development, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 3(2), s. 91–113.
- Saarinen J., 2014, Critical sustainability: Setting the limits to growth and responsibility in tourism, *Sustainability*, 6, s. 1–17.
- Sadczenko O., Tomczewska-Popowycz N., 2018, Socjetalny system ekologiczno-innowacyjny rozwoju społeczeństwa, w: Malar Z., Skonieczny J., red., *Innowacje w nauce, gospodarce i społeczeństwie*, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej, Wrocław, s. 87–97.
- Sadowski A., 1992, *Pogranicze. Studia społeczne. Zarys problematyki*, Dział Wydawnictw Filii Uniwersytetu Warszawskiego, Białystok.
- Sala J., 2004, *Marketing gastronomii*, PWE, Warszawa.

- Salmon S., 2006, Marketing socialism: Inturist in the late 1950s and early 1960s. *Turism: The Russian and East European tourist under capitalism and socialism*, Cornell University Press, New York, s. 186–204.
- Sampson K.A., Goodrich C.G., 2009, Making place: Identity construction and community formation through “sense of place” in Westland, New Zealand, *Society and Natural Resources*, 22(10), s. 901–915.
- Santos C.A., Yan G., 2010, Genealogical tourism: A phenomenological examination, *Journal of Travel Research*, 49(1), s. 56–67.
- Sapa D., 1998, *Między polską wyspą a ukraińskim morzem*, Universitas, Kraków.
- Sienkiewicz W., Olczak E., red., 2006, *Ilustrowany atlas historii Polski*, t. 1, Demart, Warszawa.
- Sienkiewicz W., Hryciuk G., red., 2008, *Wysiedlenia, wypędzenia i ucieczki 1939–1959: atlas ziem Polski: Polacy, Żydzi, Niemcy, Ukraińcy*, Demart, Warszawa.
- Sierra J.J., McQuitty S., 2007, Attitudes and emotions as determinants of nostalgia purchases: An application of social identity theory, *Journal of Marketing Theory and Practice*, 15(2), s. 99–112.
- Skrzypczak A., 2006, Podróże po Kresach – cmentarz w Zbarażu, *Pro memoria*, 1.
- Smith V.L., 1977, *Hosts and Guests*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.
- Smith V.L., 1996a, The four Hs of tribal tourism: Acoma – a pueblo case study, *Progress in Tourism and Hospitality Research*, 2(3–4), s. 295–306.
- Smith V.L., 1996b, Indigenous Tourism – The 4 H’s, w: Butler R., Hinch L., eds., *Tourism and Indigenous Peoples*, International Thompson Business Press, London, s. 283–307.
- Smolarkiewicz E., 2014, Tożsamość terytorialna mieszkańców Ziemi Lubuskiej, w: Nodzyński T., Tureczek M., Zięba J., red., *Ziemia Lubuska. Rozważania o historii i tożsamości regionu*, Polskie Towarzystwo Historyczne, Oddział w Zielonej Górze, Zielona Góra, s. 151–167.
- Snyder T., 2002, Memory of sovereignty and sovereignty over memory: Poland, Lithuania and Ukraine, 1939–1999, w: Muller J.W., ed., *Memory and power in post-war Europe. Studies in the presence of the past*, Cambridge University Press, Cambridge, s. 39–58.
- Sobczyński M., Barwiński M., 2009, *Wpływ przemian terytorialnych i struktury wewnętrznej ziem ukraińskich na położenie geopolityczne Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.

- Soldra-Gwizdź T., 2013, Społeczne ramy zbiorowej pamięci rodziny, w: *Family Forum*, 3, Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego, Opole, s. 115–130.
- Song N., 2008, Indigenous Tourism – A Passport to Development for Indigenous Australians?, *Intercultural Communication Studies*, 17(1), s. 269–284.
- Sowiński P., 2005, *Wakacje w Polsce Ludowej. Polityka władz i ruch turystyczny (1945–1989)*, Wydawnictwo Trio, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, Warszawa.
- Spalle S., 1974, *ZSRR. Informator turystyczny*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Warszawa.
- Stach E., 2015, Poznawanie dziedzictwa kulturowego Kresów Wschodnich jako cel wycieczek szkolnych krakowskich gimnazjalistów, *Turystyka Kulturowa*, (9), s. 25–37.
- Statystyka Polski*, 1938, Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931 r., Warszawa.
- Stephenson M.L., 2002, Travelling to the ancestral homelands: The aspirations and experiences of a UK Caribbean community, *Current Issues in Tourism*, 5 (5), s. 378–425.
- Stern B.B., 1992, Historical and personal nostalgia in advertising text: The fin de siecle effect, *Journal of Advertising*, 21(4), s. 11–22
- Steuer A., 1997, *Sport na Górnym Śląsku: 1896–1996*, Muzeum Historii Katowic, Katowice.
- Stoła D., 2001, Międzynarodowa mobilność zarobkowa w PRL, w: Jaźwińska E., Okólski M., red., *Ludzie na huśtawce. Migracje między peryferiami Polski i Zachodu*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Stoła D., 2003, Zamknięcie Polski. Zniesienie swobody wyjazdu i uszczelnienie granic w latach 40. i 50., w: Stoła D., Zaremba M., red., *PRL – trwanie i zmiana*, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania im. Leona Koźmińskiego, Warszawa.
- Strojny A., Bzowski K., Grossman A., 2005, *Ukraina zachodnia: tam szum Prutu, Czeremoszu...*, Wydawnictwo Bezdroża, Kraków.
- STTU, 2017, State Statistics Service of Ukraine website (Derzhavna Sluzhba Statistiki Ukrainy), <http://www.ukrstat.gov.ua/> [data dostępu: 20.10.2017].
- Suleja W., 2012, Trudny proces zakorzenienia. Kresowiaczy na Dolnym Śląsku, w: Burzyńska-Kamieniecka A., Misiak M., Kamieniecki J., red., *Kresowe dziedzictwo*, Atut, Wrocław, s. 269–275.

- Šuligoj M., 2018, Characterising the flows of Slovenian tourists within the former Yugoslavia with respect to post-communist 'nostalgic context', *Moravian Geographical Reports*, 26 (1), s. 14–26.
- Sulimowicz A.A., 2018, *Życie społeczne gminy karaimskiej w Łucku w okresie międzywojennym (1919–1939)*, Univerzita Karlova, Husitská teologická fakulta, Disertační práce.
- Szacka B., 2000, Pamięć zbiorowa i wojna, *Przegląd Socjologiczny*, 2(49), s. 11–28.
- Szczepanowski A.E., 2015, *Ekonomika turystyki kulturowej*, Difin, Warszawa.
- Szewczuk A., Kogut-Jaworska M., Ziolo M., 2011, *Rozwój lokalny i regionalny*, Wydawnictwo C.H. Beck, Warszawa.
- Szkurlat A., 2006, Manufaktura porcelany w Korcu – stan badań oraz jej związki z porcelaną europejską, *Kronika Zamkowa*, 1–2, s. 131–147.
- Szpilko D., Ziółkowski R., 2010, Zagospodarowanie turystyczne obszarów chronionych województwa podlaskiego, *Ekonomia i Zarządzanie*, 2, s. 52–73.
- Sztemberg-Lewandowska M., 2008, *Analiza czynnikowa w badaniach marketingowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Ekonomicznego, Wrocław.
- Szymczak A., 2012, Towarzystwo Miłośników Lwowa i Kresów Południowo-Wschodnich Oddział w Szczecinie im. Andrzeja Przewoźnika, *Przegląd Zachodniopomorski*, 1, s. 167–180.
- Śleszyński W., 2013, *Kresy Wschodnie czyli Białoruś Zachodnia: historia, współczesność, pamięć*. Wydawnictwo LTW, Łomianki.
- Tanaś S., 2008, Miejsce cmentarzy w turystyce kulturowej – wokół problemu badawczego, *Turystyka Kulturowa*, 2, s. 4–16.
- Taylor A., Carson D., Carson D., 2014, 'Walkabout Tourism': Is there an Indigenous Tourism Market in Outback Australia?, *Athens Journal of Tourism*, 4(1), s. 239–252.
- Telfer D.J., 2002, Tourism and regional development issues, w: Sharpley R., Telfer D.J., eds., *Tourism and development: Concepts and issues*, Channel View, Clevedon, s. 112–48.
- Timothy D.J., 1997, Tourism and the personal heritage experience, *Annals of Tourism Research*, 24(3), s. 751–754.
- Timothy D.J., 1998, Incremental tourism planning in Yogyakarta Indonesia, *Tourism Recreation Research*, 23, s. 72–74.

- Timothy D.J., Coles T., 2004, Tourism and diasporas: Current issues and future opportunities, w: Coles T., Timothy D.J., eds., *Tourism, diasporas and space*, Routledge, London, s. 291–297.
- Timothy D.J., Teye V.B., 2004, American children of the African diaspora, *Tourism, diasporas and space*, s. 111–123.
- Toczewski A., 2001, Tożsamość Śląska Lubuskiego, *Museion. Informator Muzeum Ziemi Lubuskiej*.
- Tokarski J., 2000, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 1, Burchard, Warszawa.
- Tokarski J., 2001, *Ilustrowany przewodnik po zabytkach kultury na Ukrainie*, t. 2, Burchard, Warszawa.
- Tokarski Z., 1939, Zagospodarowanie turystyczne Karpat Polskich, *Turyzm Polski*, 4.
- Tołstoj S., 1967, *Mały przewodnik po ZSRR*, Sport i Turystyka, Kraków.
- Tomanová E., 2013, *Rozvoj cestovního ruchu na západní Ukrajině*, Diplomová práce, Univerzita Karlova v Praze Přírodovědecká fakulta katedra sociální geografie a regionálního rozvoje, Praha.
- Tomaszewska N., Wolski Ł., 2016, Rola Kresów w drodze Polski do wolności. Rys historyczny i współczesne rozumienie tożsamości kresowej, w: Litwin-Lewandowska D., Bałękowski K., red., *W walce o wolność i niepodległość Polski*, Wydawnictwo Naukowe Tygiel, Lublin, s. 86–112.
- Tomaszewski J., 1985, *Rzeczpospolita wielu narodów*, Czytelnik, Warszawa.
- Tomaszewski J., Żbikowski A., red., 2001, *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa.
- Tomczewska-Popowycz N., 2015, Zamki i pałace Ukrainy atrakcją dla turystów z Polski, *Turystyka Kulturowa*, 6, s. 36–50.
- Tomczewska-Popowycz N., 2016, Wokół definicji turystyki sentymentalnej i etnicznej, *Folia Turistica*, 40, s. 47–69.
- Tomczewska-Popowycz N., 2017a, Kresy Wschodnie w świadomości uczniów szkół ponadgimnazjalnych w Polsce i perspektywy rozwoju turystyki sentymentalnej, *Przedsiębiorczość i Zarządzanie*, 18(8), cz. III, s. 73–92.
- Tomczewska-Popowycz N., 2017b, Problemy wykorzystania potencjału turystycznego Kresów Wschodnich na Ukrainie na przykładzie obwodu Tarnopolskiego, *Turystyka Kulturowa*, 2, s. 141–160.

- Tomczewska-Popowycz N., Huang W.-J., 2023, Sentimental tourism to a lost land: age and roots diversification, *Tourism Review*, 78(4), s. 1116–1132, <https://doi.org/10.1108/TR-07-2022-0317>.
- Tomczewska-Popowycz N., Quirini-Popławski Ł., 2021, Political instability equals the collapse of tourism in Ukraine?, *Sustainability*, 13(8), 4126.
- Tomczewska-Popowycz N., Taras V., 2022, The many names of “Roots tourism”: An integrative review of the terminology, *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 50, s. 245–258.
- Tomczyk A., 2005, Atrakcyjność turystyczna regionu – aspekt teoretyczny oraz praktyczne zastosowanie jednej z metod jej oceny, *Problemy Turystyki*, 3–4, s. 19–35.
- Torres R., Momsen J., 2004, Challenges and potential for linking tourism and agriculture to achieve pro-poor tourism objectives, *Progress in Development Studies*, 4, s. 294–318.
- Torres R., Momsen J., 2005, Planned tourism development in Quintana Roo, Mexico: Engine for regional development or prescription for inequitable growth?, *Current Issues in Tourism*, 8(4), s. 259–285.
- Tosun C., 2001, Challenges of sustainable tourism development in the developing world: The case of Turkey, *Tourism Management*, 22, s. 289–303.
- Tosun C., Jenkins C.L., 1996, Regional planning approaches to tourism development: The case of Turkey, *Tourism Management*, 17, s. 519–531.
- Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich, 1937, *Wakacje we dworach Ziem Wschodnich*, Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich, Warszawa.
- Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich, 1938, *Lato we dworach Ziem Wschodnich*, Towarzystwo Rozwoju Ziem Wschodnich, Warszawa.
- Turystyka w 2016 roku*, 2017, GUS, Warszawa.
- Tyszkowska K., 2008, *Skąd my tu? Wspomnienia repatriantów*, Atut, Wrocław.
- Ulam S., 1969, *Wspomnienia z kawiarni szkockiej*, Wiadomości Matematyczne, 12, s. 49–58.
- Urban T., 2007, *Utracone ojczyzny. Wypędzenia Niemców i Polaków w XX wieku*, tłum. A. Kowaluk, Czytelnik, Warszawa.
- Văduva L., Petroman C., Petroman I., 2018, Genealogical tourism, a modern form of alternative tourism in Banat, *Lucrări Științifice Management Agricol*, 20(1), s. 128–131.
- Van den Berghe P.L., 1992, Tourism and the ethnic division of labor, *Annals of Tourism Research*, 19, s. 234–249.

- Vanhove N., 1997, Mass Tourism. Tourism, development and growth, w: Wahab S., Pigram J., *The challenge of sustainability*, Routledge, London–New York, s. 50–77.
- Walpole M.J., Goodwin H.J., 2001, Local attitudes towards conservation and tourism around Komodo National Park, Indonesia, *Environmental conservation*, 28(2), s. 160–166.
- Warchla J., Lewon J., Korwin-Milewski M., 1938, *Letniska na Ziemiach Wschodnich*, Liga Popierania Turystyki, Polskie Koleje Państwowe, Warszawa.
- Warszyńska J., Jackowski A., 1979, *Podstawy geografii turystyki*, PWN, Warszawa.
- Wawryniuk A., 2014, Powojenna granica polsko-ukraińska a przesiedlania ludności ukraińskiej z RP w latach 1944–1947, *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 27–28, s. 134–141.
- Weiermair K., 1997, On the concept and definition of quality in tourism, *AIEST Editions*, 39, s. 33–58.
- Węglicka K., 2005, *Kresowym szlakiem: gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Węglicka K., 2006, *Gawędy kresowe. Gawędy o miejscach, ludziach i zdarzeniach*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Węglicka K., 2007, *Na dalekiej Ukrainie: gawędy kresowe*, t. 2, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Węglicka K., 2015, *Polskie Kresy literackie*, Bellona, Warszawa.
- Węgrzecki M., 1934, *Turystyka*, w: Wasunga W., red. *Kalendarz Ziem Wschodnich na rok 1935*, Wydawnictwo Zarządu Głównego Towarzystwa Rozwoju Ziem Wschodnich, Warszawa.
- Węgrzecki M., 1936, *Zagadnienia hotelarstwa i kwaterunku turystycznego na Ziemiach Wschodnich*, w: Grodzicki L., red., *Rocznik Ziem Wschodnich na rok 1937*, Wydawnictwa Zarządu Głównego Ziem Wschodnich, Warszawa.
- Wiglat T., 1939, Ruch w hotelach w większych miastach oraz potrzeba statystyki hotelowej, w: Leszczycki S., red., 1938, *Turyzm Polski*, nr 4, rok II, s. 78–81.
- Województwo wołyńskie. Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej opracowany na podstawie wyników pierwszego spisu ludności z dnia 30 września 1921 roku i innych źródeł urzędowych*, t. 9, Główny Urząd Statystyczny Rzeczypospolitej Polskiej, Warszawa 1923, s. VIII.
- Wołoszynowski J., 1929, *Województwo wołyńskie w świetle liczb i faktów*, Wołyński Komitet Regionalny, Łuck, s. 22–25.

- WTTC, 2017, World Travel and Tourism Council. Travel and Tourism Economic Impact 2017. European Union LCU. London, World Travel and Tourism Council.
- Wu Y., Xu H., Eaglen A., 2011, Tourism-dependent development: the case of Lijiang, Yunnan province, China, *Journal of Policy Research in Tourism, Leisure & Events*, 3(1), s. 63–86.
- Wylegała A., 2013, Społeczna pamięć przesiedlenia: studium porównawcze na przykładzie dwóch powojennych społeczności lokalnych Polski i Ukrainy, *Studia Socjologiczne*.
- Wylegała A., 2014, *Przesiedlenia a pamięć: studium (nie)pamięci społecznej na przykładzie ukraińskiej Galicji i polskich „Ziem Odzyskanych”*, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Wynnyczuk J., 2008, *Knajpy Lwowa*. Wydawnictwo Rea, Warszawa.
- Wyszyński R., 2013, Przesiedlenia ludności polskiej z ZSRR w latach 1920–1960, *Studia BAS*, 2(34), s. 107–130.
- Xiong J., Wang F., Ming Q., 2012, A Nostalgic Tourist Resolution, *Tourism Science*, 5, 005.
- Yang Y., Fik T., 2014, Spatial effects of regional economic growth, *Annals of Tourism Research*, 46, s. 144–62.
- Zaborniak S., 2007, *Kultura fizyczna ludności ukraińskiej na ziemiach polskich (1868–1939)*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Zaleszczyki, 1931, Z drukarni A. Winterfelda w Tłumaczu. Ze zbiorów prywatnych J.A. Barańskiego.
- Zastawnyj F., Kusiński W., 2003, *Ukraina: przyroda – ludność – gospodarka*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Ziółkowski R., 2007, *Zarządzanie informacją w regionie turystycznym*, Politechnika Białostocka, Białystok.
- Żelazna K., Górską-Warsewicz H., 2013, Zachowania turystyczne młodzieży, *Problemy Turystyki i Rekreacji*, 2, s. 36–51.
- Аніпко Н.П., 2010, Сучасний стан рекреаційно-туристичного використання середньовічних замків та фортець Карпато-Подільського регіону України, *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*, Сер. Географія, № 2 (28), s. 120–125.

- Антонюк Д., 2011, *Сто п'ятдесят польських замків та резиденцій в Україні*, Частина I, Грані-Т.
- Антонюк Д., 2012, *Триста п'ятнадцять польських замків та резиденцій в Україні*, Частина II, Грані-Т.
- Антонюк Д., 2023, *Замки і резиденції в Україні, пов'язані із польськими родами*, Твори, Вінниця.
- Бабкин А.В., 2008, *Специальные виды туризма: учебное пособие*, Феникс, Ростов н/Д.
- Басюк Д.І. 2005, *Основи туризмології*, Навчально-методичний посібник, Кам'янець-Подільський, Аксіома.
- Будник У., 2015, Перспективи розвитку ностальгічного туризму на Прикарпатті, *Гірська школа Українських Карпат*, 12–13, s. 281–283.
- Буравський О.А., 2003, *Поляки Волині у другій половині XIX-на початку XX ст*, Соціально-економічне становище та культурний розвиток (Doctoral dissertation, ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00. 01 "Історія України"), Чернівці.
- Валовий регіональний продукт у 2015 році*, 2018, Статистичний бюлетень, Державна служба статистики України, Київ.
- Вертелецька Н.В., 2011, Динаміка етнонаціональної структури населення Рівненщини у повоєнний період (1944–1953 рр.), *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*, 4.
- Вербицька П., 2019, Історія туризму Галичини в антропологічному вимірі, *Historical and Cultural Studies*, 1 (6), (1), 25–29.
- Возницький Б., 2015, *Боротьба за замки (зі спогадів)*, Львівська національна галерея мистецтв ім. Б.Г. Возницького. Дослідження і матеріали: науковий збірник, Вип. IV: 2012–2015, Центр Європи, Львів, s. 5–9.
- Волков И.А., 2009, Этнокультурный туризм в Крыму: сущность и факторы развития, *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского, Серия Экономика и управление*, 22 (61), s. 111–120.
- Вуйцик О.І., 2009, Розвиток сентиментального (ностальгічного) туризму, w: Смаля І.В., ред., *Географія. Економіка. Екологія. Туризм: регіональні студії*, Вип. 3, Міланік, Ніжин, s. 40–48.
- Гаврилюк А.М., 2013, Сучасний розвиток українського етнотуризму: зміна парадигми, *Науковий вісник Чернівецького Університету*, Чернівці, s. 56–62.

- Головченко В., 2013, Дипломатичні обставини договірною оформлення українсько-польського кордону, *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Міжнародні відносини*, 2, s. 8–15.
- Городиський Ю., Манько А., 2012, Проблеми і перспективи розвитку туризму у Тернопільській області, *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*, 29 (1), s. 36–42.
- Гулай В.В., 2002, Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01, Львів.
- Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»)*, 1998, Матеріали між нар. наук. конференції. Львів, 14–17 травня 1997 року, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.
- Дударчук К.Д., 2012a, Історико-культурні пам'ятки Придністров'я як об'єкти туристичної атракційності. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія*, (1), s. 155–161.
- Дударчук К.Д., 2012b, Історико-культурний потенціал стародавніх містечок як чинник розвитку туризму у Тернопільській області, *Географія та туризм*, (19), s. 137–143.
- Заставецька О., Дударчук К., 2013, Ресурсно-туристичне районування Тернопільської області на основі атрактивності історико-культурного потенціалу, w: Рекреаційна географія та туризм, *Наукові записки*, № 1, s. 155–161.
- Злагодох Г.В., 2013, Форми культурно-дозвіллевої роботи БММТ «Супутник» ЦК ЛКСМУ з іноземними туристами (70-ті роки ХХ ст.), w: Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку, *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*, том II, випуск 19.
- Зубик А., 2013, Проблеми та перспективи розвитку діаспорного туризму в Україні. *Вісник Львівського університету. Серія: Географічна*, (42), s. 128–135.
- Ільющин І., 2005, Бойові дії ОУН і УПА на антипольському фронті, Організація українських націоналістів і українська повстанська армія, Наукова думка.
- Інформація щодо фактичних надходжень туристичного збору до місцевих бюджетів за 2010–2013 роки*, 2018, Мінфін, 21.02.2018, № 05120-16/28-105/166, Міністерство Фінансів України.

- Ісаєвич Я., 2003, Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки, w: Ісаєвич Я., red., *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння*. Дослідження, документи, спогади, Львів, s. 29–31.
- Історико-культурні заповідники України*, 2014, Довідник, Київ.
- Калакура О.Я., 2014, Депортації українців і поляків під виглядом обміну населенням (до 70-річчя Люблінської угоди), *Історичний архів*, 13, s. 39–49.
- Качурівська Н.Д., Камінський Б.А., 2010, Проблеми організації ринку туристичних послуг Тернопільської області, *Наукові записки*, № 2, серія рекреаційна географія і туризм.
- Квартальнов В.А., Федорченко В.К., 1987, *Орбиты «Спутника»: Из истории молодежного туризма*, Молодь.
- Кифяк В., 2003, *Організація туристичної діяльності в Україні*, Чернівці, Книги-XXI.
- Кількість іноземців у колективних засобах розміщування за країнами у 2012–2016 році*, 2018, Держстат, Головне Управління Статистики в Івано-Франківській області.
- Кляп М.П., Шандор Ф.Ф., 2011, *Сучасні різновиди туризму*, Знання, Київ.
- Ковальчук Т.В., 2013, Форми та методи пропаганди туризму у волинському воєводстві у міжвоєнний період, *Науковий вісник інституту міжнародних відносин НАУ, серія: економіка, право, політологія, туризм*, 2 (4).
- Ковальчук Т.В., 2015, Державне регулювання сфери туризму у Волинському воєводстві міжвоєнного періоду, *Гілея: науковий вісник*, 93, s. 73–77.
- Ковальчук Т., 2012, Туристичний рух на Волині у міжвоєнний період, *Краєзнавство*.
- Ковальчук Т., 2014, Транспортна система Волинського воєводства у міжвоєнний період як складова туристичної інфраструктури краю, *Краєзнавство*, 1.
- Колективні засоби розміщування в Україні у 2016 році*, 2017, Статистичний бюлетень, Державна служба статистики України, Київ.
- Колективні засоби розміщення в Україні в 2017 році*, 2018, Статистичний бюлетень, Державна служба статистики України, Київ.
- Колективні засоби розміщування Волинської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Волинській області.

- Колективні засоби розміщування Івано-Франківської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики в Івано-Франківській області.
- Колективні засоби розміщування Львівської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Львівській області.
- Колективні засоби розміщування Рівненської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області.
- Колективні засоби розміщування Тернопільської області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Тернопільській області.
- Колективні засоби розміщування у Волинській області в 2012 році*, Головне Управління Статистики у Волинській області.
- Колективні засоби розміщування у Волинській області в 2013 році*, Головне Управління Статистики у Волинській області.
- Колективні засоби розміщування у Волинській області в 2014 році*, Головне Управління Статистики у Волинській області.
- Колективні засоби розміщування у Волинській області в 2015 році*, Головне Управління Статистики у Волинській області.
- Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2012 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області.
- Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2013 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області.
- Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2014 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області.
- Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2015 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області.
- Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2016 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області.
- Колективні засоби розміщування у Рівненській області в 2017 році*, Головне Управління Статистики у Рівненській області.
- Кольцова А.О., 2013, Состояние и перспективы развития ностальгического туризма в Беларуси для еврейской диаспоры, в: Состояние и перспективы развития туризма в славянских государствах, ГГТУ им. П. О. Сухого, Гомель, с. 246.
- Комплексна регіональна цільова програма розвитку туризму в Івано-Франківській області на 2016–2020 роки*, Затверджено рішенням обласної ради від 16.10.2015. № 1820-39/2015.

- Косик В., 2003, Польсько-українська трагедія під час Другої світової війни (1942–1944), *Український визвольний рух: наук. зб.*, Львів, Збірник 2, s. 94–107.
- Котенко Р., 2013, Розвиток подорожей та екскурсій за плановими туристичними маршрутами на Прикарпатті у 60–70-х роках ХХ ст., *Схід*, 2 (116), s. 106–111.
- Крючков А.А., 1999, *История международного и отечественного туризма*, НОУ Луч.
- Кубійович В., 1963, *Західні Українські землі в межах Польщі 1920–1939*, УПНІ Чикаго.
- Кузик С., Литвин Д., 2012, Історико-культурні ресурси українсько-польського прикордоння та особливості їх використання для туристичних цілей, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*, 21/2012, с. 475–482.
- Кузик С.П., 2011, *Теоретичні проблеми туризму: суспільно-географічний підхід*, монографія, Львів, Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка.
- Куйбіда В.С., Негода В.А., Толкованов В.В., 2009, Регіональний розвиток та просторове планування території: досвід України та інших держав-членів Ради Європи, *Крамар*.
- Лесик О.В., 1993, *Замки і монастирі України*, Світ, Львів.
- Липка Р., 1983, *Ансамбль вулиці Вірменської*, Львів, Камеряр.
- Лозинський Р.М., Кучинська І.В., Дорош Ю.С., 2013, Географія ресурсів ностальгійного туризму Жовківського району Львівської області, *Карпатський край*, 1(3), s. 94–101.
- Макар Ю., 2003, Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки, в: Ісаєвич Я., ред., *Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння*. Дослідження, документи, спогади, Львів, s. 71–98.
- Малова Н.А., 2002, Этнический туризм: проблемы, тенденции, перспективы Туризм и культурное наследие, в: Луконин Д., Черевичко Т., ред., Туризм и культурное наследие, Межвузовский сборник научных трудов. Выпуск 1, Саратов, s. 44–51.
- Маринич О.М., Шищенко П.Г., 2006, *Фізична географія України: підручник*. К.: Т-во «Знання».
- Мовна М., 2014, Путівники Львовом радянського періоду. *Народознавчі зошити*, 2, 116, s. 361–366.

- Надходження туристичного збору до місцевих бюджетів за 2014–2016 роки, 2017, за даними Державної ФС.
- Наконечна Г., Книш М., 2009, Проблеми розвитку туризму регіону (на матеріалах Львівської області), *Наукові записки, серія рекреація і туризм*, s. 130–134.
- Новоспаский В., 1958, *Турстские маршруты по СССР*, профиздат.
- Обарчук А.О., 2010, Межиріч Корецький: нариси історії волинського містечка, Рівне.
- Орлова М.Л., 2009, *Ресурси етнічного туризму регіону: суспільно-географічна оцінка* (на матеріалах Одеської області), Автореф. дисер. на здобуття наукового ступеня кандидата географічних наук, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса.
- Осипчук Н., 2005, *Зелений туризм*, Дослідження зеленого туризму з позиції Міністерства культури та туризму, послуги які надаються відпочиваючим, кількість працюючих підприємств у сфері зеленого туризму, *Соціальна політика*, 6, 4.
- Островский Г., 1965, Львов. Художественные памятники XIII–XX веков, Искусство, Ленинград–Москва.
- Патриляк І., 2013а, Співпраця польського населення Волині з німецькою окупаційною адміністрацією як фактор в українсько-польському конфлікті, w: *Волинська трагедія: через історію до порозуміння*. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 червня 2013 р., Луцьк, s. 70–77.
- Патриляк І., 2013б, Українсько-польський конфлікт в роки Другої світової війни: спроба узагальнення, *Мандрівець*, 4, s. 48–52.
- Пашук А.Й., 1957, *Львів: путівник*, Книги и журналы, Львів.
- Пелехатий Я., 2004, *Архітектура Тернопільщини*, w: *Тернопільський енциклопедичний словник*, 4 т., Видавничо-поліграфічний комбінат „Збруч”, s. 51–55.
- Петранівський В., 2008, Туристичний потенціал краю та організація обслуговування польських туристів у Львівському Передкарпатті, *Visnyk Lviv University, ser. mizhnarodni vidnosyny*, вип. 24, s. 241–251.
- Петрик Л., Кудрявцева П.А., 2015, Джайлоо-туризм как способ возрождения культуры народов республики Марий Эл и возможность создания самобытного марийского скансена, *Современные проблемы сервиса и туризма*, 9(4), s. 31–36.

- Посацький Б.С., Харчук Х.Р., 2003, Урахування культурної спадщини у генеральному плані міста-курорту Трускавця, w: Осетрін М.М., ред., *Містобудування та територіальне планування*: Наук.-техн. Збірник, КНУБА, Київ.
- Пресняков В.Н., Жулина М., 2010, Народные промыслы республики Мордовия и этнический туризм, *География и туризм*, Сборник научных трудов, s. 156–166.
- Програма розвитку туризму в Рівненській області на 2016–2020 роки*, затверджено Рішення Рівненської обласної ради 11 березня 2016 року, № 117.
- Програма розвитку туризму в Тернопільській області на 2016–2020 роки*, Розпорядження голови обласної державної адміністрації 29.12.2015, № 828-од.
- Програма розвитку туризму та рекреації у Волинській області на 2016–2020 роки*, затверджено Рішення обласної ради від 7.04.2016, № 4/10.
- Програма розвитку туризму, курортів і рекреації у Львівській області на 2018–2020 роки*, Львівська Обласна Державна Адміністрація XIII сесія VII скликання, рішення № 558 від 05 грудня 2017 року.
- Радченко О.М., 2010, PR і рекламна діяльність ВАТ «Інтурист» Української РСР у 70-х рр. XX ст., *Географія та туризм*, вип. 3, s. 21–26
- Радченко О.М., 2012, Іноземний туризм у Радянській Україні на прикладі прийому туристів із НДР як дзеркало “розвинутого соціалізму”, *Вісник Черкаського університету*, серія Історичні Науки, № 29 (242), s. 100–111.
- Рожнова В., Терес Н., 2013, Проблеми та перспективи розвитку етнотуризму: зарубіжний та український досвід, *Етнічна історія народів Європи*, 39, s. 35–44.
- Розподіл іноземців у колективних засобах розміщення за їх типами та країнами у 2011, 2012, 2013, 2014, 2015, 2016 році по Тернопільській області (фізичні особи), (юридичні особи)*, 2018, 22.03.2018, № 11-05/17 ЗПІ-18, Додатки 1–12, Головне Управління Статистики у Тернопільській області, Держстат.
- Розподіл іноземців, обслугованих у готелях та аналогічних засобах розміщення, за країнами їх громадянства в Львівській області в 2011–2016 роках*, Додаток до листа Головного управління статистики у Львівській області від 20.02.2018, № 13-07/628/5-18, Головне Управління Статистики у Львівській області.

- Рунців О., 2009, *Територіальна організація ринку туристичних послуг у регіоні (на матеріалах Тернопільської області)*, Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Рутинський М., 2013, Курорт Сасів на Львівщині: історико-географічні особливості функціонування у XIX – на початку XX століття, *Вісник Львівського університету. Серія: Географічна*, 42, s. 306–310.
- Рутинський М.Й., 2007, *Замковий туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження*, Навчальний посібник, Центр учбової літератури.
- Рутинський М.Й., 2011, Історико-географічні чинники розвитку Буркута-найдавнішого гірського курорту Галичини, *Наукові записки Серія: Географія*, Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, 23, s. 45–50.
- Рутинський М., [gok pieznanu], Львівщина: територіальна організація рекреаційно-туристичної сфери та сучасний турпродукт регіону.
- Савицька І., 2013, Туристсько-екскурсійна справа в УРСР як складова частина дозвілля (1964–1985 рр.), *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*, s. 117–121.
- Святоха Н.Ю., Филимонова И.Ю., 2014, Подходы к классификации этнического туризма, *Вестник Оренбургского государственного университета*, 6 (167).
- Сеньківська Г.Я., 2008, *Пам'яткоохоронна робота державних структур і громадських організацій на Тернопільщині (Друга половина XX століття)*, w: Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Серія: Історія та географія. Вип. 31.
- Сивицький М., 1993, Польсько-український конфлікт 1943–1944 рр. Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість, *Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський*, 29–31 травня 1992 р., *Либідь*, s. 243–244.
- Сивицький М., 2005, Історія польсько-українських конфліктів, Vol. 3, Вид-во ім. Олени Теліги.
- Сідоров В.І., Юрченко О.Є., Юрченко С.О., 2017, Просторово-часові особливості розвитку готельного бізнесу в Україні, *Стан та перспективи розвитку ринку готельних послуг в Україні*, ХНУ імені ВН Каразіна, s. 359–389.

- Сливко Ю., ред., 1996, *Депортації: Західні землі України: кінця 30-х – початку 50-х рр.*: док., матеріали, спогади: у 3-х т., Львів: НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Т. 1.
- Сокіл Т., 2000, До питання про розробку державної політики в галузі іноземного туризму в Україні, *Краєзнавство*, s. 98–104.
- Сокол Т.Г., 1998, Характеристика структури туристичної галузі СРСР в 70–80-х рр. ХХ ст. *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Вип. 1, s. 230–250.
- Сорока Ю., 2001, Переселення українців з етнічних земель і польського населення з УРСР (1944–1946 роки), *Етнічна історія народів Європи*, 9, s. 95–99.
- Сорока Ю., 2007, Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, міграції (1939–1950-ті рр.), Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”.
- Стеченко Д., Безуглий І., Турло Н., Мархонос С., 2012, Управління розвитком туризму, Знання, Київ.
- Трофимович В., 2013, Радянський Союз і українсько-польська війна, Волинська трагедія: через історію до порозуміння. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, м. Луцьк, 19–20 червня 2013 р., Луцьк, s. 59–69.
- Туристична діяльність в Україні у 2017 році*, 2018, Статистичний бюлетень, Державна служба статистики України, Київ.
- Устименко Л.М., 2009, *Основи туризмознавства*, Київ.
- Устименко Л.М., Афанасьєв І.Ю., 2005, *Історія туризму*. Навчальний посібник, Альтерпрес.
- Федорченко В.К., Дьорова Т.А., 2002, *Історія туризму в Україні*, Вища школа.
- Хитрий Ч., 2017, Чеські могили в Рівному і поблизу нього, Рівне.
- Цепенда І., 2011, Ідея українсько-польського переселення: позиція верхів та сприйняття низів. *Історико-політичні проблеми сучасного світу*, 23–24, s. 120–124.
- Черчик Л.М., Коленда Н.В., 2011, Культурна спадщина як складова туристично-економічного співробітництва, *Науковий вісник Ужгородського університету*, Сер. Економіка, с. 210.
- Шаблій О.І., 2000, *Соціально-економічна географія України: Навчальний посібник*, Світ, Львів.

- Шишела С.І., 2013а, Наслідки українсько-польського трансферу населення 1944–1946 рр., *Гілея: науковий вісник*, 78, s. 85–88.
- Шишела С.І., 2013b, Реакція польського населення на Люблінську угоду від 9 вересня 1944 року в українській історіографії, *Гілея: науковий вісник*, 77, s. 101–103.
- Шишела С.І., 2013с, Трансфер українського та польського населення 1944–1946 рр. у новітній історіографії та джерелах, *Історичний архів*, 11, s. 146–152.
- Шишка О., 1999, Путівники, довідники, адресні книги: до історії путівників Львова, *Галицька брама*, № 11–12 листопад–грудень, Львів.
- Юдина Т.А., Чеснокова, Е.Н., 2013, Культурный туризм как ресурс регионального развития (на примере города-курорта Сочи), *Sochi Journal of Economy*, 3, s. 109–112.

Źródła internetowe

- <http://agad.gov.pl> – Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie.
- <https://dpsu.gov.ua/> – Państwowa Służba Graniczna Ukrainy.
- <http://geneteka.genealodzy.pl> – genealogiczna baza „Geneteka”.
- <http://georgehotel.com.ua/pl/famous.htm> – hotel George we Lwowie.
- <http://lviv.travel> – oficjalna strona turystyczna miasta Lwów.
- <http://mtu.gov.ua/content/dokument.html> – oficjalna strona Ministerstwa Infrastruktury Ukrainy.
- <http://nzzt.com.ua> – strona zrzeszenia Zamki Tarnopolszczyzny.
- <http://ornamentway.com/en/about> – strona projektu „Haftowanym szlakiem”.
- <http://rivne.travel/en> – oficjalny portal turystyczny Rówieńszczyzny.
- <http://visitlutsk.com> – oficjalna turystyczna strona internetowa miasta Łuck.
- <http://volyntravel.com.ua> – oficjalna turystyczna strona Wołynia.
- <http://whc.unesco.org/en/news> – oficjalna strona UNESCO.
- <https://pra.in.ua> – baza genealogiczna na Ukrainie.
- <https://sjp.pwn.pl> – słownik języka polskiego PWN.
- <https://ua.igotoworld.com> – turystyczny portal Ukrainy.
- www.ancestry.com – międzynarodowa baza genealogiczna.
- www.barometer.lviv.ua – system anonimowego gromadzenia aktualnych informacji na temat dynamiki turystycznej w mieście Lwów.
- www.bezkresy.pl – Biuro Turystyczne Bezkresy, Warszawa.

www.culinaryheritage.org/en/ – Carpathian Culinary Heritage Network
www.dictionary.com – *słownik internetowy języka angielskiego*.
www.ethnologue.com/statistics/size – Ethnologue Languages of the World.
www.facebook.com/tourism.if.ua – strona turystyczna obwodu iwanofrankiwskiego.
www.facebook.com/VisitLutskcom – strona turystyczna miasta Łuck.
www.gediminids.eu/en – strona internetowa szlaku The Gediminids Way.
www.if.gov.ua – Obwodowa Administracja Państwowa Iwanofrankiwszczyzny.
www.lviv-region.travel/en/cat/culture – portal turystyczny Lwowszczyzny.
www.mvk.if.ua – ofiacyjna strona miasta Iwano-Frankiowsk.
www.myheritage.pl – międzynarodowa baza genealogiczna.
www.nac.gov.pl – Narodowe Archiwum Cyfrowe w Warszawie.
www.pbu2020.eu – Program Polska-Białoruś-Ukraina PL-BY-UA 2014-2020.
www.pl-by-ua.eu – Program Polska-Białoruś-Ukraina PL-BY-UA 2007-2013.
www.quand.com.pl/offer_22_5727.html – BP Quand (Zamość).
www.rtic.if.ua – regionalne centrum informacji turystycznej obwodu iwanofrankiwskiego.
www.studiowschod.org.pl/mogily.htm – akcja „Ocal mogiłę pradziada od zapomnienia”.
www.szukajwarchiwach.pl – Polskie Archiwa Państwowe.
www.ternotour.com.ua – portal turystyczny Tarnopolszczyzny.
www.tourism.volyn.ua/pl – strona turystyczna Wołyńia.
www.touristinfo.sitegist.net/uk/about/TIC_Ukraine – informacje turystyczne Lwowa.
www.via-regia.org – szlak Via Regia.

Akta prawne

Dz.U. z 1922 r. Nr 31, poz. 254 ustawa o uzdrowiskach.

Закон України «Про охорону культурної спадщини».

Закон України «Про туризм», прийняття 15 вересня 1995 р. Верховною Радою України Закону України «Про туризм», (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 31, ст. 241).

Закон України про внесення змін до Закону України «Про туризм» щодо удосконалення державної політики у сфері туризму від 20.04.2018, № 8317.

- О восстановлении деятельности туристско-экскурсионного управления ВЦСПС, Решение ВЦСПС от 24 апреля 1945 года.*
- О дальнейшем развитии и совершенствовании туристско-экскурсионного дела в стране, ЦК КПСС ВЦСПС Постановление от 31 октября 1980 г. № 983.*
- О мерах по дальнейшему развитию туризма и экскурсий в стране, Постановление Центрального Комитета КПСС, Совета Министров СССР и Всесоюзного Центрального Совета Профессиональных Союзов, 30 мая 1969 года.*
- О мерах по развитию туризма и совершенствованию туристско-экскурсионного обслуживания населения в стране в 1986–1990 годах и на период до 2000 года, постановление ЦК КПСС, Совета Министров СССР, ВЦСПС и ЦК ВЛКСМ от 18 июля 1985 года, № 674.*
- Об участии комсомольских организаций в подготовке и проведении летнего спортивного сезона 1950 года, постановление ЦК ВЛКСМ от 29 марта 1950 года.*
- Постанова Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1992 р. № 616, створення державного комітету України по туризму.*
- Указ Президента України «Про Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму» від 31 травня 2000 р. № 740/2000.*

Załącznik I. Wybrane dziedzictwo kulturowe obwodu iwanofrankiowskiego (byłego stanisławowskiego)

Kategoria obiektu	Nazwa/ położenie	Charakterystyka
Obiekty obronne	Halicz	Kazimierz Wielki wznosił w mieście zamek drewniany, który po zniszczeniu w XVI wieku został zmieniony na murowany. Po zburzeniu przez Turków w XVII wieku pozostaje w stanie ruiny. Dziś można obejrzeć fragmenty murów zamku górnego.
	Pniów	Ruiny zamku Kuropatwów. Zamek był wzniesiony w drugiej połowie XVI wieku. Była to wówczas najsilniejsza twierdza Pokucia. Pod koniec XVII wieku budowla została porzucona przez ostatnich właścicieli – Potockich. Zamek miał kształt pięcioboku z narożnymi basztami. Do dziś zachowały się mury obwodowe, trzy baszty oraz budynek bramny, a także pozostałości kaplicy.
Układy urbanistyczne/centra miast	Kołomyja	Ratusz z XIX wieku w stylu neorenesansowym.
	Kuty	Miasto zachowało w dużej mierze starą zabudowę z XVIII–XIX wieku, w tym ratusz z XIX wieku z wieżą zegarową.
	Śniatyń	Ratusz pochodzi z XIX wieku, dwukondygnacyjny z wysoką wieżą.

	<p>Halicz W mieście zachowały się: cmentarz katolicki, cerkiew pw. Bożego Narodzenia z przełomu XIII/XIV wieku (obecny wygląd z początku XX wieku), stara synagoga, cmentarz karański, dworek z XIX wieku oraz wiele domów z przełomu XIX/XX wieku.</p>
	<p>Kołomyja Kościół Wniebowzięcia NMP z drugiej połowy XVIII wieku, obecnie cerkiew greckokatolicka.</p>
<p>Obiekty sakralne i cmentarze</p>	<p>Kuty Kościół katolicki, w którym zachowały się malowidła z 1909 roku, a także kościół ormiański (obecnie cerkiew) z XVIII wieku, w którym zachowały się freski. Na cmentarzu katolickim są nagrobki o dużej wartości artystycznej. Do II wojny światowej nekropolia ta była największym miejscem pochówku polskich Ormian. Są tu pochowane ważne i znane osoby (m.in. znajdują się tu grobowce rodzinne Abrahamowiczów, Teodorowiczów oraz Józefowiczów).</p> <p>Rohatyn Kościół pw. św. Mikołaja Biskupa z przełomu XVI/XVII wieku w stylu gotyckim (później dodano elementy renesansowe). W środku zachowały się fragmenty fresków z XVI wieku, a także uratowana rzeźba Matki Boskiej z Lourdes. W bocznej kaplicy znajduje się marmurowe epitafium z 1585 roku ufundowane przez Jana Wysockiego i jego żonę. Na fasadzie zamieszczona została tablica upamiętniająca Konstytucję 3 Maja.</p> <p>Nadal jest czynny cmentarz katolicki, na którym znajdują się polski Pomnik Niepodległości z 1928 roku oraz kaplica z XIX wieku z czterokolumnowym portykiem i rzeźbami świętych. Jest także kilka wartych uwagi nagrobków.</p> <p>W mieście warte obejrzenia są: cerkiew pw. św. Mikołaja z XVIII wieku, cerkiew pw. Narodzenia Bogurodzicy z XV wieku oraz cerkiew Świętego Ducha (wpisana na listę UNESCO).</p>

Iwano-Frankiowski (Stanisławów)	<p>W Iwano-Frankiwsku zachował się kościół kolegiacki pw. NMP i św. św. Andrzeja i Stanisława z przełomu XVII/XVIII wieku. Świątynia stanowiła sanktuarium rodowe Potockich. Bogate wyposażenie zostało w dużej mierze zniszczone, a w 1979 roku kościół adaptowano na muzeum, prezentujące zabytki sztuki sakralnej. Jest to świątynia barokowa o trójnawowym układzie. Na ścianie na zewnątrz zachowało się epitafium Stanisława Potockiego, poległego pod Wiedniem, ufundowane przez obywateli miasta w 200. rocznicę. W tym kościele Henryk Sienkiewicz umiejscowił scenę nabożeństwa żałobnego po śmierci Michała Wołodyjowskiego.</p> <p>Warty uwagi jest także greckokatolicki sobór katedralny pw. Zmartwychwstania Chrystusa z XVIII wieku w stylu barokowym. Zachowane pozostałości cmentarza katolickiego w latach 80. XX wieku zostały zlikwidowane i zamienione na park miejski. Zniszczono setki nagrobków o dużej wartości artystycznej. W 1991 roku na obrzeżu parku ustawiono pamiątkowy obelisk z inskrypcją: „Wasze imiona zostały zapisane w niebiesiech”. Ocalały tylko trzy nagrobki polskie i sześć ukraińskich. Jeden z nich należy do poety Maurycego Gosławskiego, absolwenta Liceum Krzemienieckiego (zm. 1834).</p>	
Śniatyń	<p>W miejscowości znajduje się kościół katolicki z XIX wieku w stylu eklektycznym z elementami barokowymi i klasycystycznymi. Cmentarz katolicki jest jedną z najciekawszych nekropolii na Pokuciu. Zachowany okazały grobowiec Bieleckich, kamienny kurhan z 1887 roku, grobowce Ormian i inne.</p>	
Inne ważne informacje	Kołomyja	<p>W okresie międzywojennym miasto stanowiło centrum folkloru – na jarmarkach można było nabyć huculskie wyroby. W mieście działało i działa muzeum etnograficzne z największą kolekcją sztuki huculskiej.</p>
	Kuty	<p>Stąd we wrześniu 1939 roku ewakuowany został do Rumunii prezydent Mościcki wraz z rządem polskim. Etnograficzne znaczenie mieli tu liczni Ormianie, którzy używali swojego języka rodzimego.</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Hauser, 2006a, 2006b.

Załącznik II.

Plac obok ratusza w Iwano-Frankiwsku w 2016 roku

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Załącznik III. Wybrane polskie dziedzictwo kulturowe obwodu lwowskiego

Kategoria obiektu	Nazwa/ położenie	Charakterystyka
Obiekty obronne i pałace		Na Wysokim Zamku, zachowały się tylko niewielkie fragmenty murów. Murowany zamek został wzniesiony po zajęciu Rusi Czerwonej przez Kazimierza Wielkiego. Baszta prochowa jest jedyną pozostałością dawnych fortyfikacji miasta. Obecnie mieści się tu Dom Architekta.
	Lwów	Pałac Potockich pochodzi z końca XIX wieku. Dzięki temu, że w okresie II wojny światowej odbywały się tu wystawy o charakterze propagandowym, a po wojnie mieścił się tu Instytut Geologii i Geochemii Minerałów Palnych, obiekt przetrwał te okresy bez uszkodzeń. Rezydencja została odrestaurowana na początku XXI wieku. Obecnie mieści się tu Lwowska Galeria Sztuki.
	Beńkowa Wisznia	Zespół pałacowy Fredrów – dwukondygnacyjna budowla. Na jej lewym skrzydle widnieje inskrypcja upamiętniająca wybudowanie pałacu przez Aleksandra Fredrę. Do niedawna w pałacu znajdowała się szkoła rolnicza. We wnętrzu jest zachowany piec kaflowy. Zachował się także park nad rzeką Wiszenką.
	Brody	Zachowała się tu twierdza w kształcie ośmioboku. Ocalał barokowy portal. W obrębie twierdzy znajduje się pałac ufundowany przez Stanisława Potockiego w stylu rokokowym na planie prostokąta. Obecnie popada w ruinę.
	Busk	Dawny pałac Badenich. Zbudowany na początku XIX wieku w stylu klasycystycznym. Wewnątrz zachowały się ornamentalne dekoracje stiukowe. Obecnie używany jest przez ukraińskie instytucje wojskowe. Można go zwiedzać.

Dobromil	Ruiny zamku Herbutów. Zamek powstał na przełomie XVI/XVII wieku. Przednia część miała kształt wydłużonej rotundy. W XVIII wieku gościła tu Franciszka Krasińska. Do dziś zachowały się mury obwodowe oraz brama wjazdowa z basteją.
Mościska	Pałac Strachockiego pochodzący z XIX wieku, w stylu romantycznym. Nie zachowały się wnętrza i wyposażenie, jednak na bocznej elewacji można podziwiać loggię oraz dekorowaną wieżę.
Olesko	Jest to jedna z najstarszych osad Rusi Czerwonej. Zamek został wybudowany na początku XIV wieku. Przechodził z rąk do rąk. W XIV–XV wieku Olesko należało do Litwy, później do Polski – kolejno było własnością Kamienieckich, Daniłowiczów, Żółkiewskich, a potem Sobieskich. W zamku urodził się późniejszy król Polski Jan III Sobieski. Syn Jana sprzedał miasto Rzewuskim, a potem, pod koniec XVIII wieku, dobra kupił Aleksander Zieliński. Zamek w końcu XVI wieku stał się rezydencją renesansową. Obecnie zamkiem zarządza Lwowska Galeria Obrazów. We wnętrzach znajduje się muzeum, prezentujące: zachowane obiekty z pobliskich pałaców, kolekcję ikon z kościołów Małopolski Wschodniej, wyeksponowany olbrzymi obraz Bitwa pod Wiedniem, galerię portretów sarmackich oraz kolekcję rzeźby barokowej z warsztatu Jana Pinzla. Rezydencja – wybudowana na planie owalnym – posiada dwa skrzydła. W pobliżu zamku znajduje się park przyzamkowy ze stawem oraz kamiennymi rzeźbami.

Podhorce	<p>Miejscowość znana jest dzięki zamkowi-pałacowi, nazywanemu Wersalem Podola, uznawanemu za jeden z najpiękniejszych zabytków w kraju. Rezydencja została wzniesiona przez Stanisława Koniecpolskiego w pierwszej połowie XVII wieku. Pałac otaczał piękny ogród z rzeźbami i fontannami. W 1682 roku zamek przeszedł w ręce Sobieskich, potem nabyli go Rzewuscy. Ostatni z linii Rzewuskich przekształcił zamek w muzeum dzieł sztuki i pamiątek narodowych. W okresie międzywojennym w mieście Podhorce znajdowało się schronisko turystyczne, 10 sklepów i dwie mleczarnie. Zamek należał do Sanguszków, którzy 11 lat wykorzystali do urządzenia muzeum. Po wojnie odrestaurowali zamek.</p> <p>Rezydencja jest wczesnobarokowym obiektem obronnym typu palazzo in fortezza (załącznik IV). Do dziś zachowały się murowane bastiony oraz brama wjazdowa. Obecnie obiekt jest własnością Lwowskiej Galerii Obrazów. Wnętrza nie są dostępne dla zwiedzających. Na dziedzińcu umieszczone zostały tablice w języku ukraińskim oraz polskim ze zdjęciami dawnego wyposażenia pałacu (stan na początek 2017 roku).</p>
Pomorzany	<p>Zamek pochodzi z drugiej połowy XVI wieku. Obecnie obiekt jest zdewastowany, jednak zachowały się fragmenty dekoracji zewnętrznej: podest schodowy, portal z tablicą, a wewnątrz – marmurowy kominek.</p>
Rozdół	<p>Pałac pochodzi z XVIII wieku, wybudowany przez Rzewuskich. Był jedną z największych rezydencji województwa ruskiego. Znajdowały się tu bogate zbiory sztuki, galeria, zbiory fotografii, duża biblioteka oraz archiwum. Obecnie mieści się w nim sanatorium. Do dziś zachował się także zaniedbany park z okazami egzotycznych drzew. Niegdyś król Jan III Sobieski lubił przyjeżdżać do pobliskich lasów na polowania.</p>

Sądowa Wisznia	XIX-wieczny zespół pałacowy, który po pożarze w 1995 roku pozbawiony jest dachu i pozostaje w ruinie. Po II wojnie światowej mieścił się w nim internat. Jest to obiekt dwukondygnacyjny z czterokondygnacyjną wieżą na planie ośmioboku z balkonem. Jeden z właścicieli, Jan Mars, gromadził tu liczne dzieła sztuki ze zbiorów Wiśniowieckich i Mniszchów, rozkradzione podczas I wojny światowej.
Skole	Pałac Grodlów z XIX wieku jest eklektyczną dwukondygnacyjną rezydencją z elementami neorenesansowymi. Obiekt jest w bardzo dobrym stanie. Otacza go park z egzotycznymi drzewami. Dziś w pałacu mieści się szkoła z internatem.
Stare Sioło	Ruiny zamku, który został założony w drugiej połowie XVI wieku przez książąt Ostrogskich. W połowie XVII wieku został przebudowany przez księcia Dominika Zasławskiego. Na początku XIX wieku Potoccy założyli tu browar. Bliskość linii kolejowej przyczyniła się do degradacji obiektu, który od dawna jest zaniedbany.
Świrz	Zamek w XV wieku ufundowali książęta Świrscy. Został przebudowany w XVII wieku, a potem w XX wieku. W latach 70. XX wieku w zamku rozpoczęły się prace konserwatorskie. Obecnie mieści się tu ośrodek szkoleniowy dla sportowców. Jest to warownia na planie nieregularnego kwadratu z dwoma dziedzińcami połączonymi schodami. Południowe skrzydło posiada dwie kwadratowe wieże. Na sąsiednim wzgórzu znajduje się park krajobrazowy.

Tartaków	Pałac z przełomu XIX/XX wieku w stylu francuskiego neobaroku, ufundowany przez Zbigniewa Lanckorońskiego. Piętrowa budowla została wzniesiona na rzucie prostokąta. Przy prawym skrzydle znajduje się wieża zegarowa. W czasach I i II wojny światowej wyposażenie pałacu zostało rozgrabione. Po wojnie pałac był dobrze utrzymany. W 1995 roku w pałacu wybuchł pożar. Od tego czasu budowla pozostaje zniszczona. Przy pałacu znajduje się park z egzotycznymi roślinami.
Tuligłowy	Pałac z XIX wieku jest budowlą z dwoma kondygnacjami, licznymi tarasami i balkonami, z wysokim dachem i wieżyczkami. Wewnątrz częściowo zachowało się wyposażenie. Obecnie mieści się tutaj szpital dla chorych na gruźlicę.
Urycz	Pierwsze umocnienia w X–XII wieku wzniesli książęta ruscy. Później twierdzę odnowił Kazimierz Wielki. Ze spisów królewskich majątków wiadomo, że w XVI wieku twierdzy już nie było. Do dziś przetrwały tylko ślady zabudowań i pionowe skały, na których stał zamek.

Złoczów

Od końca XVI wieku właścicielami miasta byli Sobiescy. Jakub Sobieski ukończył budowę kościoła rzymskokatolickiego, uposażył parafię, założył przytułek dla ubogich, klasztor reformatów, a także ufundował zamek z czterema kamiennymi bastionami. Jego syn Jan III także dbał o miasto. Ostatnim właścicielem Złoczowa był Aleksander Komarnicki, wielokrotnie goszczący poetę Wincentego Pola, który wspomniał o zamku w jednym ze swoich wierszy, a także jako pierwszy użył terminu „Kresy”.

Zamek został założony w XVII wieku. W czasach rządu austriackiego mieściło się tu więzienie, a podczas II wojny światowej katownia NKWD, później gestapo. Obecnie trwają prace konserwatorskie. Obiekt należy do Lwowskiej Galerii Obrazów. Budynek bramny jest ozdobiony portalem z głową lwa. W centrum dziedzińca znajduje się fontanna, a w głębi pałacyk chiński, wybudowany przez Jana III Sobieskiego (załącznik IV).

Żółkiew

Od połowy XVI wieku miasto należało do Żółkiewskich. Zamek pochodzi z początku XVII wieku. Ufundował go Stanisław Żółkiewski. Później zamek był jedną z ulubionych rezydencji Jana III Sobieskiego, który odnowił zamek, nadając mu barokowy charakter. W drugiej połowie XVIII wieku Radziwiłłowie przebudowali wnętrze w stylu rokoko. Pod koniec XIX wieku zamek należał do miasta. Mieściły się w nim instytucje gminne oraz szkoła. W 1915 roku obiekt spłonął. W czasach II RP został odbudowywany ze środków rządowych. Obecnie dalej jest restaurowany. W części zamku znajduje się muzeum (załącznik IV).

Układy
urbanistyczne/
centra miast

Lwów

Dzisiejszy rynek jest zabudowany 44 kamienicami, pochodzącymi z różnych czasów i reprezentującymi różne style architektoniczne. W narożnikach rozmieszczone są cztery empirowe studnie z XIX-wiecznymi rzeźbami. Rynek był miejscem ważnych wydarzeń historycznych. W drugiej połowie XIV wieku Władysław Jagiełło przyjmował tu hołd lenny od mołdawskiego hospodara, a w 1436 roku uczynił to Władysław Warneńczyk. Podczas Wiosny Ludów w XIX wieku formowała się tu Gwardia Narodowa, a w 1920 roku Józef Piłsudski przyjmował tu defiladę z okazji nadania miastu Orderu Virtutti Militari. Ratusz został wybudowany w pierwszej połowie XIX wieku w miejscu poprzedniego ratusza.

Kamienice:

- Czarna kamienica (nr 4) – jeden z najcenniejszych zabytków architektury mieszczańskiej Lwowa (załącznik XIV). Obecnie mieści się tu Muzeum Historyczne Lwowa.
- Królewska kamienica (nr 6), w której mieszkali Sobiescy. W 1686 roku został tu podpisany traktat Grzymułtowski, oddający część polskich ziem Rosji. Mieszkali w niej Rzewuscy, później Aleksander Chodkiewicz. Obecnie jest częścią Muzeum Historycznego Lwowa.
- W pałacu arcybiskupim (nr 9) zmarł król Michał Korybut Wiśniowiecki w 1673 roku.
- W kamienicy Lubomirskich (nr 10) mieszkał rosyjski generał, później austriaccy gubernatorzy Galicji. Proklamowano tu niepodległość Ukrainy w 1941 roku. Obecnie znajduje się tu oddział Muzeum Etnografii i Rzemiosła Artystycznego.
- W kamienicy Gieblowskiej (nr 24) mieszkał car Piotr Wielki. Od drugiej połowy XVIII wieku była własnością rodu Szeptyckich. Obecnie mieści się tu oddział Muzeum Historycznego Lwowa.
- Kamienica (nr 45) będąca jednym z najładniejszych empirowych budynków Lwowa. W okresie międzywojennym słynęła z artystycznej kawiarni „Atlas”, miejsca spotkań m.in. Jana Kasprowicza, Józefa Wittlina, Brunona Schulza i Eugeniusza Romera.

We Lwowie warto także zobaczyć Arsenał Miejski i Arsenał Królewski, gmach Uniwersytetu Lwowskiego, Teatr Wielki (załącznik IV) oraz dworzec kolejowy.

Obiekty sakralne
i cmentarze

Lwów

- Katedra rzymskokatolicka pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (pl. Katedralny) – to jeden z najstarszych zabytków Lwowa, zarazem jedna z trzech czynnych rzymskokatolickich świątyń we Lwowie. Odprawiona tu została msza za zmarłego Władysława Jagiełłę, a w 1656 roku śluby złożył król Jan Kazimierz. Jest to trójnawowa budowla halowa, gotycka z barokowymi elementami, które pochodzą z przebudowy w drugiej połowie XVIII wieku. Do nawy przylegają dobudowane później kaplice: kampinowska, Matki Bożej, Najświętszego Sakramentu (Wiśniowieckich) oraz św. Kazimierza; a do prezbiterium kaplice: św. Józefa, Jabłonowskich (identyczna i symetryczna do kaplicy Wiśniowieckich), Matki Boskiej Częstochowskiej, Jezusa Miłosiernego. W katedrze znajdują się klasycystyczne nagrobki, XIX-wieczne witraże, późnobarokowe epifanem arcybiskupów lwowskich z czarnego i białego marmuru (z XVIII wieku) oraz stalle kanonickie z drugiej połowy XVII wieku. W centrum rokokowego ołtarza głównego z XVIII wieku widnieje obraz Matki Bożej Łaskawej.
- Kaplica Boimów pw. Trójcy Świętej i Męki Pańskiej – to jedyna zachowana kaplica grobowa należąca do rodzin lwowskich patrycjuszy. Ufundował ją na początku XVII wieku Jerzy Boim, lwowski kupiec i sekretarz króla. Obiekt jest najoryginalniejszym zabytkiem manierystycznym na ziemiach Rzeczypospolitej. Kaplica ma plan prostokąta. Swoją bogatą dekoracją nawiązuje do ówczesnej sztuki niderlandzkiej. Obecnie kaplica jest filią Lwowskiej Galerii Sztuki (załącznik IV).
- Kościół dominikanów pw. Bożego Ciała – to najwybitniejsze dzieło baroku na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. W środku znajduje się arkadowa galeria poniżej bębna kopuły z figurami przedstawicieli zakonów rodziny augustiańskiej.
- Kościół św. Andrzeja i klasztor bernardynów został zbudowany na początku XVII wieku w stylu manierystycznym. Znaczna część wnętrza zachowała się do dziś (w stylu renesansowym). Obiekt znajdował się poza murami obronnymi miasta, dlatego był dodatkowo wzmocniony murami obronnymi ze strzelnicami, które można oglądać do dziś.
- Kościół pw. Matki Boskiej Gromniczej i seminarium rzymskokatolickie – świątynia została ufundowana przez rodziców króla Jana III, a ukończona przez samego króla Jana III Sobieskiego. Posiada fasadę z XVII wieku z herbami Sobieskich i Daniłowiczów oraz monumentalny portyk wejściowy.

Lwów	<p>– We Lwowie są także inne kościoły warte uwagi: kościół kapucynów pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny, kościół bernardynów pw. św. Andrzeja Apostoła (jedna z najciekawszych budowli renesansowych Lwowa), kolegiata pw. Matki Boskiej Śnieżnej (jeden z niewielu gotyckich zabytków we Lwowie), kościół augustianów pw. św. Anny, kościół pw. św. Elżbiety (uchodzący za jeden z najwspanialszych neogotyckich zabytków sakralnych na ziemiach dawnej RP), kościół franciszkanów pw. św. Antoniego, kościół pw. św. Jana Chrzyciela (pierwsza świątynia rzymskokatolicka we Lwowie), kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, kościół pw. Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny, kościół jezuitów pw. św. św. Piotra i Pawła, kościół trynitarzy pw. Mikołaja Biskupa, kościół sakramentek pw. Zaślubin Najświętszej Marii Panny i św. Józefa oraz kościół pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy (jedyne zachowane kościoły drewniane we Lwowie), a także katedra ormiańska pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny, archikatedralna cerkiew św. Jura, cerkiew wołoska, cerkiew i klasztor bazylianów pw. św. Onufrego, cerkiew pw. św. Paraskiewy oraz pozostałość synagogi „Złota róża”. Na Cmentarzu Łyczakowskim spoczywa wielu wybitnych Polaków, którzy przyczynili się do rozwoju życia społecznego, naukowego i kulturalnego. Wśród nich: Stefan Balzer (historyk prawa), Stefan Banach (matematyk), Władysław Bełza (poeta, literat i publicysta), Benedykt Dybowski (zoolog, lekarz), Zygmunt Gorgolewski (architekt), Artur Grotter (malarz i grafik), Maria Konopnicka (pisarka i poetka), Julian Ordon (uczestnik powstania listopadowego), Antoni Popiel (rzeźbiarz), Kazimierz Twardowski (filozof). Są także kwatery żołnierzy Kościuszki, Napoleona, powstańców listopadowych i powstańców styczniowych, Krzyż Ofiar NKWD. Znajduje się tu także Cmentarz Obrońców Lwowa, będący dla Polaków jedną z najważniejszych pamiątek we Lwowie (załącznik IV).</p>
Bełż	<p>Kościół pw. św. Walentego powstał na początku XX wieku na miejscu dawnego zamku. Obecnie pełni funkcję cerkwi. Na dziedzińcu znajduje się neogotycka wieża z herbem województwa bełskiego, nadanym przez króla Kazimierza Jagiellończyka.</p> <p>Kościół i klasztor dominikanek ufundowane zostały w XVII wieku. Obecnie pełnią funkcję cerkwi. Jest to budowla barokowa, trójnawowa.</p> <p>Cmentarz katolicki – założony na początku XIX wieku – nadal jest czynny. Można tu zobaczyć ciekawe nagrobki, a w kaplicy cmentarnej epitafium ks. Marcelego Chmury, szambelana papieskiego.</p>

Borysław	<p>W mieście znajduje się kościół parafialny pw. św. Barbary, który pochodzi z końca XIX wieku. Wybudowany został – w stylu neogotyckim – z czerwonej cegły.</p> <p>Na cmentarzu katolickim spoczywają pracownicy borysławskiego zagłębia naftowego.</p>
Brody	<p>Kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego – obecnie cerkiew greckokatolicka. Kościół zbudowany został w XVI wieku w stylu barokowym. Wewnątrz zachowały się freski z XVIII wieku.</p> <p>Na cmentarzu katolickim zachowały się okazałe grobowce szlachty, bogatych kupców i artystów różnych narodowości. Jest tu także kwatery żołnierzy polskich poległych w 1920 roku. Obecnie cmentarz jest zaniedbany.</p>
Busk	<p>Kościół pw. św. Stanisława Biskupa i Męczennika zbudowany został w drugiej połowie XVIII wieku, w stylu barokowym. Wewnątrz zachowały się freski.</p> <p>Na cmentarzu katolickim znajduje się kwatery żołnierzy polskich poległych w 1920 roku.</p>
Chyrów	<p>Kościół katolicki pw. św. Wawrzyńca zbudowany został na początku XVIII wieku. Dziś jest to pałac ślubów. Zachowała się wieża kościoła.</p> <p>Na cmentarzu katolickim znajdują się groby okolicznej szlachty: Marcelego Popiela, Domicyli Topolnickiej (profesor zakładu jezuitów), a także kaplica grobowa jezuitów z lat 1908–1909 oraz barokowa kaplica z XVIII wieku.</p>
Dobromil	<p>Kościół katolicki pw. Przemienienia Pańskiego wzniesiony został w drugiej połowie XVI wieku w stylu późnorenansowym. Posiada dwie kaplice – Herbutów oraz św. Kingi. Ciekawa jest tablica upamiętniająca rocznicę bitwy pod Grunwaldem.</p> <p>Klasztor bazylianów założony został w XVII wieku. W jednej z kaplic zachowały się freski z XVIII wieku oraz wieża-dzwonnica, na której umieszczono tablicę poświęconą metropolicie Andrzejowi Szeptyckiemu.</p> <p>Cmentarz katolicki założony został na początku XIX wieku. Zachowała się kaplica z 1905 roku, Grób Nieznanego Żołnierza (poległym w latach 1914–1920). Wiele pomników sygnowanych jest przez znanych kamieniarzy ze Lwowa i Sambora.</p>

Drohobycz	<p>Kościół farny pw. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii, Świętego Krzyża i św. Bartłomieja – jest to późnogotycka budowla. Południowy portal ozdobiony został herbem miasta i polskim orłem. We wnętrzu zachowały się fragmenty dawnych malowideł, a także nagrobek renesansowy Katarzyny Ramułtowej.</p> <p>Cmentarz katolicki z XVIII wieku jest najlepiej zachowaną polską nekropolią w obwodzie lwowskim. Cmentarz został otoczony murem z okazałą bramą. Na cmentarzu znajduje się kaplica cmentarna z drugiej połowy XIX wieku, a także kolumna z rzeźbą anioła z tarczą i mieczem na grobie nauczycielki Heleny Lalkówny. Cmentarz posiada wiele pięknych nagrobków.</p>
Gródek Jagielloński	<p>Kościół parafialny (przy rynku) – jego najstarszym elementem jest późnogotyckie prezbiterium, a nawa, w stylu rokoko, pochodzi z XVIII wieku.</p> <p>Cmentarz katolicki jest czynny i dobrze utrzymany. Zachował dawny układ przestrzenny. Znajdują się tu groby burmistrzów i innych zasłużonych obywateli miasta.</p>
Komarno	<p>Kościół parafialny pw. Narodzenia Najświętszej Panny Marii pochodzi z XVII wieku. We wnętrzu zachowała się struktura ołtarzy, ambona i chrzcielnica. Fasada kościoła jest barokowa z rzeźbami św. Pawła i św. Andrzeja oraz św. Jana i św. Piotra. W centrum umieszczona została Matka Boska z Dzieciątkiem.</p> <p>Na cmentarzu katolickim zachowały się: neogotycka brama, pomnik legionistów poległych w latach 1914–1916, a także kaplica cmentarna.</p>
Krakowiec	<p>Kościół katolicki pw. św. Jakuba Apostoła pochodzi z XVIII wieku. Wzniesiony został w stylu klasycystycznym. Obecnie pełni funkcję zakładu przemysłowego.</p> <p>Na cmentarzu katolickim znajduje się kaplica hr. Łubińskich. Są tu także piękne nagrobki z rzeźbami. Obecnie cmentarz jest zaniedbany, ale dobrze zachowany.</p>

Łopatyn

Kościół parafialny pw. Niepokalanego Poczęcia NMP z XVIII wieku to barokowy, jednonawowy obiekt, wzniesiony na planie krzyża. Część środkowa nakryta została sferyczną kopułą. We wnętrzu zachowały się freski Stanisława Stroińskiego.

Na cmentarzu katolickim znajduje się grobowiec gen. Józefa Dwernickiego (bohatera powstania listopadowego) z okazałym sarkofagiem. Można tu zobaczyć także obelisk ku czci żołnierzy polskich z 1920 roku.

Mościska

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela pochodzi z XVII wieku. Wewnątrz są zachowane herby fundatora, wyposażenie oraz tablice upamiętniające stulecie powstania kościuszkowskiego i setną rocznicę urodzin Adama Mickiewicza.

Na cmentarzu katolickim zachował się układ przestrzenny. Znajdują się tu trzy XIX-wieczne kaplice grobowe oraz nagrobek burmistrza Mościsk I. Jabłońskiego.

Olesko

Obok zamku znajduje się XVIII-wieczny zespół klasztorny kapucynów. Klasztor w XVIII wieku był jednym z najbogatszych – miał kosztowne wyposażenie i księgozbiór, a także piękny ogród ze stawami rybnymi. W czasach II wojny światowej Niemcy urządzili w nim obóz dla Żydów. Potem w budowlu mieściła się szkoła rolnicza. Obecnie klasztor – zamieniony na magazyn muzealny – nie jest dostępny do zwiedzania. W kościele znajduje się sala konferencyjna z dużymi płótnami Bitwa pod Chocimiem oraz Bitwa pod Kłuszynem Martina Altamontego.

Na cmentarzu katolickim kiedyś znajdowały się nagrobki znanych osób, członków Rządu Narodowego z 1863 roku. Po II wojnie światowej cmentarz został zdewastowany. Dziś można obejrzeć w złym stanie grobowiec kapucynów oraz grobowiec Ujejskich z Rupniewa.

Podhorce	<p>Naprzeciwko zamku znajduje się kościół pw. św. Józefa, połączony z nim lipową aleją. Obiekt zbudował hetman Waclaw Rzewuski w połowie XVIII wieku. W czasie II wojny światowej świątynia została splądrowana. Obecnie jest zamknięta.</p> <p>Cmentarz katolicki „stary” został zdewastowany. Inskrypcje są nieczytelne. Jest jeszcze cmentarz „nowy” z ciekawymi nagrobkami.</p>
Podkamień	<p>Kościół i klasztor dominikanów – świątynia powstała w miejscu poprzedniej w drugiej połowie XVIII wieku. Kościół nazywano „podolską Częstochową” – przyciągał wielkie rzesze pielgrzymów. W 1915 roku spłonęła biblioteka z wieloma cennymi starodrukami i obrazami. W okresie międzywojennym przeprowadzono restaurację budowli. Po II wojnie światowej kościół został zdewastowany.</p> <p>Na cmentarzu katolickim obok świątyni znajduje się kaplica grobowa Cetnerów. Na cmentarzu są groby miejscowych zakonników.</p>
Pomorzany	<p>Kościół katolicki – jednonawowy, z fasadą w stylu klasycystycznym – pochodzi z XVIII wieku. W świątyni ocalało prawie całe wyposażenie. Organy przeniesiono do kościoła pw. św. Marcina we Lwowie. W podziemiach kościoła pochowano Stanisława Zahoroskiego, pułkownika wojsk Jana III Sobieskiego.</p> <p>Na cmentarzu katolickim znajduje się okazała kaplica grobowa Pruszyńskich oraz kilka ciekawych innych nagrobków.</p>
Rozdół	<p>Kościół katolicki pochodzi z XVIII wieku. Dziś jest zdewastowany. Zachowała się jedynie kaplica w kształcie rotundy z kolumnami i kopułą.</p>

Rudki	<p>Kościół pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny wzniesiony został w XVIII wieku. Znajdował się tu cudowny obraz Matki Boskiej. W drugiej połowie XIX wieku kaplicę przy północnej nawie przekształcono w mauzoleum rodziny Fredrów. Po II wojnie światowej kościół służył jako magazyn żywności, a szczątki Fredrów sprofanowano. W latach 90. XX wieku obiekt został odnowiony. Szczątki rodziny złożono ponownie i umieszczono w nowych sarkofagach. Kościół jest murowany, trójnawowy, z barokową fasadą. Częściowo zachowało się dawne wyposażenie wnętrza (barokowe ołtarze, freski oraz kuta krata prowadząca do kaplicy Fredrów). Obok kościoła znajduje się wieża-dzwonnica.</p> <p>Niedaleko świątyni znajduje się cmentarz katolicki, prawdopodobnie z XIX wieku. Zachowały się ciekawe nagrobki oraz wysoka kolumna bez inskrypcji.</p>
Sambor	<p>Kościół parafialny pw. Ścięcia św. Jana Chrzciciela jest bardzo okazałą XV-wieczną świątynią gotycką. Był jednym z nielicznych kościołów, który w ZSRR pozostał czynny po II wojnie światowej. Jest to trójnawowa budowla w układzie bazylikowym. Posiada czterokondygnacyjną wieżę na planie kwadratu. We wnętrzu zachowało się kilka kamiennych gotyckich portali, a także barokowe wyposażenie (w tym drewniany chór).</p> <p>Stary cmentarz katolicki założony w XIX wieku jest jednym z najlepiej zachowanych, o czym świadczy także jego układ przestrzenny. Znajdują się tu liczne grobowce i nagrobki sygnowane przez znanych mistrzów kamieniarskich. Zachowana jest kaplica z XX wieku.</p>
Sądowa Wisznia	<p>Kościół i klasztor reformatów ufundowane zostały w XVIII wieku. Klasztor był znany z kultu obrazu św. Antoniego. W połowie XIX wieku kościół spłonął, ale został odbudowany. Podczas I wojny światowej mieścił się tu szpital wojskowy, a po II wojnie światowej – zakład dla psychicznie chorych. Do dziś zachowały się fasada z pilastrami i wnękami oraz kaplica na dziedzińcu.</p> <p>W środku miasta znajduje się zdewastowany cmentarz katolicki. Mieści on nagrobki Jana Nepomucena Marsa (właściciela pałacu) oraz hrabiów Łosiów z Kulmiatycz.</p>

Skole	<p>W mieście znajduje się XVIII-wieczny kościół katolicki wybudowany na planie krzyża. Wyposażenie wnętrz zostało zniszczone po II wojnie światowej, gdyż mieściły się tu magazyn i elektrownia.</p> <p>Starszy cmentarz katolicki został zdewastowany, a na nowszym – przy obwodnicy miasta – znajduje się kilka okazałych nagrobków: rotmistrza kawalerii legionistów polskich Alberta Kordeckiego oraz Marii z Probstów Kuśnierzowej.</p>
Sokal	<p>Kościół pw. Matki Bożej Pocieszenia i klasztor bernardynów pochodzą z XVII wieku. Miały charakter obronny. Klasztor posiadał załogę wojskową oraz był wyposażony w armaty. Dobrodziejami kościoła byli: król Zygmunt III, Jan Zamojski, Mikołaj Zebrzydowski, Stanisław Żółkiewski, Jerzy Mniszek, a także Daniłowicze oraz Sobiescy. Matka Boża Sokalska cieszyła się szerokim kultem. W połowie XIX wieku pożar zniszczył całe wyposażenie świątyni, wraz z obrazem. W czasie II wojny światowej w kościele schroniło się wiele osób. W czasach ZSRR mieściło się tutaj więzienie. Obecnie obiekt jest niedostępny dla zwiedzania.</p> <p>Na cmentarzu katolickim znajdują się wyłącznie polskie nagrobki (część miasta była przyłączona do państwa polskiego do 1951 roku). Można tu obejrzeć pomnik Franciszki Pajęczkowskiej w kształcie piramidy. W centrum zachowały się: kaplica Turbińskich z 1923 roku, grobowce Eugeniusza Minkowicza-Wysoczańskiego (burmistrza) oraz ks. Michała Lewartowskiego (proboszcza).</p>
Stare Siolo	<p>W miejscowości znajdują się: kościół, który został przekształcony na cerkiew, oraz zaniedbany cmentarz katolicki, na którym zachowało się kilka nagrobków o dużej wartości historycznej oraz artystycznej, m.in. nagrobki Wybranowskich oraz dwa obeliski.</p>

Stryj	<p>Kościół parafialny pochodzi z XIV wieku. Do dziś zachował się renesansowy zewnętrzny portal. Na zewnątrz znajdują się epitafium Krzysztofa Koniecpolskiego oraz tablica upamiętniająca 200-lecie zwycięstwa pod Wiedniem. Kościół był czynny po II wojnie światowej. Zachowało się wyposażenie z XIX wieku. W środku znajduje się tablica pamięci pisarza Kornela Makuszyńskiego, który urodził się w tym mieście i spędził tu swoje dzieciństwo.</p> <p>Cmentarz katolicki jest nadal czynny. Spoczywają tu m.in.: Józef Puzyna (rektor Uniwersytetu Lwowskiego) oraz Eugeniusz Abrahamowicz (poseł ziemi stryjskiej). Jest tu także kwatery wojskowa „braci Wielkopola, wyzwolicieli Stryja w 1919 roku”.</p>
Świrz	<p>Kościół parafialny pw. Trójcy Świętej i Wniebowzięcia Matki Boskiej pochodzi z XVI wieku. Świątynię ufundował właściciel miasteczka Andrzej Świrski. Obiekt został przebudowany w XVII i XVIII wieku. Wyposażenie nie zachowało się, jednak odnaleziono kamienną płytę nagrobną Gabriela Świrskiego.</p> <p>Cmentarz katolicki jest zarośnięty. Mieści się tu kilka ciekawych nagrobków, m.in. kilkumetrowy obelisk z czarnego marmuru na grobie Waleriana Czajkowskiego, właściciela Świrza (zm. 1888) oraz neogotycka kaplica grobowa Józefy Pileckiej.</p>
Tartaków	<p>Kościół parafialny pw. św. Michała pochodzi z XVII wieku. W drugiej połowie XVIII wieku umieszczono w nim obraz Matki Boskiej Tartakowskiej – dzieło sztuki włoskiej. Zachowały się freski przedstawiające obłężenie Tartakowa przez Kozaków. Obecnie świątynia jest ruiną.</p> <p>Cmentarz katolicki pozostaje nadal czynny. Znajdują się tu grobowce Szremetów i Klimowiczów oraz okazały nagrobek Rozalii Hassmann z 1879 roku.</p>
Tuligłowy	<p>Kościół katolicki pw. św. Doroty – murowany, jednonawowy – pochodzi z początku XVII wieku. Dawniej przy budowlu znajdował się przykościelny cmentarz, ale do dziś zachował się tylko grobowiec Bonawentury Wojny (z XVIII–XIX wieku), naśladujący antyczny grobowiec rzymski. Jest także inny cmentarz katolicki, na którym znajduje się kaplica grobowa Balów.</p>

Złoczów

XVIII-wieczny kościół parafialny pw. Wniebowzięcia NMP (pijarów) jest świątynią trójnawową typu bazylikowego. Fasadę świątyni zdobią: portal barokowy, balkon z kutą kratą i pięć figur. Kościół posiada także wieżę czworoboczną z tarczą zegarową. We wnętrzu zachowało się dawne wyposażenie. Ciekawe są dwa XIX-wieczne nagrobki przedwcześnie zmarłych zwierząt.

Cmentarz katolicki jest jedną z najważniejszych nekropolii w Galicji Wschodniej. Zachował dawny układ przestrzenny. Wiele nagrobków ma dużą wartość historyczną oraz artystyczną. Najstarszymi obiektami są: pomnik z inskrypcją ukraińską z 1808 roku oraz grób Jana Sinkowskiego z 1845 roku. Na cmentarzu znajdują się cztery kaplice.

Żółkiew

Kolegiata pw. św. św. Wawrzyńca Męczennika i Stanisława – będąca jednym z najpiękniejszych kościołów i skarbcem pamiątek narodowych – ufundowana została przez Stanisława Żółkiewskiego na początku XVII wieku. Świątynię wzniesiono na planie krzyża łacińskiego i udekorowano fryzem z rzeźbami konnych rycerzy. Ołtarz utrzymany jest w późnobarokowym stylu. Po bokach znajdują się dwa renesansowe nagrobki Stanisława i jego syna Jana Żółkiewskich. W kościele mieści się nagrobek Jakuba Sobieskiego (ojca króla) oraz Stanisława Daniłowicza. W krypcie są marmurowe sarkofagi Żółkiewskich, Sobieskiego i Daniłowicza. Umieszczono także liczne tablice pamiątkowe. Obok kościoła znajduje się późnorenesansowa dzwonnica. Brama wejściowa była ufundowana przez króla Jana III Sobieskiego.

Cmentarz katolicki – jedna z najważniejszych nekropolii na terenie Ukrainy Zachodniej – jest czynny i dobrze utrzymany. Znajduje się tu wiele cennych i okazałych nagrobków.

Warto zobaczyć także: zespół klasztorny dominikanów, cerkiew drewnianą pw. Świętej Trójcy (wpisaną na listę UNESCO) oraz synagogę.

Inne ważne informacje	Borysław	Miasto było znane jako ośrodek zagłębia naftowego – stąd pochodziło 70% ropy wydobywanej w Polsce.
	Drohobycz	Miasto było ośrodkiem górnictwa naftowego. Urodzili się tu: Bruno Schulz, Kazimierz Wierzyński oraz Andrzej Chciuk.
	Sambor	Miasteczko jest znane z wydarzeń XVII wieku, gdy starosta Jerzy Mniszek zawarł umowę z przyszłym carem Dymitrem Samozwańcem, oferując mu córkę oraz pomoc w staraniach o tron Rosji. Odbyła się tu także wizyta króla Jana Kazimierza, a Jan Sobieski rozbił pod Samborem Tatarów. W II RP zdecydowaną większość mieszkańców stanowili Polacy. W 1913 roku urodził się tu wybitny pisarz Artur Sandauer.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Aftanazy, 1995; Błotnicki, 1928; Hauser, 2006a; Maciuk, 2008; Nicieja, 2006; Tokarski, 2001; Антолюк, 2011.

Załącznik IV. Fotografie wybranego dziedzictwa obwodu lwowskiego

Kaplica Boimów we Lwowie

Kościół św. Andrzeja i klasztor bernardynów we Lwowie

Czarna kamienica we Lwowie

Teatr Wielki we Lwowie

Pałac Potockich we Lwowie

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Groby Marii Konopnickiej oraz Gabrieli Zapolskiej na Cmentarzu Łyczakowskim

Grób Stefana Banacha na Cmentarzu Łyczakowskim

Cmentarz Orłąt Lwowskich

Fot. M. Tomczewski, 2016.

Rezydencja w Podhorcach

Źródło: pl.wikipedia.org/
[data dostępu: 9.08.2023].

Pałacyk chiński w Złoczowie

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Zamek w Świrzu

Źródło: pl.wikipedia.org [data dostępu: 9.08.2023].

Ruiny zamku w Pomorzanych

Załącznik V. Wybrane dziedzictwo kulturowe obwodu tarnopolskiego

Kategoria obiektu	Miejscowość	Charakterystyka
Obiekty obronne i pałace	Brzeżany	<p>W mieście znajdują się ruiny zamku z XVI–XVII wieku. Został on ufundowany przez Mikołaja Sieniawskiego. Został wzniesiony na planie pięcioboku z trzema basztami o grubych murach. Jest to warownia o cechach późnego renesansu i wczesnego baroku. Uchodziła za najbogatszy zamek owych czasów. Najstarszą częścią zamku jest trzykondygnacyjny budynek pałacowy. Dziedziniec ozdabiała krużganka. W drugiej połowie XVII wieku zamek został umocniony bastionami, wałami, fosą i kanałami. Jego wnętrza były bardzo bogato wyposażone i zdobione. Znajdowały się tu: duża zbrojownia, bogata biblioteka, archiwum rodzinne, wiele obrazów, a także okazała kaplica rodowa Sieniawskich. Gośćmi rezydencji byli: król August II, ks. Franciszek Rakoczy oraz car Piotr Wielki. W czasie rozbiorów Austriacy przekształcili zamek w koszary, a później browar. Efekty prac konserwatorskich z okresu międzywojennego zaprzepaściły działania wojenne. Dziś możemy obejrzeć zrujnowane skrzydło wschodnie, południowe mury pałacu z bramą, ruinę kościoła oraz dolne kondygnacje baszty. Zamek opisywał Juliusz Słowacki w poemacie <i>Jan Bielecki</i>. W pomieszczeniach zamku znajduje się prowizoryczne muzeum, z fragmentami wnętrza z kaplicy Sieniawskich i dawnymi meblami (załącznik VI). Zarówno zamek, jak i kaplica tymczasowo – <i>de facto</i> już od prawie dziesięciu lat – są zabezpieczane przez drewniane deski oraz cegły podpierające ściany budowli.</p>
	Buczacz	<p>Zamek pochodzący z XIV wieku, obecnie w stanie ruiny, należał do Buczaczkich, a później do Potockich. W czasie, gdy po podpisanym rozejmie z Turkami Kamieniec Podolski nie należał do Polski, Turcy zniszczyli tę twierdzę. Odbudował ją Jan Potocki. Od połowy XVIII wieku zamek był niezamieszkiwany. Dziś możemy zobaczyć jedynie część południowego odcinka murów i wschodniej baszty oraz fragmenty budynku pałacowego.</p>

Czerwonogród
(Нирків)

W XVII wieku został wzniesiony zamek, a w pierwszej połowie XIX wieku Karol Poniński przekształcił obiekt na pałac, pozostawiając dwie okrągłe baszty. Jego syn rozebrał je, a na ich miejscu wznosił nowe, wyższe, z attykami w stylu neogotyckim. Była to rezydencja dwukondygnacyjna. Tyłne skrzydło, którego ślady przetrwały do dziś, mieściło taras wsparty na dziesięciu kolumnach jońskich. Pałac był otoczony parkiem z fontanną. Został zdewastowany podczas I wojny światowej, a po II wojnie światowej stał się ruiną (Tokarski, 2001, s. 45–47; Kunzek, 1935, 1938). Dzisiaj możemy podziwiać mury obu baszt z uszkodzonymi attykami oraz pozostałości ścian. Niestety, połowa jednej z nich uległa znacznym zniszczeniom w 2013 roku. Obok zamku znajdują się ruiny kościoła, w którym mieściła się rzeźba Bertela Torvaldsena – nagrobek Ponińskich (obecnie znajduje się w zbiorach Lwowskiej Galerii Sztuki; załącznik VI).

Czortków

Zamek, który pochodzi z XVI wieku, ufundowali Golscy, a w XVII wieku odkupili go Potoccy. Obecnie jest zniszczony. Po I rozbiórce zaczął popadać w ruinę. Na początku XX wieku Podolskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze prowadziło prace konserwatorskie. Zamek był wzniesiony z dwoma basztami, między którymi został wybudowany pałac z krużgankami od strony dziedzińca. Obecnie można zobaczyć jedynie mury z tarasem, dolne kondygnacje zachodnich baszt, ruiny pałacu i baszty południowej oraz pozostałości zabudowy dziedzińca.

Jazłowiec

W Jazłowcu znajdują się ruiny rezydencji, która pochodzi z XIV wieku. W XVI wieku hetman Jerzy Jazłowiecki dobudował wielką wieżę o czterech kondygnacjach z bramnym przejazdem. W połowie XVIII wieku Stanisław Poniatowski kupił od Lubomirskich zamek i wybudował na podzamczu pałac, będący późnobarokową, dwukondygnacyjną rezydencją. Zamek zaczął popadać w ruinę, natomiast pałac do dziś pozostaje bardzo dobrze zachowany. Od drugiej połowy XIX wieku do 1946 roku zespół pałacowy należał do sióstr niepokalanek. W ich szkole uczyła się córka Stefana Grota-Roweckiego, który był dowódcą w pobliskim Czortkowie. Budynek służył jako internat i szkoła. Po II wojnie światowej władze sowieckie urządziły tu szpital, który nadal funkcjonuje. W drugiej połowie XIX wieku zbudowany został grobowiec sióstr, który zachował się w nienaruszonym stanie do dnia dzisiejszego.

-
- Koropiec** Pałac pochodzący z XIX wieku został przebudowany przez Stanisława Badeniego na początku XX wieku na okazałą rezydencję neorenesansową. Jest to dwukondygnacyjny obiekt na planie wydłużonego prostokąta. Elewacja frontowa składa się z trzech portyków z kolumnami jońskimi i z balkonem. Oszklone drzwi i taras prowadziły do ogrodu. W części środkowej znajduje się wysoka kopuła z iglicą na szczycie, a po bokach mniejsze kopuły. Wewnątrz mieszczą się sala balowa pod kopułą i sala jadalna. Podczas I wojny światowej obiekt został zniszczony, ale później odnowiony. Do pałacu przylega park krajobrazowy ze stawem i oranżerią. Park zaprojektował Arnold Rohring, twórca parku Stryjskiego we Lwowie. W 2013 roku – wskutek intensywnych opadów atmosferycznych oraz braku remontu – zawalił się dach zamku. Niestety, posiadał on tak złożony profil, że jego odbudowa wydaje się zbyt skomplikowana oraz zbyt kosztowna (nikt nie zdecydował się pokryć tych kosztów).
-
- Krzemieniec** W mieście znajduje się wzgórze królowej Bony, na którym mieszczą się ruiny zamku. Pierwotnie na wzgórzu stał drewniany gród książąt ruskich. Później książę Witold przekształcił go w murowany. Następna właścicielka miasta, królowa Bona, w pierwszej połowie XVI wieku przebudowała zamek na renesansową rezydencję. Budowla została zniszczona przez wojska kozackie w 1648 roku. Dziś można obejrzeć basztę z bramą, fragmenty murów obronnych oraz dwie kondygnacje wieży (załącznik VI).
-
- Kudryńce** W mieście znajdują się ruiny zamku z XVII wieku, ufundowanego przez Mikołaja Herbuta. Warownia została wybudowana na planie czworoboku z trzema basztami. W XVIII wieku straciła znaczenie obronne i została przekształcona w rezydencję, która popadła w ruinę w XIX wieku. W okresie międzywojennym została częściowo odrestaurowana. Obecnie można obejrzeć część murów obronnych oraz pozostałości baszt. Obiekt ma bardzo malownicze położenie.
-

Mikulińce	<p>Pałac w Mikulińcach został wybudowany przez Ludwikę Potocką. Był przebudowany w XIX wieku przez Jana Konopkę w stylu późnego empire. Do dziś zachowała się okazała elewacja frontowa, zdobiona pilastrami korynckimi. Wnętrze pałacu uległo zniszczeniu podczas I wojny światowej. Z wyposażenia i pięknych wnętrz nie zachowało się prawie nic. Obecnie w pałacu znajduje się szpital.</p> <p>W Mikulińcach można także obejrzeć ruiny zamku, które położone są w zakolu rzeki Seret. Budynek został ufundowany przez Annę z Sieniawskich w XVII wieku. W następnym wieku kupili go Konopkowie. Później została tu urządzona fabryka sukna. Obiekt jest wybudowany na planie kwadratu z dwoma potężnymi basztami.</p>
-----------	---

Okopy Świętej Trójcy	<p>W XVII wieku na przesmyku między Zbruczem a Dniestrem była wybudowana twierdza ufundowana przez hetmana wielkiego koronnego Stanisława Jana Jabłonowskiego w związku ze zdobyciem w 1672 roku pobliskiego Kamieńca Podolskiego. Jej nazwa – Okopy Świętej Trójcy – pochodzi od kościółka pw. Świętej Trójcy, sfinansowanego przez króla Jana III Sobieskiego. Po odzyskaniu Kamieńca Podolskiego (siedem lat po wybudowaniu) twierdza straciła swoje strategiczne znaczenie, a po I rozbiórce Polski popadała w ruinę. Gdy w XIX wieku Galicja uzyskała autonomię, rozpoczął się proces odnawiania polskich zabytków. W tym czasie przeprowadzono renowację fortecy oraz kościoła. Na Bramie Lwowskiej znajduje się tablica z 1905 roku upamiętniająca twórców twierdzy. Do dzisiaj przetrwały jej mury – dwie bramy bez dachów, sklepień i stropów, a także resztki baszty strażniczej. Niedaleko Bramy Lwowskiej znajdują się ruiny kościoła pw. Świętej Trójcy z fragmentami malowideł. Obecnie te zabytki są w bardzo złym stanie.</p>
----------------------	---

Podzameczek	<p>Ruiny zamku z XVI wieku ufundowanego przez Buczackiego. Już w XIX wieku zamek był ruiną i pozostaje nią do dziś.</p>
-------------	---

Potok Złoty	Zamek (obecnie ruiny) zbudowany został z inicjatywy Stefana Potockiego na początku XVII wieku na planie kwadratu z sześciobocznymi basztami w narożach i wieżą bramną od północy. Całość otaczały wały ziemne i nawodniona fosa. W 1672 roku i ponownie w 1676 roku zamek zajęli Turcy. Od czasów rozbiorów Polski obiekt jest w ruinie.
Satanów	Zamek (obecnie ruiny) – ufundowany przez Piotra Odrowąża – przebudowany został w XVII stuleciu, a w XVIII wieku odbudowany przez Sieniawskich. W XIX wieku popadł w ruinę. Zamek był wzniesiony na planie nieregularnego czworoboku z basztami w narożnikach. Pod koniec XIX wieku z pięciu baszt zamku Mikołaja Sieniawskiego stały tylko trzy już zrujnowane. W 1895 roku na zamku powstały cukrownia i przepompownia wody. Do czasów współczesnych z zamku zachowały się dwie okrągłe baszty, fragmenty budynku i murów, a także brama miejska.
Sidorów	Zamek (obecnie ruiny) wybudowany został w XVII wieku przez Marcina Kalinowskiego. Zamek wzniesiono na planie prostokąta, umocniono masywnymi bastejami z trójkondygnacyjnymi basztami. Ostatnimi właścicielami zamku przed II wojną światową byli Pajgertowie. Dziś są to malowniczo położone ogromne ruiny.
Skała Podolska	Pierwszy zamek wzniesiony został w XIV wieku. Dwa stulecia później twierdza została rozbudowana i umocniona. Rodzina Gołuchowskich wybudowała niedaleko zamku pałac z materiału pochodzącego z jego ruin. Zamek wybudowano na nieregularnym planie, a pałac na planie prostokąta. Dziś można obejrzeć boczne mury obronne zamku, ruiny pałacu oraz basztę.
Skałat	Zamek pochodzi z XVII wieku. Stulecie później został przekształcony w rezydencję przez Marię Scypionową. Uległ zniszczeniu w czasie I wojny światowej. Twierdzę wybudowano na planie czworoboku z czterokondygnacyjnymi basztami. Do dziś przetrwały w dobrym stanie baszty oraz częściowo mury obronne.

Tarnopol	<p>Nad stawem znajduje się zamek, który został wybudowany w XVI wieku przez Jana Tarnowskiego. W XIX wieku obiekt przebudowano na rezydencję. Podczas I wojny światowej został spalony przez Rosjan. W okresie międzywojennym budowlę odbudowano. Należała do Wojska Polskiego.</p>
Toki	<p>Zamek (obecnie ruiny), położony przy rzece Zbrucz, pochodził z XVI wieku. Obiekt został wybudowany przez Janusza Zbaraskiego. Od XIX wieku zamek był niezamieszkiwany i popadł w ruinę. Budowlę wzniesiono na planie nieregularnego trójkąta. Dziś można obejrzeć fragmenty murów obronnych i bastei oraz basztę południową.</p>
Trembowla	<p>W XVII wieku w mieście nad rzeką Gniezną został wybudowany zamek, znany później dzięki prowadzonej w nim obronie w walkach z Turkami w 1675 roku. W tym czasie komendantem obrony był pułkownik Jan Samuel Chrzanowski. Załoga broniła zamku, ale gdy kończyły się zapasy żywności i amunicji, postanowiono się poddać. Wtedy żona Chrzanowskiego zagroziła mężowi, że jeżeli się podda, to ona odbierze życie jemu i sobie. Pułkownik Chrzanowski zdecydował się zatem nie przerywać obrony. Wkrótce z odsieczą przybył Jan III Sobieski i uwolnił Trembowlę od Turków. Później Zofia Chrzanowska ogłoszona została patronką miasta. Na jej cześć postawiono w mieście pomnik. To wydarzenie uwiecznili malarze, poeci i kompozytorzy. W XVIII wieku zamek stracił znaczenie obronne i popadł w ruinę (załącznik VI). Do dziś zachowały się mury obronne z bramą zamkową i basztami. Na nich znajduje się tablica pamiątkowa poświęcona pamięci bohaterskich lotników – Franciszka Żwirki i Stanisława Wigury, umieszczona tam w 1932 roku po ich tragicznej śmierci.</p> <p>Dojazd do zamku pozostawia wiele do życzenia. Ruiny zamku są dobrze zakonserwowane, ale brakuje barierek ochronnych dla zwiedzających. Przy zamku znajdują się teatr letni i las, który można byłoby zaadaptować na tereny rekreacyjne. Niedawno w mieście ponownie stanął pomnik Zofii Chrzanowskiej. Na tablicy widnieje informacja, że powstał on dzięki funduszom mieszkańców Ziemi Kłodzkiej.</p>

Wiśniowiec	<p>W mieście znajduje się zamek położony nad Horyniem, ufundowany przez Dymitra Korybuta w XIV wieku. Swoją świetność miejscowość zawdzięcza Wiśniowieckim. W XVIII wieku księżę Michał Serwacy Wiśniowiecki rozbudował fortyfikacje i pałac. Następnie pałac przeszedł w ręce Mniszków. Gościem pałacu był król Stanisław Poniatowski. Obiekt został zrujnowany podczas I i II wojny światowej. W 1950 roku został odrestaurowany. Mury zamkowe położono na planie prostokąta, umocniono bastionami w narożnikach (załącznik VI). Wewnątrz nich zachował się ogród kwaterowy z XVII wieku. W zamku mieści się muzeum oraz inne instytucje kulturalne i oświatowe.</p>
Zaleszczyki	<p>Pałac pochodzi z końca XVIII wieku. Wybudowali go Poniatowscy. Później, w pierwszej połowie XIX wieku został przebudowany przez Leona Antoniego Brunickiego. Ostatnią właścicielką pałacu była Stella Turnau. Po II wojnie światowej pałac służył jako szpital. Obecnie popada w ruinę. Pałac znajduje się w sąsiedztwie Dniestru (załącznik VI).</p>
Zbaraż	<p>Zamek kniazów zbaraskich pochodzi z XVII wieku. Miejscowość ta znana jest z powieści Henryka Sienkiewicza <i>Ogniem i mieczem</i>, głównie ze sceny trwającej ponad dwa miesiące obrony w 1649 roku. W czasie I wojny światowej wojska rosyjskie rozebrały część murów na budulec i zniszczyły pałac. W okresie międzywojennym zamek został odnowiony przez Związek Oficerów Rezerwy. W latach 90. XX wieku poddano go renowacji. Obecnie mieści się w nim muzeum ze stałymi ekspozycjami. Jest to budowla typu <i>palazzo in fortezza</i>. W ostatnich kilku latach w zamku intensywnie odnawiane są wnętrza i dziedziniec (załącznik VI). Podobnie jak w pozostałych obiektach brakuje tu informacji turystycznej w języku polskim oraz jakiegokolwiek informacji o słynnej powieści <i>Ogniem i mieczem</i> lub o wydarzeniach historycznych.</p>

Układy
urbanistyczne /
centra miast

Buczacz

Główną atrakcją Buczacza jest ratusz z XVIII wieku w stylu rokoko o wysokiej wartości artystycznej. W tym mieście zachowała się znaczna część zabudowy z okresu międzywojennego różnych kultur (załącznik VI).

Czortków

W centrum miasta usytuowany jest stary ratusz z XIX wieku. Na początku XX wieku dobudowano do niego wieżę z muru pruskiego, ze szwajcarskim zegarem i wiatrowskazem w kształcie koguta. Obok ratusza zachowały się także sukienice (załącznik VI).

Krzemieniec

Bardzo ważnym zabytkiem jest liceum, które powstało na początku XIX wieku. Najpierw było to Gimnazjum Wołyńskie, które mieściło się w pojezuickich i pobazylikańskich budynkach. Szkoła powstała dzięki Tadeuszowi Czackiemu, Hugonowi Kołłątajowi oraz Adamowi Czartoryskiemu. Gimnazjum było hojnie wspierane i bardzo dobrze wyposażone. Hugo Kołłątaj opracował program nauczania. W liceum znajdowała się duża biblioteka, wisiały obrazy Rubensa i Leonarda da Vinci. Promocji podlegał również sport. Do szkoły sprowadzeni zostali wybitni wykładowcy: Alojzy Feliński, Józef Korzeniowski, Euzebiusz Słowacki (ojciec Juliusza Słowackiego), Joachim Lelewel, botanik Willibald Besser, Alojzy Osieński i inni. W 1819 roku gimnazjum zostało przekształcone w liceum, które stało się jednym z najważniejszych ośrodków polskiego życia intelektualnego i kulturalnego w Rzeczypospolitej. Wśród uczniów liceum znaleźli się: Juliusz Słowacki, Antoni Malczewski i Stanisław Worcell. W ramach represji po powstaniu listopadowym szkoła została zamknięta. Wyposażenie przeniesiono do nowego Uniwersytetu im. św. Włodzimierza w Kijowie, w którym pracę znaleźli byli nauczyciele liceum. Po odzyskaniu niepodległości liceum krzemienieckie, cieszące się wielką sławą i dokonaniem, wznowiło – z inicjatywy Józefa Piłsudskiego – działanie. Po raz kolejny została sprowadzona najlepsza kadra, wprowadzono nowe metody nauczania. Absolwenci tej placówki tworzyli grono najlepszych studentów i naukowców. Ważnym aspektem był sport. Zawody z gimnazjalistami w Rydzynie były transmitowane na ogólnopolskiej antenie.

Obecnie przed liceum znajduje się pomnik radziecki wraz z tablicami upamiętniającymi radzieckich generałów. Oszpeca to zabytkowy krajobraz dawnego liceum krzemienieckiego. Dawny kościół jest cerkwią, a we wnętrzach liceum znajduje się Krzemieniecki Instytut Humanistyczno-Pedagogiczny. Wnętrza nie przypominają swojej świetności. Kwalifikacje osób opiekujących się obiektem pozostawiają wiele do życzenia.

Bardzo ważnym dla Polaków muzeum na Kresach jest Muzeum Słowackiego w Krzemieńcu, które powstało w 2002 roku we współpracy i dzięki dużemu wsparciu Ministerstwa Kultury i Sztuki Rzeczypospolitej Polskiej. Muzeum mieści się w odrestaurowanym dworku Słowackich. W kilkanastu salach prezentowane jest życie poety w różnych okresach. Dworek-muzeum Juliusza Słowackiego pochodzi z XVIII wieku. Budynek wzniesiony został w stylu klasycystycznym. Na fasadzie mieści się ganek z wejściem o czterech kolumnach. Muzeum posiada stronę internetową w języku polskim, na której można zapoznać się ze szczegółami dotyczącymi zwiedzania oraz cen biletów wstępu (<http://mjskte.ua/pl> [data dostępu: 21.03.2016]). Na miejscu do dyspozycji turystów są przewodnicy znający język polski. Wystawa muzealna jest w językach ukraińskim i polskim (załącznik VI).

Obiekty
sakralne
i cmentarze

Brzeżany

W obrębie zamku znajduje się kościół pw. Świętej Trójcy, który został wzniesiony razem z fortecą. Świątynia służyła jako kaplica rodowa i mauzoleum jej założycieli – Sieniawskich. Dawniej uchodziła za jedną z najpiękniejszych. Posiada bogate dekoracje, łączące cechy renesansowe i barokowe. Wewnątrz kaplicy znajdowały się marmurowe nagrobki Sieniawskich, które wykonał Jan Pfister i Henryk Horst. W połowie XIX wieku w zamku urządzono browar, a w kościele magazyn. Dzięki Stanisławowi Potockiemu w drugiej połowie XIX wieku zamek i kościół zostały częściowo odnowione. W 1920 roku sarkofagi rodziny Sieniawskich przeniesiono do Krakowa, natomiast teraz znajdują się one w Pieskowej Skale. Świątynia popada w ruinę.

Na terytorium miasta znajduje się cmentarz katolicki, który jest jednym z najlepiej zachowanych w dawnej Małopolsce Wschodniej. Na cmentarzu pochowani są Polacy, Ukraińcy, Austriacy, Ormianie, a także Tatarzy. Zachowało się kilkaset polskich nagrobków. Spoczywa tu elita intelektualna miasta oraz żołnierze uczestniczący w powstaniach. Znajduje się tu również grób matki Edwarda Rydza-Śmigłego. W krypcie kościelnej pochowano Jakuba Ksawerego Potockiego – jednego z najbogatszych Polaków II RP.

Buczacz	<p>Kościół pw. Wniebowzięcia NMP z XVIII wieku został ufundowany przez Mikołaja Potockiego, wojewodę bełskiego. Kościół otacza barokowy mur z bramkami. Wnętrze jest mocno zniszczone. Ocalały niektóre rzeźby Jana Jerzego Pinzla, złożona ambona oraz fragmenty fresków na sklepieniu. Urny z sercami księży kanoników Pawła i Kajetana Potockich, które były w kaplicy, obecnie są w muzeum w Tarnopolu. W mieście znajdują się: cerkiew Kriestowozdwiżeńska, klasztor bazylikański, cerkiew pw. św. Mikołaja oraz cerkiew Pokrowska.</p>
Czortków	<p>Kościół dominikanów pw. Matki Bożej i św. Stanisława Biskupa pochodzi z XVII wieku. Został zbudowany w stylu neogotyckim (załącznik VI). Kościół znajduje się w centrum miasta. Posiada trzy wieże. Wieża środkowa, najwyższa, jest z dzwonnicy. Po prawie trzystu latach duszpasterstwa dominikanie opuścili klasztor w 1946 roku podczas przesiedleń. W 1989 roku kościół zaczął działać na nowo.</p> <p>W mieście znajdują się: cerkiew Wozniesieńska, cerkiew Uspienska, dwie synagogi (jedną z nich jest synagoga cadyka).</p>
Jazłowiec	<p>W mieście znajdują się ruiny kościoła pw. Wniebowzięcia NMP z XVI wieku. Świątynia ta posiada cechy renesansowo-gotyckie. Jest budowlą jednonawową z dwiema półokrągłymi kaplicami oraz z trzykondygnacyjną wieżą w głównej fasadzie. Wewnątrz zachowały się fragmenty fresków oraz renesansowe portale.</p> <p>Do dziś przetrwał polski cmentarz. Od lat 60. XX wieku w Jazłowcu nie mieszkają już Polacy, więc miejsce to zostało pozostawione samo sobie. Zabytki cmentarza są w dobrym stanie, nagrobki nie są zdewastowane, a polskie nazwiska nie zostały wymazane. Można tu spotkać groby szlacheckich rodzin, m.in. Błażowskich i Tyszkowskich.</p>

 Krzemieniec

Jednym z najważniejszych obiektów w Krzemieńcu jest kościół parafialny pw. św. Stanisława Biskupa z XIX wieku. Świątynia została wybudowana głównie ze środków parafian. Jest murowana, trójnawowa. We wnętrzu kościoła są polichromie i czeskie witraże z 1908 roku. Sam kościół został zdewastowany podczas II wojny światowej. Urządzono w nim klub i kino. Obecnie przywrócono go wiernym. Nabożeństwa odbywają się w językach ukraińskim i polskim. W kościele znajduje się pomnik Juliusza Słowackiego, wykonany przez Wacława Szymanowskiego w 1909 roku, wzniesiony z okazji setnej rocznicy urodzin wieszczka. Ustawienie go było bardzo dużym wyzwaniem. Najpierw trzeba było pokryć koszty samego pomnika, co wymagało dużego zaangażowania. Później okazało się, że ówczesny minister spraw wewnętrznych i policji przygotował nakaz carski, który zabraniał wznoszenia jakichkolwiek pomników bez pozwolenia. Koniecznością stało się szybkie wykonanie obiektu. Najpierw miał być zrobiony we Francji odlew z brązu według marmurowego modelu. Rzeźba była przewieziona przez granicę w częściach jako części do maszyn. Obecnie pod pomnikiem widnieje napis: „Juliusz Słowacki ur. w Krzemieńcu 1809 r., zm. w Paryżu 1849 r. Lecz zaklinam, niech żywi nie tracą nadziei”. Pomnik nie został zdewastowany podczas wojen. Poeta jest na nim przedstawiony w naturalnej wielkości w pozycji siedzącej. Rzeźba wykonana została z czerwonego marmuru kieleckiego. Kościół nie jest cały czas otwarty, ale na drzwiach zamieszczono numer kontaktowy do osoby, która się nim opiekuje. Kościół – znajdujący się przy głównej drodze, niedaleko parkingu – jest w dobrym stanie.

W Krzemieńcu znajduje się kilka cmentarzy, na których zostali pochowani Polacy, m.in.:

- Cmentarz Tunicki z XVIII wieku z grobowcem Januszewskich – dziadków Juliusza Słowackiego; tam spoczęła także matka Juliusza Słowackiego.
 - Cmentarz Bazyliański, gdzie pogrzebano profesorów dawnego liceum krzemienieckiego, m.in. słynnego botanika Willibalda Bessera.
 - Cmentarz katolicki, zwany polskim, z końca XIX wieku, będący miejscem pochówku wielu wybitnych mieszkańców miasta. Na jego terenie znajduje się również Mogiła Nieznanego Żołnierza. Spoczywają tu Maria i Ryszard Sandeccy – rodzice Ireny Sandeckiej. Jest też zbiorowa mogiła przedstawicieli polskiej inteligencji pomordowanych przez hitlerowców w latach 1941–1944.
 - Cmentarz wojskowy, nazywany Kałantyr, na którym grzebano polskich kawalerzystów.
-

Mikulińce	<p>Kościół pw. Świętej Trójcy był jedną z najpiękniejszych świątyń na Podolu. Fasada trójnawowej bazyliki jest fałszywie wygięta, rozczłonkowana półkolumnami. Po II wojnie światowej wnętrze świątyni było zdewastowane. Zachowały się jedynie ołtarz główny z obrazem Świętej Trójcy i ambona.</p>
Pocajów	<p>Lawra Pocajowska – najważniejszy zabytek w miejscowości – po odzyskaniu niepodległości przez Polskę znalazła się w jurysdykcji Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego i była jego największym sanktuarium i ośrodkiem pielgrzymkowym. Do niej pielgrzymował m.in Juliusz Słowacki z pobliskiego Krzemieńca.</p>
Potok Złoty	<p>Parafialny kościół rzymskokatolicki pw. Najświętszej Marii Panny i św. Szczepana pierwszego męczennika, ufundowany przez Stefana Potockiego i jego żonę, wzniesiono w latach 1611–1634. Stefan Potocki został pochowany w kościele. Na sklepieniach krzyżowo-żebrowych oraz na ścianach zachowały się freski z XVIII wieku. Świątynia częściowo uległa zrujnowaniu w okresie Ukraińskiej SRR po wysiedleniu z tych ziem Polaków, m.in. w 1954 roku kościół przebudowano na kino, burząc wieżę. Kościół wyremontowano po upadku ZSRR z inicjatywy polskiego duchownego i działacza kresowego ks. Ludwika Rutyny.</p>
Sidorów	<p>Kościół z XVIII wieku, ufundowany przez Marcina Kalinowskiego, wybudowany został w stylu barokowym, na unikatowym planie w kształcie tarczy herbowej fundatora. W głównej fasadzie są dwie wieże zwieńczone trójkątnym frontonem.</p>

Skala Podolska Kościół pw. Wniebowzięcia NMP pochodzi z XVIII wieku. Po II wojnie światowej w świątyni zostały odlane potężne betonowe fundamenty. Mieściła się tu elektrownia spalinowa. W 1989 roku odzyskano i odnowiono świątynię. Jest to budowla kamienna na planie krzyża. Na fasadzie głównej znajduje się dwukondygnacyjna wieża. Zachowała się tablica upamiętniająca stulecie narodzin Adama Mickiewicza.

Tarnopol Do dzisiaj zachował się kościół pw. św. św. Dominika, Jacka i Wincentego, wybudowany w 1749 roku przez Józefa Potockiego. Jest to trójnawowa barokowa bazylika z dwiema wieżami, zwieńczonymi oryginalnymi hełmami. Przy prezbiterium zostały ulokowane nagrobek fundatora oraz unikatowa drewniana rzeźba Matki Bożej w pozie tanecznej, która po II wojnie światowej trafiła do kościoła dominikanów w Warszawie. W czasach Związku Radzieckiego budowla pełniła funkcję obiektu kulturalnego. W 1990 roku świątynię przekazano grekokatolikom. Usunięte zostały wówczas pozostałości dawnego wyposażenia.

W mieście zachowały się dwie cerkwie: pw. Podwyższenia Krzyża Świętego oraz pw. Narodzenia Pańskiego.

Na terytorium miasta znajduje się cmentarz katolicki o wysokiej wartości artystycznej i historycznej, pochodzący z początku XIX wieku. Na cmentarzu są nagrobki żołnierskie, a także przedstawiciele znanych rodów, mieszkających w mieście i okolicach.

Trembowla

Na obrzeżach miasta zachował się stary cmentarz katolicki z wieloma polskimi nagrobkami. Na jego terytorium znajduje się kaplica, wokół której umieszczone są groby znanych rodzin: Olpińskich, Derpowskich, Kedlarskich oraz Duninów-Łabęskich. Cmentarz posiada piękne nagrobki o wysokiej wartości artystycznej.

W Trembowli znajdował się kościół i klasztor oo. karmelitów, który obecnie jest cerkwią prawosławną. Ten zespół o charakterze obronnym pochodzi z XVII wieku. Świątynia jest późnorenesansową z elementami gotyckimi budowlą trzynawową z pięciokątnym prezbiterium. Fasada posiada dwa okrągłe okna oraz nisze.

W latach międzywojennych została wzniesiona jedna z największych i najnowocześniejszych świątyń na Podolu, zbudowana przez ks. Eustachego Jołowickiego, a zaprojektowana przez wybitnego architekta Adolfa Szyszko-Bohusza – Kościół św. św. Piotra i Pawła. Obiekt zdobiły dwie wysokie wieże oraz okazały kasetonowy sufit. Po II wojnie światowej budynek został zamieniony na dom kultury i przetrwał w dobrym stanie do dziś. W latach 90. XX wieku kościół został zwrócony wiernym. Obecnie wewnątrz obiektu można obejrzeć podczas nabożeństwa.

Wiśniowiec

Z XVIII wieku pochodzą zabudowania klasztorne oo. karmelitów bosych. Jest to jedyna pozostałość po fundacji rodu kniaziów Wiśniowieckich. Barokowa świątynia została zniszczona w czasie II wojny światowej. Zachowały się tylko ogrodzenie kościelne z barokową bramą oraz budynek klasztoru, w którym urządzono internat.

Zaleszczyki

Kościół pw. św. Stanisława pochodzi z XIX wieku. Po II wojnie światowej urządzono w nim magazyn nawozów i soli oraz stajnię. W latach 90. XX wieku kościół zwrócono wiernym w bardzo złym stanie.

Na cmentarzu miejskim znajdują się groby powstańców styczniowych. Najstarsze nagrobki pochodzą z pierwszej połowy XIX wieku.

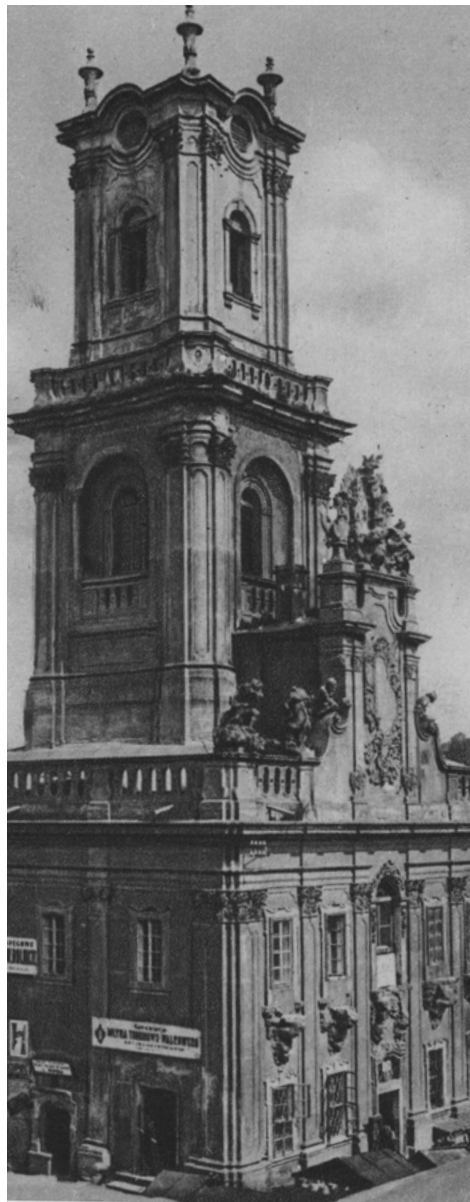
Zbaraż	<p>Fundatorem XVII-wiecznego kościoła pw. św. św. Antoniego i Jerzego oraz klasztoru oo. bernardynów był książę Jerzy Zbaraski, a świątynię ukończyli Janusz Korybut Wiśniowiecki i jego żona. Drewniane rzeźby i dekoracje ołtarzy wykonał Antoni Osiński. W XVIII wieku świątynię odnowiono z polecenia Stanisława Potockiego. Stworzono tu gimnazjum łacińskie, później studium teologiczne. Po II wojnie światowej urządzono tu fabrykę oraz magazyn. W 1990 roku świątynia wróciła do zakonników, którzy przybyli z Polski. Kościół jest trójnawową bazyliką. Posiada wklęsłą fasadę główną z dwoma wieżami. Wewnątrz znajdują się pozostałości dawnych ołtarzy.</p> <p>Na dawnym cmentarzu rzymskokatolickim zachowało się ponad 1200 nagrobków z polskimi inskrypcjami z XIX i pierwszej połowy XX wieku, a także wiele figur duchownych, mnichów, księży, Madonn oraz świętych patronów i patronek. Cmentarzem opiekują się uczniowie Zespołu Szkół w Łańcucie.</p>
Inne ważne informacje	<p>Czerwonogród (Черво́нів)</p> <p>Dziś miejscowość o nazwie Czerwonogród nie istnieje, najbliższą jednostką administracyjną położoną przy dawnym Czerwonogrodzie jest Nyrków. Czerwonogród był najstarszą osadą województwa tarnopolskiego. Należał do książąt ruskich, Tatarów, książąt litewskich, hospodara mołdawskiego, później do Teodoryka Buczackiego, kolejno do Turcji i Austrii. W drugiej połowie XVIII wieku kupił ją Karol Poniński, a następnie miasto trafiło w posiadanie Lubomirskich.</p> <p>Dodatkową atrakcją jest największy nizinny wodospad w Ukrainie (16 m wysokości), który przepływa obok ruin dawnych zabudowań. Ten obiekt przyrodniczy był częścią ogrodu przylegającego do parku.</p>
Okopy Świętej Trójcy	<p>Miejscowość stała się znana dzięki <i>Nie-Boskiej komedii</i> Zygmunta Krasińskiego, czyniącej z twierdzy symbol dawnej świetności Rzeczypospolitej.</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Biernat i in., 2015; Hauser, 2006a, 2006b; Markiewicz, 2004; Niciejka, 2006; Przybylski, 2003; Strojny, Bzowski, Grossman, 2005; Skrzypczak, 2006; Tokarski, 2001.

Kościół Świętej Trójcy w Brzeżanach

Buczacz. Ratusz z wieżą i rzeźbami Pinsla

Wnętrze zamku w Brzeżanach wraz z ekspozycjami

Dawne zabudowanie miasta

Źródło: www.nac.gov.pl
[data dostępu: 9.08.2023].

Ruiny zamku i kościoła w dawnym Czerwonogrodzie

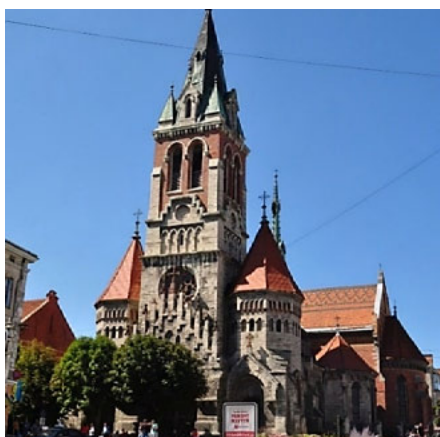

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Wnętrze ruin kościoła w Czerwonogrodzie Ruiny zamku w Czortkowie

Kościół św. Stanisława w Czortkowie

Stary ratusz w Czortkowie

Załącznik VII. Fotografie wybranego dziedzictwa obwodu rówieńskiego
Dawne Liceum Krzemienieckie z elementem działalności władzy sowieckiej

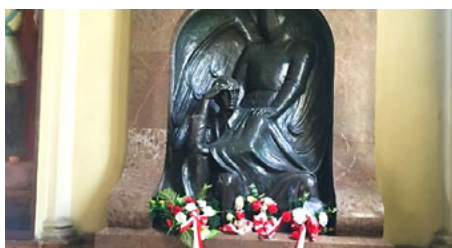

Tablica upamiętniająca założycieli Gimnazjum Wołyńskiego w Krzemieńcu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Pomnik Juliusza Słowackiego w kościele parafialnym pw. św. Stanisława Biskupa

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Muzeum Juliusza Słowackiego w Krzemieńcu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Ruiny zamku w Kudryńcach

Źródło: pl.wikipedia.org/ [data dostępu: 9.08.2023].

Ruiny zamku w Sidorowie

Źródło: pl.wikipedia.org/ [data dostępu: 9.08.2023].

Ruiny zamku w Krzemieńcu

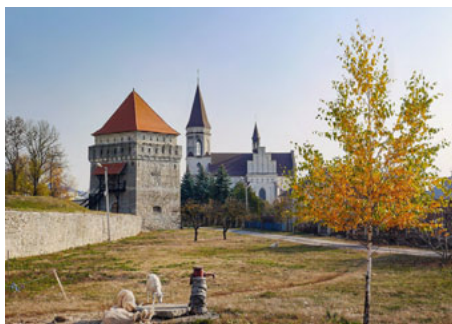
Źródło: pl.wikipedia.org/ [data dostępu: 9.08.2023].

Ruiny pałacu w Skale Podolskiej

Źródło: he.wikipedia.org/ [data dostępu: 9.08.2023].

Wieże obronne w Skałacie

Źródło: uk.wikipedia.org/ [data dostępu: 9.08.2023].

Kościół Dominikanów w Tarnopolu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Widok na zamek w Tarnopolu od strony stawu

Fot. M. Tomczewski, 2016.

Dziedziniec zamku w Zbarażu

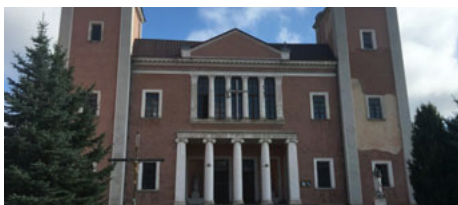
Fot. M. Tomczewski, 2016.

Wnętrze zamku w Zbarażu

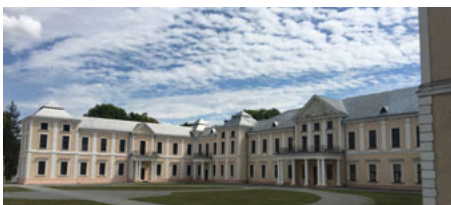

Źródło: pl.wikipedia.org/ [data dostępu: 9.08.2023].

Kościół pw. św. św. Piotra i Pawła w Trembowli Zamek w Wiśniowcu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

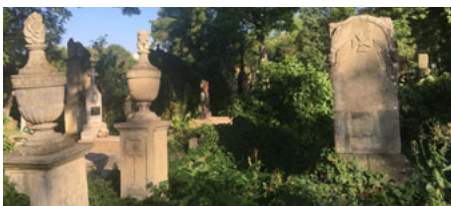
Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Pałac w Zaleszczykach

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Cmentarz w Zaleszczykach

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Klasztor oo. Bernardynów w Zbarażu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Cmentarz rzymskokatolicki w Zbarażu

Fot. N. Tomczewska-Popowycz, 2016.

Załącznik VIII. Wybrane dziedzictwo kulturowe obwodu rówieńskiego (dawniej wschodnia część województwa wołyńskiego)

Kategoria obiektu	Miejscowość	Charakterystyka
Obiekt obronny/pałac	Dubno	To jedna z najstarszych osad na Wołyniu – istniała już w XI wieku. Na początku XVI wieku Konstanty Ostrogski przebudował istniejący zamek na swoją rezydencję. W 1648 roku zamek był bezskutecznie oblegany przez Kozaków Bohdana Chmielnickiego, a 12 lat później przez rosyjskiego generała Wasyla Szeremietiewa. W XVIII wieku zamek utracił znaczenie obronne i został przekształcony w klasycystyczną rezydencję. W XIX wieku zamek był sprzedany państwu rosyjskiemu i od tego czasu stacjonowało w nim wojsko. W 1991 roku zamek został odnowiony. Pełni funkcję muzeum i galerii (załącznik VIII).
	Hoszcza	Po I wojnie światowej rząd polski wykupił miejscowość z rąk rosyjskich, a w pałacu został usytuowany Korpus Ochrony Pogranicza. Pałac był wzniesiony w końcu XIII wieku. Obecny styl klasycystyczny pochodzi z końca XIX wieku.
	Hubków	Wieś jest malowniczo położona w „Szwajcarii Nadsluczańskiej”. Znajdują się tu ruiny zamku pochodzącego z XV wieku, założonego przez Siemaszków. Zamek został zniszczony przez Szwedów na początku XVIII wieku.
	Klewań	Pochodzący z XV wieku zamek został założony przez Czartoryskich, którzy na początku XVIII wieku opuścili tę siedzibę. Budynek zaczął pełnić funkcję szkoły. Po I wojnie światowej zamek uległ zniszczeniu, ale został odbudowany i umieszczono w nim zakład wychowawczy dla młodych przestępców. W czasach sowieckich w budynku znajdowała się szkoła. W latach 90. XX wieku obiekt został porzucony, a obecnie jest w stanie ruiny. Zamek ma kształt nieregularny z dwoma basztami i licznymi strzelnicami. Do bramy prowadzi most arkadowy. Do dziś zachowały się trzy skrzydła zamku, obie baszty oraz most.

Korzec	Zamek (obecnie ruina) z XVI wieku wybudowany został przez Joachima Koreckiego. Później jego właścicielami byli Leszczyńscy, Czartoryscy oraz Potoccy. W XVIII wieku w miejscu zamku, który spłonął, powstała barokowa rezydencja, ufundowana przez Klemensa Czartoryskiego. W 1831 roku obiekt znowu mocno ucierpiał i już nie został odbudowany. Dziś można obejrzeć bastiony i mur obronny oraz ślady fosy. Resztkami pałacu są mury wschodniego skrzydła, wieża bramna oraz fundament. Korzec był znany na całym świecie dzięki doskonałej porcelanie.
Nowomalin	Zachowały się ruiny zamku zbudowanego w XVI-XVII wieku na planie wieloboku z basztami w narożach. W drugiej połowie XVII wieku wzniesiono barokowy pałac. Od XIX wieku jego właścicielem był Jan Sosnowski. Basztę północną zmienił na neogotycką kaplicę. W czasie II wojny światowej zamek popadł w ruinę. Do dziś zachowały się pozostałości murów obronnych, ruiny baszt i ścian pałacu.
Międzyrzecz Korecki (Великі Межирічі)	Zespół pałacowy założony został w XVIII wieku przez Jana Kazimierza Steckiego w stylu klasycystycznym. Wejście posiada portyk joński z dziesięcioma kolumnami. Bogate wyposażenie zostało zdewastowane podczas I wojny światowej. Obecnie w pałacu mieści się szkoła z internatem oraz muzeum (Обарчук, 2010).
Ostróg	XIV-wieczny zamek został wybudowany – na nieregularnym planie – przez ks. Daniela Ostrońskiego. Po przebudowie zyskał cechy architektury późnorenansowej. Jego właściciele w XIX wieku, Jabłonowscy, w miejscu zrujnowanego zamku wzniesli dwór. Po II wojnie światowej prowadzono prace renowacyjne. Obecnie w zamku mieszczą się muzea. Na dziedzińcu znajdują się: cerkiew Bogojawleńska z XVI wieku, Brama Łucka i Brama Tararska, które są bramami wjazdowymi. Obiekty na planie prostokąta połączonego z owalem zwieńczone są renesansową attyką.

Obiekty sakralne i cmentarze

Dąbrownica (powiat sarnieński)

Na przełomie XVII/XVIII wieku Jan Karol Dolski ufundował kościół i klasztor pijarów, którzy prowadzili znaną szkołę. W połowie XIX wieku szkoła została zamknięta, a kościół zmieniono na parafialny. Do dzisiaj w miejscowości zachował się kościół katolicki pw. św. Jana Chrzyciela. Jest to jedna z niewielu świątyń na Wołyniu, która ocalała po II wojnie światowej. W czasach sowieckich w kościele mieścił się magazyn nawozów. W latach 90. XX wieku świątynię zwrócono wiernym. Ten obiekt jest jednym z najbardziej wysuniętych na południe zabytków baroku wileńskiego. Fasada utrzymana jest w stylu rokoko. Na ścianach naw zachowały się stiuki w kształcie aniołów i wazonów z ornamentami roślinnymi.

W mieście zachowały się: cmentarz katolicki oraz cerkiew pw. Narodzenia NMP z XIX wieku.

Dubno

Kościół pw. Niepokalanego Poczęcia NMP ufundowany został przez Janusza Ostrońskiego w XVII wieku. Po II wojnie światowej w obiekcie znajdował się zakład wyrobów artystycznych, a w budynkach klasztornych magazyny. Obecnie obiekt przejęła Ukraińska Autokefaliczna Cerkiew Prawosławna.

W mieście zachowały się: kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena z XVII wieku, cerkiew pw. św. Grzegorza z XVIII wieku, Wielka Synagoga z XVIII wieku, cmentarz żydowski (najstarszy nagrobek z 1581 roku) oraz Brama Łucka z przełomu XV/XVI wieku.

Klewań (powiat rówieński)

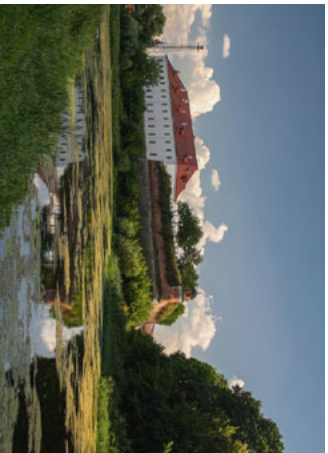
Miasteczko nazywane jest gniazdem rodowym książąt Czartoryskich. W miejscowości zachował się kościół pw. Zwiastowania NMP w stylu barokowym z XVII wieku, wzniesiony przez Mikołaja Czartoryskiego. W podziemiach świątyni pochowani są synowie fundatora. W XVII wieku kościół został zdewastowany przez Kozaków, a w następnym stuleciu spłonął. Kilkanaście lat później odbudowano go z inicjatywy Izabeli Czartoryskiej. Po II wojnie światowej wierni zabrali ze sobą zabytki ruchome do kościoła w Skwierzynie (w województwie lubuskim). W czasach sowieckich obiekt pełnił funkcję magazynu. W latach 90. XX wieku kościół oddano wiernym.

W miasteczku zachowały się: rokokowa cerkiew pw. Narodzenia Pańskiego z XVIII wieku, dawna synagoga z XVII wieku oraz cmentarz katolicki.

Korzec	<p>Kościół pw. św. Antoniego w XVII wieku wybudował Karol Korecki. W XVIII wieku świątynia została przebudowana. Od 1916 roku znajdował się w jej wnętrzu słynący łaskami obraz św. Antoniego. Po II wojnie światowej kościół został zdewastowany. Mieścił się tu magazyn. W latach 90. XX wieku wierni odzyskali świątynię i ją odrestaurowali. Jest to kościół jednonawowy z przyległą barokową kaplicą. Zachowały się freski z XVIII wieku.</p> <p>W mieście są także: monaster Świętej Trójcy, również ufundowany przez Karola Koreckiego, oraz cerkiew św. Mikołaja.</p>
Międzyrzecz Korecki (Великі Межирічі)	<p>Kościół pw. św. Antoniego Paderewskiego wybudowany został przez Dominika Jerzego Lubomirskiego w XVIII wieku. W XIX wieku mieściło się tu kolegium pijarów, przekształcone przez Tadeusza Czackiego w gimnazjum, zlikwidowane przez rząd rosyjski w 1832 roku. Jest to obiekt barokowy trójnawowy. Dziś to ruina bez dachu, we wnętrzu jeszcze można zobaczyć fragmenty sztukaterii.</p>
Ostróg	<p>Kościół pw. Wniebowzięcia NMP wzniesiony został przez Ostrogskich. W XVIII wieku kościół odnowiła i powiększyła księżna Anna z Sapiehów Jabłonowska, której zwłoki spoczęły pod Kaplicą Różańcową. W XIX wieku świątynia spłonęła, ale została odbudowana. Po II wojnie światowej znajdowała się tu sala sportowa. W latach 90. XX wieku kościół został odnowiony i nadal jest czynny. W świątyni – zbudowanej na planie krzyża – mieściły się marmurowe rzeźby, wykonane przez Oskara Sosnowskiego, które obecnie znajdują się w Muzeum Krajoznawczym.</p> <p>W mieście zachowały się: dawny kościół i klasztor Świętej Trójcy (obecnie Kolegium Ostrogskiego) oraz cerkiew Bogojawleńska.</p>
Równe	<p>Kościół pw. Narodzenia NMP i św. Antoniego powstał w XVIII wieku, jednak groziło mu zawalenie, bo został wybudowany na terenie bagnistym. Dopiero w końcu XIX wieku wzniesiono tu neogotycki kościół, który przetrwał II wojnę światową. Bolszewicy ulokowali w kościele filharmonię. Wnętrza zostały ograbione, a wieże rozebrane. Filharmonia funkcjonuje do dziś.</p> <p>W mieście znajdują się: cerkiew Uspienska, budynek gimnazjum (obecnie mieści się w nim Muzeum Krajoznawcze), Wielka Synagoga i Mała Synagoga oraz kościół garnizonowy.</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Hauser, 2004, 2006b; Horn, 1937; Osip-Pokrywka, 2013a; Szkurlat, 2006; АНТОНЮК, 2011.

Zamek w Dwubnie

Źródło: pl.wikipedia.org
[data dostępu: 9.08.2023].

Zamek w Ostrogu

Źródło: <https://commons.wikimedia.org/>
[data dostępu: 9.08.2023].

Ruiny pałacu w Korcu

Źródło: pl.wikipedia.org
[data dostępu: 9.08.2023].

Ruiny zamku w Nowomalinie

Źródło: uk.wikipedia.org
[data dostępu: 09.08.2023].

Załącznik IX. Wybrane dziedzictwo kulturowe obwodu wołyńskiego

Kategoria obiektu	Miejscowość	Charakterystyka
Obiekty obronne/ rezydencje	Łuck	Zamek z przełomu XIII/XIV wieku zbudowany został przez księcia Lubarta Gedyminowicza. Obiekt – wzniesiony na planie nieregularnego trójkąta – ma baszty w narożach i okazałą pięciokondygnacyjną basztę bramną. Zamek jest w dobrym stanie. Mieści się w nim muzeum (załącznik X). Do dziś przetrwały: dwór z XVIII wieku oraz klasycystyczny pałac biskupi.
	Ołyka	Pochodzący z XVI wieku pałac został przebudowany w XVIII wieku na barokową rezydencję. Podczas I wojny światowej był bardzo zniszczony, lecz Janusz Radziwiłł go odbudował. Obecnie mieści się tu szpital psychiatryczny. Zachowały się brama wjazdowa oraz mury i jedna z wież (załącznik X).
Układ urbanistyczny/ centra miast	Łuck	W mieście znajdują się zabytkowe domy mieszkalne z XVII wieku przy ul. Puszkina 22, Krupskiego 23 oraz Majakowskiego 35, a także bramna wieża Czartoryskich.
Obiekty sakralne i cmentarze	Beresteczko	Do dziś zachowały się ruiny pochodzącego z XVIII wieku kościoła pw. Świętej Trójcy i św. Jana Chrzciciela, z uszkodzonym marmurowym grobowcem Wiktora Witosławskiego, który był właścicielem już nieistniejącego zamku w Beresteczku. W mieście można zobaczyć: kaplicę św. Tekli, ruiny synagogi z XIII wieku, cmentarz katolicki, a także pomnik księcia Aleksandra Prońskiego z XV wieku, który ma kształt ceglanej piramidy (zachowały się napisy odwiedzających grobowiec, m.in. króla Stanisława Augusta Poniatowskiego).

-
- Kowel**
- Drewniany kościół pw. Wniebowzięcia NMP pochodzi z XVII wieku. Wybudowany został na planie prostokąta, przykryty dwuspadowym dachem. W czasach sowieckich w budynku mieściła się kołchozowa zlewnia mleka. Obecnie kościołowi przywrócono funkcje sakralne.
- Bardzo rozległy cmentarz komunalny podzielony jest na część katolicką i prawosławną. Po lewej stronie od wejścia znajduje się kwatera policjantów II RP. Na cmentarzu mieści się także kwatera żołnierzy polskich z I wojny światowej.
-
- Łuck**
- Z kościoła katedralnego i parafialnego pw. Świętej Trójcy oraz św. św. Piotra i Pawła do dziś przetrwały dzwonnica i fragment murów. Relikwie przeniesiono do kościoła pojezuickiego, będącego trójnawową bazyliką na planie krzyża łacińskiego w stylu wczesnobarokowym. Wnętrza oraz fasada są bogato ozdobione. W czasach radzieckich mieściło się tu muzeum ateizmu. W 1990 roku kościół powrócił do wspólnoty katolickiej. Przy kościele działa Towarzystwo Odrodzenia Kultury Polskiej w Łucku.
- W mieście zachowały się: sobór katedralny pw. Świętej Trójcy, cerkiew Pokrowska, pałac biskupi oraz Wielka Synagoga.
-
- Ołyka**
- Kolegiata i kościół parafialny pw. Świętej Trójcy zbudowany został w XVII wieku, ufundowany przez Albrechta Stanisława Radziwiłła. Ta barokowa trzynawowa bazylika z chórem była jedną z najpiękniejszych na Wołyniu. Frontowa fasada rozczłonkowana jest korynckimi pilastrami i posągami św. św. Wojciecha, Stanisława oraz Piotra i Pawła.
- Renesansowy kościół pw. św. św. Piotra i Pawła pochodzi z XVI wieku. Na fasadzie głównej widnieją elementy wczesnego baroku. Po II wojnie światowej kościół popadł w ruinę, ale został odbudowany.
-

	<p>Włodzimierz Wołyński</p> <p>Kościół pw. św. św. Joachima i Anny wybudowany został przez biskupa Adama Woynę Orańskiego w XVIII wieku. Po II wojnie światowej obiekt służył jako kawiarnia i sala koncertowa. Do wspólnoty katolickiej powrócił w 1992 roku. Jest to trzynawowa, barokowa bazylika z dwiema wieżami na fasadzie głównej.</p> <p>W mieście można zobaczyć: kościół pw. Rozesłania Apostołów z XVIII wieku (obecnie cerkiew), sobór Uspiński (jedyne ocalałe zabytki staroruskiej architektury Wołynia), cerkiew pw. św. Bazylego z przełomu XIII/XIV wieku.</p>
<p>Inne ważne informacje</p>	<p>Beresteczko</p> <p>W czerwcu 1651 roku odbyła się słynna bitwa między wojskami Rzeczypospolitej, dowodzonymi przez Jana Kazimierza, a kozakami Chmielnickiego, których wspomagali Tatarzy na czele z Islamem Girejem. To wydarzenie zostało opisane w <i>Ogniem i mieczem</i> Sienkiewicza. Było to jedno z największych starć wojennych w XVII-wiecznej Europie. Zakończyło się klęską Kozaków.</p> <p>W XVIII wieku Beresteczko należało do Zamoyskich, później do Józefa Platera, kasztelana trockiego. Po śmierci ostatniego właściciela, hr. Wiktora Raciborskiego, część majątku wraz z pałacem (który już nie istnieje) przeszła na własność zakonnicy, które urządziły tu sierociniec. Gospodarzyły do września 1939 roku.</p>

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Hauser, 2006a, 2006b; Pawluczuk, 2007; Антошук, 2011.

Zamek w Łucku

Źródło: [wikimedia/wiki/media/](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Łuck_Castle.jpg) [data dostępu: 9.08.2023].

Pałac w Ołyce

Źródło: [wikimedia/wiki/media/](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Olyca_Palace.jpg) [data dostępu: 9.08.2023].

Załącznik X. Oferta polskich biur podróży organizujących wycieczki na Kresy Wschodnie w Ukrainie w 2018 roku

Biuro podróży	Czas trwania	Nazwa wycieczki	Główne zabytki	Cena
Biuro Turystyczne Bezkrusy, Warszawa, http://www.bezkrusy.pl/	4 dni	Lwów i Złota Podkowa	Lwów, Olesko, Podhorce, Złoczów, Świrz	800 zł
	4 dni	Tylko we Lwowie	Lwów, Żółkiew	870 zł
	4 dni	Kresy 4 dni	Olesko, Podhorce, Krzemieniec, Zbaraż, Mikulińce, Trembowla, Skała Podolska, Jaskinia Kryształowa, Kamieniec Podolski, Okopy Świętej Trójcy, Chocim, Kołomyja, Stanisławów, Drohobycz. Oferta na zamówienie	369 zł + 30 euro
	5 dni	Krzemieniec i Lwów	Łuck, Dubno, Krzemieniec, Pocajów, Podhorce, Olesko, Lwów, Żółkiew	960 zł
	5 dni	Szlakiem twierdz kresowych	Łuck, Dubno, Krzemieniec, Wiśniowiec, Zbaraż, Trembowla, Skała Podolska, Kamieniec Podolski, Okopy Świętej Trójcy, Chocim, Jazłowiec, Buczacz, Podhajce, Brzeżany, Świrz, Lwów, Żółkiew	960 zł
	6 dni	Huculszczyzna – Karpaty Wschodnie	Truskawiec, Drohobycz, Stanisławów, Kołomyja, Kosów, Huta, Jaremcze, Worochta, Wierzchowina, Halicz, Rohatyn, Świrz, Lwów	1 360 zł
	6 dni	Twierdze kresowe, Czerniowce i Lwów	Łuck, Dubno, Krzemieniec, Wiśniowiec, Zbaraż, Trembowla, Skała Podolska, Kamieniec Podolski, Okopy Świętej Trójcy, Chocim, Czerniowce, Zaleszczyki, Jazłowiec, Buczacz, Podhajce, Brzeżany, Rohatyn, Świrz, Lwów, Żółkiew	995 zł
	8 dni	Szlakiem Ogniem i Mieczem	Lwów, Świrz, Stanisławów, Kołomyja, Horodenka, Czerwonogród, Zaleszczyki, Kamieniec Podolski, Okopy Świętej Trójcy, Chocim, Skała Podolska, Jazłowiec, Buczacz, Trembowla, Tarnopol, Zbaraż, Wiśniowiec, Krzemieniec, Pocajów, Podhorce, Olesko, Lwów, Żółkiew	1 560 zł
	8 dni	Przez Ruś do Ukrainy, Wołyń, Kijów	Włodzimierz Wołyński, Łuck, Olyka, Klewań, Równe, Ostróg, Międzyrzecz Ostrogski, Korzec, Żytomierz, Berdyczów, Kijów, Kaniów, Korsuń, Biała Cerkiew, Humań, Tulczyn, Niemirów, Winnica, Latyczów, Międzybórz, Zbaraż, Wiśniowiec, Krzemieniec, Dubno, Łuck	1 670 zł

PB Bieszczader	1 dzień	Lwów	Cmentarz Łyczakowski, starówka, opera	130 zł
	3 dni	Lwów i Złota Podkowa	Lwów, Olesko, Podhorce, Złoczów	290 zł + 20 €
	3 dni	Lwów i Żółkiew	Lwów, Żółkiew	565 zł
PTT „Chortycia”, Przemysł	1 dzień	Wycieczka do delfinarium	Truskawiec	150 zł
	1 dzień	Lwów z Przemysła	Lwów	120 zł
	2 dni	Lwów z Przemysła	Lwów	320 zł
	3 dni	Lwów, Krzemieniec, Zbaraż i zamki Złotej Podkowy	Lwów, Tarnopol, Zbaraż, Wiśniowiec, Poczajów, Krzemieniec, Podhorce, Olesko, Złoczów, Lwów	590 zł
	4 dni	Lwów, Żółkiew i zamki Złotej Podkowy	Lwów, Olesko, Podhorce, Złoczów, Żółkiew	690 zł
	5 dni	Wycieczka na Podole	Lwów, Olesko, Poczajów, Krzemieniec, Zbaraż, Skała Podolska, Kamieniec Podolski, Chocim, Okopy Świętej Trójcy, Buczacz, Stanisławów, Lwów	880 zł
6 dni	Od Krzemieńca do Kamieńca	Łuck, Krzemieniec, Wiśniowiec, Zbaraż, Tarnopol, Chocim, Kamieniec Podolski, Podhorce, Lwów, Żółkiew	1 190 zł	
Wycieczki na Kresy, PTTK „Mazowsze”	3 dni	Lwów	Lwów, Żółkiew	515 zł
	3 dni	Lwów, Złota Podkowa	Lwów, Olesko, Podhorce, Złoczów	569 zł
	7 dni	Jaskinie i zamki na Podolu	Tarnopol, Jaskinia Młynki, Jaskinia Kryształowa, Kamieniec Podolski, Skała Podolska, Czerniowce, Zaleszczyki, Jałowiec, Buczacz, Stanisławów, Podhajce, Halicz, Rohatyń, Lwów, Żółkiew, Krechów	1 310 zł

1 dzień	Ni ma jak Lwów	Lwów	130 zł
2 dni	Lwów-perła Galicji	Lwów	349 zł
2 dni	Na szlakach Wołynia	Włodzimierz Wołyński, Pawłówka, Beresteczko, Łuck, Ołyka, Klewań, Równe, Dubno, Brody	349 zł
3 dni	Tylko we Lwowie	Lwów	569 zł
4 dni	Krzemieniec-Kamieniec Podolski	Brzeżany, Buczacz, Czortków, Kamieniec Podolski, Okopy Świętej Trójcy, Bakota, Skała Podolska, Zbaraż, Wiśniowiec, Krzemieniec, Począjów, Podkamień, Olesko, Żółkiew	669 zł
4 dni	Gdzie szum Prutu, Czeremoszu	Stanisławów, Jaremcze, Kołomyja, Kosów, Żabie, Worohtha, Bukowel, Truskawiec, Drohobycz	649 zł
5 dni	Śladami Bohaterów Trylogii	Lwów, Złoczów, Zbaraż, Tarnopol, Mikulińce, Trembowla, Czortków, Skała Podolska, Kamieniec Podolski, Okopy Świętej Trójcy, Chocim, Czerniowce, Kołomyja, Iwano-Frankiów, Halicz, Żółkiew	790 zł
6 dni	Szlakiem Kresowych Strażnic	Lwów, Olesko, Podhorce, Począjów, Krzemieniec, Wiśniowiec, Zbaraż, Skała, Kamieniec Podolski, Okopy Świętej Trójcy, Bakota, Skała Podolska, Jazłowiec, Buczacz, Mikulińce, Tarnopol, Brzeżany, Lwów	999 zł
6 dni	Karpaty Wschodnie	Iwano-Frankiów, Polanica, Kołomyja, Kosów, Werhowyna (Żabie), Jaremcze, Worochta, Bukowel, Bubniszcza	995 zł
6 dni	Szlakiem Bohaterów Trylogii Sienkiewicza	Krechów, Żółkiew, Lwów, Olesko, Podhorce, Złoczów, Zbaraż, Tarnopol, Skała Podolska, Kamieniec Podolski, Chocim, Okopy Świętej Trójcy, Krzywce, Jazłowiec, Buczacz, Stanisławów, Drohobycz. Oferta na zamówienie	860 zł
8 dni	Szlakiem Kresowych Strażnic	Chocim, Drohobycz, Kamieniec Podolski, Skała Podolska, Tarnopol, Wiśniowiec, Żółkiew, Krechów, Stanisławów, Buczacz, Czortków, Okopy Świętej Trójcy, Żwaniec, Zbaraż, Krzemieniec, Począjów, Podhorce, Olesko, Lwów	1 280 zł
8-20 dni	Truskawiec	Truskawiec - miasto zdrowia	690-1 790 zł

Top Turystyka Sp. z o.o., Katowice	4 dni	Lwów – miasto wspomnień	Lwów, Żółkiew, Krechów	470 zł
	5 dni	Lwów i zamki króla Jana	Krechów, Żółkiew, Lwów, Olesko, Podhorce, Złoczów	590 zł
	6 dni	Kresowa przygoda	Żółkiew, Lwów, Olesko, Podhorce, Sasów, Złoczów, Stare Sioło, Świrz, Stanisławów, Kołomyja, Jarem- cze, Czarnohora z Howerlą, Przełęcz Jabłonica, Bukowel, Worochta, Skaly Dowbosza, Pniów, Dro- hobycz, Sambor	760 zł
	7 dni	Szlakami Wołynia	Krechów, Żółkiew, Sokal, Krystynopol, Tartaków, Łuck, Beresteczko, Ołyka, Klewań, Równie, Ostróg, Międzyrzecz, Nowomalina, Sławuta, Zasław, Staro- konstantynów, Poczajów, Krzemieniec, Podkamień, Podhorce, Olesko, Lwów	1 180 zł
	7 dni	Kresowe strażnice	Żółkiew, Lwów, Olesko, Podhorce, Brody, Poczaj- ów, Krzemieniec, Wiśniowiec, Zbaraż, Tarnopol, Skała, Satanów, Husiatyn, Sidorów, Skała Podól- ska, Kamieniec Podolski, Chocim, Żwaniec, Okopy Świętej Trójcy, Krzywcz, Czortków, Buczac, Sta- nisławów, Drohobycz	1 180 zł
BP Wilejka	4 dni	Wycieczka do Lwowa	Lwów, Żółkiew, Olesko, Podhorce	545 zł
	6 dni	Szlakiem bohaterów Trylogii	Lwów, Zbaraż, Trembowla, Skała Podolska, Ka- mieniec Podolski, Chocim, Jazłowiec, Buczac, Brzeżany, Lwów	1 090 zł
	8 dni	Huculszczy- zna Zakarpa- cie (Ukraina i Słowacja)	Przemyśl, Drohobycz, Stanisławów, Kołomyja, Ta- tarów, Nadwórna, Jaremcz, Worochta, Mukacze- wo, Uzgorod, Preszów, Bardejów	1 500 zł

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: <https://www.bezkresy.pl/wycieczki/ukraina/>; http://www.wilejka.pl/oferta_opis/Szlakiem%20Bohater%C3%B3w%20Trylogii%202018; <http://www.wycieczkinakresy.pl/index.php?page=news>; <http://www.quand.com.pl/>; http://www.kresy.com/lista_wycieczek.php?kat=Ukraina; <http://www.top.turystyka.pl/?s=oferta&id=187> [data dostępu: 31.01.2018].

Załącznik XI. Kwestionariusz ankietowy do przeprowadzenia badania ankietowego wśród polskich turystów w Ukrainie Zachodniej

Uprzejmie proszę Pana/Panią o wypełnienie poniższej ankiety. Stanowi ona ważne narzędzie badawcze do badań pod tytułem „Turystyka sentymen- talna Polaków na Zachodniej Ukrainie” na Uniwersytecie Śląskim. Dane są anonimowe.

1. Czy rodzina Pana/Pani ma pochodzenie kresowe (z Kresów Wschodnich)?

- tak
- nie 1a. Jeżeli tak, to z jakiego obwo- du/rejonu ta osoba pochodzi?

2. Ile trwa cały wyjazd Pana/Pani do Ukrainy?

- 1 nocleg
- kilka dni – do tygodnia
- ponad tydzień
- zamierzam tu spędzić..... dni

3. Gdzie Pan/Pani nocuje?

- w hotelu (podaj liczbę gwiazdek)
- na kempingu lub polu namiotowym
- na kwaterze prywatnej, w apartamencie
- w motelu
- w obiekcie agroturystycznym
- w schronisku młodzieżowym
- u rodziny
- u znajomych
- we własnym domku/mieszka- niu
- w innym obiekcie (jakim?)

4. Jakim środkiem transportu przyjechał/a Pan/Pani?

- samochodem
- pociągiem
- autobusem linii regularnych

- autokarem/busem turystycznym
 - innym środkiem (jakim?)
-

5. Z jakiego rodzaju usług gastronomicznych korzysta Pan/Pani w Ukrainie?

- posiłki w znanych sieciowych lokalach (typu McDonald's)
- potrawy regionalne w miejscowych lokalach
- wyżywienie w miejscu noclegu
- samodzielnie przygotowane posiłki
- inne -----

6. Jaki jest cel Pana/Pani przyjazdu (można podać kilka odpowiedzi)? Bardzo proszę zaznaczyć cyfrą „1” główny cel wyjazdu, a cyfrą „2” mniej ważny cel wyjazdu itd.

- wypoczynek
- udział w imprezie kulturalnej
- cel religijny
- zakupy
- edukacja
- zwiedzanie zabytków związanych z polskością
- poznanie Ukrainy
- cel zdrowotny
- odwiedziny miejsc rodzinnych
- odwiedziny krewnych
- poszukiwanie korzeni, genealogii
- poznanie walorów przyrody
- rozrywka (kluby, dyskoteki)
- zainteresowania historyczne
- zainteresowanie literaturą piękną
- tranzyt
- odwiedziny znajomych
- firmowy wyjazd integracyjny
- sprawy służbowe (biznes)
- turystyka aktywna (kwalifikowana)
- własne zainteresowania (jakie?) -----
- inny cel (jaki?) -----

7. Kto Panu/Pani towarzyszy w podróży?

- grupa zorganizowana
- przyjaciele (liczba osób bez Pana/Pani)
- rodzina (liczba osób bez Pana/Pani, w tym dzieci do lat 18.)
- znajomi (liczba osób bez Pana/Pani, w tym dzieci do lat 18.)
- nikt

8. Który raz przyjechał/a tu Pan/Pani?

- po raz pierwszy
- po raz drugi
- byłem/am) tu kilka razy
- przyjeżdżam tu często

9. Jakie miejsca odwiedził/a lub zamierza odwiedzić Pan/Pani poza danym miejscem podczas tego pobytu? Proszę wymienić co najwyżej trzy miejsca.

10. Jakie są słabe strony turystyki na terytorium Ukrainy (czego brakuje, czego trzeba się wstydzić)?

11. Jakie są mocne strony turystyki na terytorium Ukrainy?

12. Czy Pan/Pani lub rodzina odwiedzał/a miejscowość związaną z pochodzeniem własnym lub przodków?

- Tak
- Nie
- nie dotyczy

13. Skąd Pan/Pani czerpał/a informacje na temat tego obszaru?

- Internet
- znajomi/rodzina, którzy tu byli
- przewodniki
- inne (jakie?) _____

14. Jaka forma zwiedzania Kresów byłaby najbardziej ciekawa dla Pana/Pani?

- tematyczne szlaki miejskie z tablicami informacyjnymi
- możliwość porównania obiektów, jak wyglądały dawniej i dziś
- przewodnik audio (guide)
- przewodnik (człowiek)
- gra miejska (kwest)
- przewodnik na aplikacji mobilnej
- city tour autobusem (marszrutą)
- rowerem

15. Jak ocenia Pan/Pani?

(1 – bardzo źle, 2 – źle, 3 – średnio, 4 – dobrze, 5 – bardzo dobrze)

bazę noclegową (nocleg)	☐
bezpieczeństwo	☐
czystość na ulicach	☐
dojazd	☐
dostępność do Internetu	☐
gastronomię (restauracje, bary itd.)	☐
gościnność	☐
imprezy kulturalne	☐
informację turystyczną	☐
jakość obsługi turysty	☐
oznakowanie turystyczne	☐
rozrywkę (dyskoteki, kluby, puby)	☐
toalety publiczne	☐
transport lokalny	☐
usługi przewodnickie	☐
współczesny stan obiektów turystycznych	☐
swój stosunek emocjonalny (czy jest Pan/Pani związany/a emocjonalnie z Kresami)	☐
estetyczność (piękno, malowniczość, harmonia)	☐

- znaczenie Kresów Wschodnich dla Polaków
- autentyczność, tożsamość, aurę – duch miejsca/odwiedzanych miejsc
- dostęp do informacji o polskim dziedzictwie na Kresach
- dostęp do informacji o przodkach

16. Jakie obiekty najbardziej Pana/Panią interesują w Ukrainie? Bardzo proszę zaznaczyć cyfrą „1” główny cel wyjazdu, cyfrą „2” mniej ważny itd.

- kościoły
- zamki/pałace
- cmentarze
- miejsca bitew
- muzea
- rynek i dawne zabudowania
- obiekty przyrodnicze/łono natury
- obiekty i miejsca związane z literaturą piękną
- obiekty i miejsca związane z własnymi przodkami
- inne _____

17. Z czym/z jakimi znanymi osobami kojarzą się Panu/Pani Kresy Wschodnie w Ukrainie?

18. Czy poleci Pan/Pani to miejsce krewnym i znajomym?

tak, dlaczego?

nie, dlaczego?

nie wiem, dlaczego?

19. Czy zamierza Pan/Pani przyjechać tu ponownie?

na pewno tak

raczej tak

nie wiem

raczej nie

na pewno nie

20. Płeć:

- kobieta
 męczyzna

Wiek:

- do 14 lat
 14-18 lat
 18-25 lat
 25-44 lat
 45-69 lat
 70 i powyżej

21. Miejsce zamieszkania:

państwo, miasto

----- region (województwo) -----

22. Wykształcenie:

- wyższe
 średnie
 podstawowe
 inne (jakie?)

23. Status zawodowy:

- uczeń/student
 osoba zajmująca się domem
 emeryt
 aktywny zawodowo (proszę podać, w jakim zawodzie)

Dziękuję!

Indeks osobowy

- Bandera Stepan 9, 158-159
Boy-Żeleński Tadeusz 158
Brzoza Jan 97, 137
- Chciuk Andrzej 137, 158, 296
Chmielnicki Bogdan 158, 320, 327
Cybulski Mieczysław 137
- Fredro Aleksander 12, 126, 158, 226, 279, 292
- Grottger Artur 158, 287
- Hemar Marian 137
Herbert Zbigniew 96, 158
- Janicki Jerzy 112
- Kasprowicz Jan 114, 118, 137, 285
Kazimierz Wielki 111, 158, 275, 279, 283, 286, 296, 321, 327
Kiepusza Jan 137, 140
Kilar Wojciech 96-97, 158
Koniecpolski Stanisław 12, 281, 294
Konopnicka Maria 158, 226, 287, 298
Kraśiński Zygmunt 117, 314
- Lem Stanisław 12, 96, 138, 158, 226
Litwiniuk Jerzy 112
- Łukasiewicz Ignacy 134, 158
- Makuszyński Kornel 137, 158, 294
Małachowski Aleksandr 112
Mickiewicz Adam 158, 226, 290, 312
- Orzeszkowa Eliza 12
- Piłsudski Józef 114, 118, 140, 158, 285, 307,
Potoccy 112, 158, 275, 277, 279, 282, 297, 300-314, 321
- Reymont Władysław 140
Romer Eugeniusz 158, 285
Rubin Władysław 112
Rubinstein Artur 137
Rydz-Śmigły Edward 111, 308
- Schulz Bruno 12, 107, 126, 137, 158, 211, 226, 285, 296
Sielski Roman 137
Słowacki Juliusz 12, 125, 158, 211, 300, 307-311, 317
Sobieski Jan 112, 158, 211, 219, 226, 280-281, 284-286, 291, 293, 295-296, 303, 305
- Tarnawski Apolinary 117, 121
Tomcio i Szczepcio 158
- Ujejski Kornel 12, 290
- Wereszczyński Józef 112
Wiśniowieccy 158, 282, 285-286, 306, 314
Wołodajowski Michał 158, 277
- Zamojski Jan 112, 293, 327
Zapolska Gabriela 12, 158, 226, 298
- Żółkiewski Stanisław 12, 158, 280, 284, 293, 295

Indeks miejscowości i regionów

- Bełż 96, 213, 287
Biały Kamień 125
Bieńkowska Wiśnia 126
Boratyn 104
Borszczów 68, 136
Borysław 65, 126, 212, 288, 296
Brody 107, 279, 288, 331-332
Brzeżany 67-68, 100, 106-107, 111, 142,
220, 222, 300, 308, 315, 329-332
Buczacz 68, 124, 220, 300, 307, 315, 329-332
Burkut 115, 117
Busk 125, 145, 279, 288
- Chocim 124-125, 329-332
Chyrów 104, 126, 129, 288
Czerniowce 124, 329-332
Czerwonogród (tarnopolski) 68-70, 111,
122, 146, 301, 314, 316, 329
Czortków 68, 111-112, 220, 301, 307, 309,
316, 331-332
- Dobromil 126, 280, 288
Drohobycz 65, 107, 109, 126, 141, 155,
211, 225, 289, 296, 329-332
Dubno 67-68, 71, 103-104, 112, 126, 220,
320, 322, 329-330
- Galicja Wschodnia 16, 53-54, 62, 87, 94,
105, 204, 331
Glińsk 104
- Halicz 87, 107, 275-276, 329-331
Holiłady 122
Hubków 126, 320
Huculszczyzna 54, 67, 117, 122, 124, 126,
277, 329, 332
Husiatyn 107, 332
- Iwano-Frankiwnsk 16, 79, 83, 130, 135,
137, 141-142, 155-156, 200, 209,
220, 225, 273, 277-278, 331
- Jaremcze 67-68, 76, 79, 117-118, 122, 126,
141, 220, 329-332
Jazłowiec 68, 111, 301, 309, 329-332
- Kamieniec Podolski 58, 73, 124-126, 155,
225, 300, 303, 329-332
Kamionka Strumiłowa 104
Klesów 68
Klewań 68, 320, 322, 329-332
Kołomyja 68, 104, 126, 209, 275-277,
329-332
Koropiec 111, 126, 137, 302
Kosów 67-68, 79, 115, 117, 121, 126, 220,
329-332
Kostopol 68, 105
Kowel 103, 128, 326
Krzemieniec 67-68, 107, 111-112, 125-
127, 155-156, 184, 211, 222, 225,
302, 307-308, 310, 317-318, 329-
332
Krzywczce 68, 331-332
Kudryńce 68, 111, 126, 302, 317
Kwasilów 104
- Lwów 18-20, 63-65, 68, 71, 73, 77, 79,
82-87, 104, 107, 109-111, 124-130,
134-148, 155-156, 183-184, 201,
208-209, 212, 220-225, 228, 272-
273, 279, 285-287, 297, 329-332
- Łuck 67-68, 71, 73-74, 87, 103-107, 112,
124, 126, 135, 137, 142, 220, 272,
325-326, 328-332

Maniewicze 67-68
Matkow 109
Mikuliczyn 68, 122
Mikulińce 111, 303, 311, 329-331
Morszyn 67, 116, 220

Niemirów 116, 329

Okopy Świętej Trójcy 68, 117, 122, 125,
303, 314, 329-332
Olesko 67-68, 71, 125, 145, 280, 290,
329-332
Ostróg 67-68, 73, 112, 141, 321, 323-324,
329-332

Poczajów 68, 311, 329-332
Podhajce 68, 329-330
Podhorce 67-68, 71, 125, 144, 281, 291,
299, 329-332
Podkamień 68, 144, 291, 331-332
Podole 54, 58-59, 67-68, 122, 186, 291,
301, 311-313, 318
Podzameczek 111, 303
Polesie 54, 57-60, 67, 94, 186
Pomorzany 125, 219-220, 281, 291, 299
Potok Żłoty 111, 126, 304, 311
Potylicz 109
Przemysłany 68

Roztocze 58, 109, 204
Równe 57, 68, 103, 107, 112, 131, 135,
141, 143, 220, 323, 329-332
Rudki 126, 292

Sarny 68, 141
Sidorow 111, 304, 311, 318, 332
Skala Podolska 111, 318, 330
Skole 126, 220, 282, 293
Skomorochy 68
Stare Sioło 219, 282, 293, 332
Szkło 115-116

Śniatyn 275, 277
Świrz 125, 219, 282, 294, 299, 329-332

Tarnopol 57, 68, 74, 112, 124, 130, 135-
136, 142, 155-156, 220, 225, 305,
312, 318 329-332
Tatarów 68, 122, 332
Toki 111, 126, 305
Trembowła 68, 111, 122, 305, 313, 319,
329-332
Truskawiec 67, 78, 115-116, 119-122, 126,
155-156, 220, 225, 329-332
Tuligłowy 126, 283, 294

Urycz 213, 283
Uściczko 68, 122

Wierbiąż Niżny 109
Winnica 124, 129-130, 186, 329
Wiśniowiec 67-68, 71, 111, 126, 306, 313,
319, 329-332
Włodzimierz Wołyński 129, 327, 329, 331
Wojałycz (Wojutycze) 104
Wołkowyje 104
Wołyń 10, 16, 20, 53-58, 61-68, 86, 94,
103-107, 112, 115, 122, 125-126,
132, 139, 142, 156, 158, 186, 192-
198, 214, 222, 272-273, 320-332
Worochta 64, 67-68, 117, 122, 220, 329-
332

Zaleszczyki 10, 58, 64-65, 68, 79, 106-107,
114-115, 118, 120, 122, 306, 313,
319, 329-330
Zbaraż 68, 111-112, 124, 126, 145, 184,
220, 306, 314, 319, 329-332
Zdołbunow 103, 107
Złoczów 68, 71, 125, 145, 219, 284, 295,
299, 329-332

Żółkiew 107, 109, 124-125, 141, 155-156,
222, 225, 284, 295, 329-332

Natalia Tomczewska-Popowycz

Sentimental Tourism in Western Ukraine

Summary

In the aftermath of the Yalta Agreement 1945, substantial regions of Eastern Poland, collectively known as the 'Eastern Borderlands,' were annexed into Lithuania, Belarus, and Ukraine. The Soviet Union at the time absorbed territories traditionally inhabited by diverse ethnicities, including Poles, Jews, Czechs, and Armenians. Viewed as politically unstable, national minorities, such as the Poles, were systematically expelled from these areas. This resulted in enforced mass resettlements from the former eastern territories of the Second Polish Republic in the 1940s and 1950s. Additionally, all the nationalities residing within the Second Polish Republic experienced widespread deportations after World War II, leading to profound losses of familial connections, homes, and homelands.

These socio-political upheavals induced numerous Poles to embark on journeys, often fuelled by sentimentality, nostalgia, and the desire to affirm their identity. This led to 'sentimental tourism,' characterized by a profound desire to verify perceptions of the Borderlands and nations formerly within the Second Polish Republic. These perceptions were formed through family narratives, literature, art, or media.

The collapse of the USSR and Poland's socio-economic transformations in the 1990s offered conducive circumstances for expanding sentimental tourism. Current estimates indicate that one in seven Poles can trace their lineage to the Eastern Borderlands, which equates to approximately 4.3 to 4.6 million adults.

The study establishes three primary objectives: 1) Systematize concepts related to sentimental tourism; 2) Analyze cultural tourist values and their representation in sentimental tourism offerings, and ascertain their impact on regional development; 3) Detect intergenerational variations in the tourist behaviors of Poles in Western Ukraine. The first cognitive objective aims to address the complex nature of sentimental tourism. Eastern European researchers often use terms such as "sentimental tourism," "ethnic tourism," "Polonia

tourism,” and “nostalgic tourism.” Conversely, Western research uses a different nomenclature, e.g. “root tourism,” “heritage tourism”, “legacy tourism”, “diaspora tourism,” etc. A comprehensive analysis of this terminology is indispensable for a valuable literature review. The second cognitive objective hinges on the area’s diverse preservation states of cultural heritage. The third one focuses on the growing interest in family history, indicating the increasing value of familial pasts. These phenomena are probably associated with the collapse of Communism and the period of political transformation.

Apart from afore-discussed cognitive aims, the study also pursues other objectives. The methodological one involves evaluating the effectiveness of factor analysis and questionnaires for characterizing the selected population. We also employ cartographic methods and tourist valorization to achieve our set goals. The practical objective aims to enhance the development of sentimental tourism as a vital facet of regional tourism policy. The study also attempts to illustrate the evolution of tourist movement and tourism development from 1921 (the Second Polish Republic), through the era of the Soviet Union, up to the present day (post-2000).

An essential empirical component of this study is the analysis of surveys conducted among Poles visiting Lviv for tourism purposes in the years 2016–2018. The research involves a randomly selected group of 425 participants. Given the approximate annual arrivals of 90,000 Polish tourists seeking accommodation in Lviv, this sample size is representative. Various criteria are employed to assess the evolving needs of successive generations of tourists. These criteria, evaluated through factor analysis, include accommodation, catering, road and complementary infrastructure, security, personal emotional response, and other critical elements for successful tourism. Open-ended questions provide insights into the strengths and weaknesses of tourism in Western Ukraine, allowing us to identify the spatial range of functional connections in the local and regional systems.

Geographic circumstances, political conditions, border changes, and origins significantly influence the concepts and definitions associated with sentimental tourism and its related activities. Factors that shape these notions also encompass historical events, unique interpretations of individual concepts across different languages, and travel motivations. Currently, the potential influence of sentimental tourism could be amplified. This situation arose due to limitations in the tourism offerings for foreigners (especially from the Ukrainian side), inadequate access to tourist information in Polish, the tourism

infrastructure's failure to accommodate the needs of foreign tourists, and Poles' sense of safety in Ukraine. The erasure of pre-World War II national minority cultures in the area has resulted in ongoing shortcomings in showcasing Polish heritage. Primary motivations for Polish tourists visiting Western Ukraine include visiting Polish cultural heritage sites, understanding Ukraine and its history, relaxation, visiting familial locations, searching for ancestral roots, and participating in cultural events.

According to the respondents under 45 years of age, the fundamental elements for a positive experience are safety and the presence of basic tourist infrastructure such as accommodation, catering, and access. For individuals above 45, in addition to sentimental connections to the Borderlands, factors such as the availability of sanitary facilities and ease of access are significant.

Factor analysis and examining the respondents' identity-related responses reveal that the first and second generations maintain an emotional connection with the Borderlands. The emotional connection to the Borderlands is 10 per cent stronger among those over 45, suggesting a similar emotional affinity across the first, second, and subsequent generations. Individuals residing in Poland's western and southwestern regions express a strong emotional connection with Western Ukraine, often frequenting the area for extended periods. These individuals prioritize transport and information availability, along with the standards of sanitary and hygienic services. Entertainment is also a highly valued component of Ukrainian tourism. People living closer to the Ukrainian border typically make shorter trips and exhibit more significant interest in entertainment options. Safety is deemed paramount for this group.

The global economic crisis has negatively impacted Polish arrivals in Western Ukraine, but the political instability since 2014 has had minimal long-term effects. These events have eventually played a positive role in local tourism development, associated with a sharp depreciation of the hryvnia and a rise in domestic tourism in areas distant from conflict zones. While the Russian-speaking tourist market has considerably dwindled, Western and Turkish markets have expanded. Over the past few years, the highest tourist traffic has been from Poles, Germans, Turks, and Belarusians in all studied regions. The Lviv and Ivano-Frankivsk Oblasts recorded the highest tourist movement and revenue from tourism. The study recommends novel tourist products and strategies to enhance tourist arrivals related to sentimental and genealogical tourism.

Redaktor
Olga Nowak

Projekt okładki
Tomasz Tomczuk

Korektor
Marzena Marczyk

Łamanie
Tomasz Kielkowski

Redaktor inicjujący
Przemysław Pieniążek

Zdjęcie wykorzystane na okładce pochodzi z Narodowego Archiwum Cyfrowego

Wersją referencyjną publikacji jest wydanie elektroniczne
Publikacja na licencji Creative Commons
Uznanie autorstwa-Na tych samych warunkach 4.0 Międzynarodowe (CC BY-SA 4.0)

<https://orcid.org/0000-0001-5098-7235>
Tomczewska-Popowycz, Natalia
Turystyka sentymalna Polaków do Ukrainy
Zachodniej / Natalia Tomczewska-Popowycz. –
Wydanie I. – Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu
Śląskiego, 2024

<https://doi.org/10.31261/PN.4194>
ISBN 978-83-226-4373-0
(wersja elektroniczna)

Wydawca
Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego,
ul. Bankowa 12B, 40-007 Katowice
<https://wydawnictwo.us.edu.pl>
e-mail: wydawnictwo@us.edu.pl

Wydanie I. Ark. druk. 21,75. Ark. wyd. 22,00. PN 4194.

PATRONAT

Egzemplarz bezpłatny

ISBN 978-83-226-4373-0

9 788322 643730

Więcej o książce

